

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İBN BATTÛTA SEYAHATNAMESİNDE YERALAN
MİMÂRÎ ESERLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hale AKKURT

**Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi**

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ

EYLÜL - 2011

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

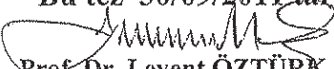
İBN BATTÛTA SEYAHATNAMESİNDE YERALAN
MİMÂRÎ ESERLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hale AKKURT

Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi

Bu tez 30/09/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.


Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme


Yrd. Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme


Yrd. Doç. Dr. Şajin YILMAZ

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hale AKKURT

30.09.2011

ÖNSÖZ

XIV. yüzyıl gezginlerinden İbn Battûta (1304-1368) Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya gelmiştir. Bu şehirden çıktığı 725 (1325) yılından itibaren yirmi sekiz yıl süren gezileri boyunca birçok ülke gezmiş olan İbn Battûta devlet ve toplum yapıları, inanç ve adetleri, doğal özellik ve ürünleriyle, tanıttığı bu ülke ve şehirlerin yedi yüzyıl önceki durumlarını başarıyla yansıtmıştır. Başlangıçtaki amacı Hac görevini yerine getirmek ve Yakındoğuda Mısır, Suriye, Hicaz'da ünlü bilginlerden ders alarak eğitimini ilerletmektir. Tanıştığı bilginlerin ve sûfî ermişlerin adlarından ilk niyetini gerçekleştirdiği ve kadılık görevini yapmasının yanı sıra birçok kez sarayda bulunduğu seyahatnâmesinden anlaşılmaktadır. İbn Battûta sultan, hükümdar, vali gibi devlet ricâlinden aldığı destekle gezilerini sürdürmüştür.

İbn Battûta bugüne bakarak iletişimin sınırlı olduğu bir çağda insanları birbirine tanıtmış, devletlerin ve toplumların birbirlerinden haberdâr olmalarına katkı yapmıştır. İkel sayılabilecek ulaşım ve iletişim imkanlarıyla XIV. yüzyılı adeta fotoğraflamıştır. Onun seyahatnamesi, bilindiği üzere birçok tarih araştırmasında başvuru temel kaynak niteliğindedir. Bu çalışmada ana kaynak olarak seyahatnâmede yer alan mimarî eserler ele alınmıştır. Bununla birlikte, mevcut bilgilerin teyidi amacıyla diğer kaynaklarla mukayese edilmeye çalışılmış, İbn Battûta dönemine yakın kaynaklardan da istifade edilmiştir.

Eserle ilgili çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ortadoğu coğrafyasında ikinci bölümde Arabistan yarımadasında, üçüncü bölümde Anadolu coğrafyasında, dördüncü bölümdeyse Orta ve Güney Asya'da yer alan mîmârî eserler tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında yardım ve katkılarını esirgemeyen danışman Hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ'e manevi desteği ile her daim yanımda olan annem Ayşe YAYA, babam Ali Osman YAYA, kayınvalidem Emriye AKKURT, kayınpederim Mücahit AKKURT ve eşim Yavuz Selim AKKURT'a teşekkürü bir borç bilirim. Tezimi, yazım aşamasında dünyaya gelen oğlum Taha Yasin AKKURT'a ithaf ediyorum.

Hale AKKURT
30.09.2011

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: ORTADOĞU COĞRAFYASINDA YERALAN MÎMÂRÎ	
ESERLER	7
1.1. İskenderiye Feneri	7
1.2. Amr b. Âs Camii.	10
1.3. Piramitler	12
1.4. Halîl Mescidi	15
1.5. Mescid-i Aksâ	18
1.6. Kubbetü's-Sahrâ.....	23
1.7. Halep Şehbâ Kalesi ve Camii.....	25
1.8. Emeviyye Camii.....	29
1.9. Kûfe Camii	35
1.10. Bağdat Halife Camii.....	38
1.11. Musul Kalesi ve Camii	41
BÖLÜM 2: ARABİSTAN YARIMADASINDA YERALAN MÎMÂRÎ	
ESERLER	46
2.1. Ravza-i Mutahhara	46
2.2. Mescid-i Nebevî	48
2.2.1. Minber-i Nebevî.....	57
2.3. Mescid-i Kûba.....	59
2.4. Mescid-i Haram	62
2.5. Kâbe-i Şerif	72
2.6. Kâbe ile İlgili Unsurlar	84
2.6.1. Altın Oluk	84
2.6.2. Hacer'ül Esved	85
2.6.3. Makâm-ı İbrahim	87

2.6.4. Hıcr ve Metâf	88
2.6.5. Zemez.....	90
2.6.6. Kâbe'nin Örtüsü.....	91

BÖLÜM 3: ANADOLU COĞRAFYASINDA YERALAN MÎMÂRÎ

ESERLER	94
3.1. Alaya (Alanya) Kalesi	94
3.2. Antalya Cuma Camii.....	95
3.3. Ayasluğ Ulu Camii.....	96
3.4. Sinop Ulu Camii.....	100
3.5. İznik Kalesi	103
3.6. Ayasofya.....	103
3.7. Mardin Kalesi.....	111

BÖLÜM 4: ORTA VE GÜNEY ASYA'DA YERALAN MÎMÂRÎ ESERLER... 113

4.1. Belh Mescidi	114
4.2. Delhi Camii	117

SONUÇ	121
KAYNAKLAR	125
EKLER.....	132
ÖZGEÇMİŞ.....	162

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı Geçen Eser.
A.Ü.İ.F.	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ABD.	:	Anabilim Dalı
a.s	:	Aleyhisselam
Bas.	:	Baskı
Bknz.	:	Bakınız
Çev.	:	Çeviren
d.	:	Doğum
D.İ.A.	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	:	Hicri
haz.	:	Hazırlayan
Hz.	:	Hazreti
km.	:	Kilometre
m.	:	Metre
M.E.B.	:	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	:	Milattan Önce
M.S.	:	Milattan Sonra
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm
r.a.	:	Radıyallahu anh
s.	:	Sayfa
S.	:	Sayı
sad.	:	Sadelestiren
s.a.v.	:	Sallallahû Aleyhi Vesellem.
T.D.V.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk	:	Tahkik eden
trc	:	Tercüme eden
ty.	:	Tarihi yok
Yay.	:	Yayınları
Yy.	:	Yüzyıl

Tezin Başlığı: İbn Battûta Seyahatnâmesinde Yeralan Mimârî Eserler	
Tezin Yazarı: Hale AKKURT	Danışman: Yrd.Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ
Kabul Tarihi: 30 Eylül 2011	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 131 (tez) + 30 (ekler)
Anabilimdalı: İslam Tarihi Ve San.	Bilimdalı: İslam Tarihi
<p>Bu çalışmada 14. yüzyıl gezginlerinden İbn Battûta (1304-1368) Seyahatnâmesinde yeralan mimari eserlerle ilgili İbn Battûta'nın tespitlerine yer verilmiştir. İbn Battûta'ya yakın kaynaklar ve günümüze yakın kaynaklarla birlikte ele alınmıştır. Böylece hem tarihi süreç içinde, eserlerin durumları ortaya konulmaya çalışılmış, hemde İbn Battûta'dan önce eserlerin yapıldığı tarihe de değinilmiştir. İbn Battûta'nın Seyahatnâmesinde bazı mescid ve camiler hakkında genelleme yaparak "mescidleri güzeldir" ve benzeri ifadelere yer verip, eserleri ayrıntılı olarak anlatmadığı görülmektedir.</p> <p>Tanca şehrinde çıktığı günden itibaren yirmisekiz yıl süren gezileri boyunca İbn Battûta Mısır, Arap yarımadası, Irak, İran, Anadolu, Detşt-i Kıpçak, Bizans (İstanbul), Orta , Hindistan, Maldivler, Çin ve Endülüs'ü gezmiştir. İbn Battûta devlet ve toplum yapıları, İnanç ve adetleri, doğal özellik ve ürünleriyle birlikte gittiği yerlerde şehirlerin kuruluşu, çarşıları, kaleleri, mescidlerini anlatmış tanıttığı bu ülke ve şehirlerin yediyüzyıl önceki durumlarını yansıtmıştır.</p> <p>Bu çalışmada İbn Battûta'nın gezi güzergahında, ortadoğu coğrafyasında yeralan mimari eserlerden İskenderiye Feneri günümüze ulaşmamıştır. Amr İbn-i Âs Mescidi, Piramitler, Haremü'l- Halil Mescidi, Mescid-i Aksâ, Kubbe-tü's Sahrâ, Halep Kalesi ve Camii, Ben-i Ümeyye (Dımaşk) Mescidi, Kûfe Camii, Bağdat Halife Camii, Musul Kalesi ve Camii, geçirdikleri onarım ve değişimlerle birlikte varlığını sürdürmektedir. Arabistan yarımadasında yeralan, Mescid-i Nebevî, Ravza-i Mutahhara, Mescid-i Kûba, Mescid-i Haram, Kâbe-i Muazzama'ya dair İbn Battûta'nın vermiş olduğu bilgilerin birçok kaynakta da yer verilen gözlemler olduğu tespit edilmiştir. Ve bu yerlerin geçmişi ve bugünü ortaya konulmuştur. Anadolu coğrafyasında yeralan Alaya (Alanya) Kalesi'nin turistik bir anlam kazanmış olduğu görülmüştür. İznik Kalesi ve Mardin Kalesi'nin de kalıntıları halen mevcuttur. Antalya Cuma Camii, günümüze ulaşmamıştır, Ayasluğ Ulu Camii, Sinop Alaaddin Camii, geçirdikleri değişimlerle birlikte varlığını sürdürmektedir, Ayasofya ise İbn Battûta döneminde Bizans kilisesiyken günümüzde müzedir. Orta ve Güney Asya'da yeralan mîmârî eserlerden Belh Mescidi ve Delhi Mescidinin de bu gün varlığını geçirdiği değişimlerle birlikte sürdürdüğü gözlemlenmiştir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Gezgin, Seyahatname, Mîmârî, Kale, Mescid.	

Title of the Thesis: Ibn Battuta Contained In His Travel Architectural Works	
Author: Hale AKKURT	Supervisor: Assist Prof. Dr. Mehmet MEMİŞ
Date: 30 September 2011	Nu.Of pages: v (pre text)+ 131 (mainbody) 30(app.)
Department: Islamic History and Arts	Subfield: İslamic history
<p>This study is contained , one of the 14 century browsers Ibn Battuta's travel book about the findings contained in the given architecture works.We tried to examine the resources which are close to Ibn Battûta and the resources are close today. Thus, both states have carried out the works within the historical process going back centuries, at the same time, I've talked to the date on the works of Ibn Battûta'dan ago. Ibn Battuta genelleme about his travel through some of the mosque and the mosque "is beautiful mosques," and similar expressions, whether in our research to direct us to resources that specifies a number of statements found in the city.</p> <p>Twenty-eight years from the day-long trips out of Tangier, Ibn Battuta throughout Egypt, the Arabian peninsula, Iraq, Iran, Anatolia, Detşt-i Kipchak, Byzantium (Istanbul), Central, India, Maldives, China, and traveled to Andalusia. Ibn Battuta structures of government and society, religion and customs, natural features and products from the cities where the organization goes, markets, castles, and cities in this country introduced mescid told sever century reflected the previous situation.</p> <p>We travel the route of Ibn Battuta, the geography of the Middle East today, Lighthouse of Alexandria is located in the architectural works. Amr Ibn al-As Mosque, Pyramids, Haremü'l-Khalil Mosque, Masjid al-Aqsa, Dome-i Sahara, Aleppo Citadel and the mosques, I-i Ümeyye (Damascus) mosque, Kufa Mosque, the Mosque of the Caliph of Baghdad, Mosul and Castle Mosque, together with changes in the presence of repair, and continues to spend. Arabian peninsula located, Holy Mosque, Ravda-i Mutahhara, Cuba Masjid, Masjid al-Haram, Kaaba-i Ibn Battuta had given the many sources of information about Muazzama'ya place we found that the observations. And the history of these places and have carried out this day. Located in the Anatolian geography Alaya (Alanya), meaning the fortress of winning we saw a tourist in the ruins of the fortress of Nicaea and Mardin Castle We have detected that remained. Cuma Mosque in Antalya, there is not today, Ayasluğ Great Mosque, Sinop, Alaeddin Mosque, its presence continues to spend with the changes,while Ayasofya was a Byzantium church in the Battuta period,today it is used as a museum today. Architectural works in Central and South Asia, located in Balkh Masjid and Masjid in Delhi continues to this day with the observed changes in his presence.</p>	
Key Words: Navigator, Travelogue, Architecture, Castle, Mosque.	

GİRİŞ

Seyahatnâme Nedir?

Arapça “gezmek, gezi” anlamındaki seyâhat ile (aslî siyahât) Farsça nâme (rîsâle, mektup) kelimelerinden oluşan seyâhat-nâme “gezi mektubu, gezi eseri” mânasına gelir. Arap edebiyatında “seyahat” ve “seyahatnâme” anlamında daha çok rihle kelimesi kullanılır. Edebü’r-rihle, edebü’r-rahâlât terkipleri modern zamanlarda ortaya çıkmış, özellikle İbn Battûta seyahatnâmesinin XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fransızca, İngilizce gibi dillere çevrilmesinden sonra Arap edebiyatında kullanılmaya başlanmıştır. Rihle “bir yerden bir yere göç etmek” manasındaki rahl (veya aynı isimdeki irtihâl) masdarından isim olup “göç” demektir. Eski arap şiirinde Kur’ân’da ve hadislerde rihle “göç, yolculuk, gezi, seyahât” anlamlarında kullanılmış, Kur’ân’da Kureyş kabilesinin yaptığı yolculuk¹ ve seyahâtler rihle diye anılmıştır.²

Genel ve yerleşik tanımıyla “seyahatnâme”, dar veya geniş bir coğrafyada seyyahın gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserdir. Gezmeyi iş edinen kişi seyyah veya gezgin adıyla anılır. Seyahatnamelerde gezilen coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren ayrıntıları vs. seyahatnamelerin konusunu oluşturur. Seyahatnameleri, içerikleri bakımından, tarih, coğrafya ve sosyoloji bilimlerini destekleyen belgeler olarak değerlendirmek de mümkündür. Seyahatnameler bu kültür alanlarına ilişkin yardımcı kaynak olmalarının yanı sıra, tarih araştırmacılığında içerdikleri ilginç bilgiler ve birinci el kaynak olmaları sebebiyle oldukça önemli kaynaklardır.³

Osmanlı toplumunda, savaş, memuriyet iş bulma, sürgün, eğitim, irşad ve hac gibi vesilelerle seyahat edilmesine rağmen XIX. Yüzyıla kadar oldukça az sayıda seyahatnâme kaleme alınmıştır.⁴

¹ Kureyş 106/1-2.

² Hüseyin Yazıcı, (2009), “Seyahatnâme”, *DİA*, İstanbul, XXXVII, 9.

³ Bâki Asiltürk, *Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler*, (2009), Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-I Winter s.912-913.

⁴ Menderes Coşkun, (2009) “Seyahatnâme”, *DİA*, XXXVII, 13-15.

İbn Battûta ve Seyahatnâmesi

XIV. yüzyıl gezginlerinden İbn Battûta (1304-1368) Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya gelmiştir. Adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî'dir. Ortaçağ'ın en büyük müslüman seyyahı olarak bilinir.⁵ Bu şehirden çıktığı günden itibaren yirmisekiz yıl süren gezileri boyunca İbn Battûta devlet ve toplum yapıları, İnanç ve adetleri, doğal özellik ve ürünleriyle, tanıttığı bu ülke ve şehirlerin yediyüzyıl önceki durumlarını yansıtmıştır.

Seyahatnamesini kaleme alan İbn Cüzey şöyle der: "Ebû Abdullah Gırnata'da bana, 17 Receb 703 (24 Şubat 1304) Pazartesi günü Tanca'da dünyaya geldiğini söyledi." Ailesi Berberi Levâte kabilesine mensup olup Berka'dan buraya göç etmiş ve onun seyahatnamesinde yer alan "Kaza ve meşihat benim ve atalarımın mesleğidir."⁶ cümlesinden anlaşıldığına göre birçok kadı yetiştirmiştir. Nitekim kendisi de çeşitli yerlerde kadılık yapmış ve Tâmesnâ kadısı iken ölmüştür.⁷

İbn Battûta şöyle demiştir: "Beytü'l-Harâm'ı haccetmek ve Ravda-i Mutahhara'yı ziyaret etmek mAksâdıyla 2 Receb 725 (14 Haziran 1325) Perşembe günü doğum yerim olan Tanca'dan çıktım. O zaman, kuşların yuvalarını terkedişleri gibi, ben de vatanımı terkettim. Annem babam henüz hayatta idiler. Kendilerinden üzümlere ayrıldım. Bu benim için olduğu kadar onlar için de bir üzüntü kaynağı oldu. Seyâhate çıkışım, müminlerin emîri ve dinin yardımcısı, imam-ı mukaddes Ebû Yusuf b. Abdülhakk'ın oğlu Ebû Sa'îd'in saltanatı zamanına rastlıyordu. Tanca'dan ayrıldığımda 22 yaşında idim."⁸ 22 yaşına dek doğum yeri olan Tanca'nın dışına çıktığına dair bir rivayet bulunmayan İbn Battûta genç yaşında yolculuğuna başlamıştır.

İbn Battûta gezdiği birçok ülkede sosyal hayata karışmış, evlilikler yapmış ve hâtıralarını İbn Cüzey el- Kelbî'ye yazdırmıştır.⁹ 1353'de yurduna döndükten sonra

⁵A. Sait Aykut, (2009), "*İbn Battûta*", *DİA*, İstanbul, XIX, 361.

⁶ İbn Battûta, (1417/1997), *er-Rihle*, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, III, Rabat, s.233. Bknz: Aykut, A. Sait, "*İbn Battûta*", s.361.

⁷ H.A.R. Gibb, (1929), *Selections from İbn Battuta*, London, s. 2.Bknz: A. Sait Aykut, "*İbn Battûta*", s.361.

⁸Cevdet Çakmakçı, (2006), *İbn Battûta Seyâhatnâmesi'nde Türkçe Kelimeler*, AÜİFD 47, Ankara, S. I, s. 159-160.

⁹A. Sait Aykut "*İbn Battûta*" s.363.

Beni Merin hükümdarlarından Ebu İnan Faris b. Ebi'l Hasen'e seyahatname intisab etmiş ve yine onun arzusu üzerine yazdırılmıştır. İbn Battûta ülkesine döndüğünde 49 yaşındadır ¹⁰ 770/1368'de vefat etmiştir.¹¹ İbn Battûta'nın tutmuş olduğu notların bir kısmı Hindistan'da soyguna uğraması ve yine Hindistan Kalikut limanında binmiş olduğu geminin batması üzerine hasara uğramış bu durum araştırmacılarca Seyahatname hakkında olumsuz yorumlara sebep olmuştur. Yine İbn Cüzey'in eklediği kısımlar bu tereddütleri destekleyici olmuştur. Ancak seyyahın kısa aralıklarla yirmi sekiz yıl süren gezilerini kâtip İbn Cüzey el-Kelbî'ye ham metin olarak aktarması ve onun da bazan ihtisar edip bazan küçük ilâvelerde bulunmasıyla meydana gelmiştir. İbn Cüzey'in esere pek fazla müdahale etmediği onun şu ifadesinden anlaşılmaktadır: "Üstat İbn Battûta'nın sözlerini naklederken onun mAKsâdını anlatan kelimeleri kullandım ve çok defa da nasıl söylediyse 'köküne, dalına dokunmadan' öylece bıraktım, bahsettiği şeylerin aslı nedir diye araştırmadım. Çünkü üstadımız aktardıklarını değerlendirme sırasında en iyi yolu tutmuş, aslı astarı olmayan haberler için güvensizliğini bildiren sözler söylemiştir. Ben yer ve kişi adlarından problemlili olanları halletmek ve harekeleri belirtmek suretiyle kitabı daha verimli hale getirmeye çalıştım"¹². Eserin mukaddimesi İbn Cüzey el-Kelbî tarafından yazılmıştır. Abdülhâdî et-Tâzî. er-Rihle'-yi neşre hazırlarken otuz nüshaya baktığını ve bazı özel nüshalarda mukaddimenin "İbn Cüzey der ki" diye başladığını kaydetmektedir. İbn Cüzey seyahatnâme'yi 1355'te tamamlamıştır.¹³

İbn Cüzey'in kaleminden çıkan nüsha Cezayir'de Kostantin şehrinde bulunarak Paris'e götürülmüş ve Bibliothegue Nationale'de muhafaza altına alınmıştır. Eser, bu güne kadar kısmen ve tam metin olarak Fransızcadan başka, İngilizceye, Almancaya, Portekizceye, Urdu diline çevrilmiş ve Arapça metin Mısır'da dört defa, Beyrut'ta ise iki defa basılmıştır. Arapça metin ve Fransızca tercümesi, 1853-1858 tarihleri arasında Paris'te C. Defremery ve Sanguinetti tarafından 4 cilt halinde neşredilmiştir. H. A. R. Gibb zengin notlarla bezeli Selections from Ibn Battuta başlıklı kitabını yayımlamıştır (London 1929). XX. yüzyılın ikinci yarısında er-Rihle üzerine yapılan en zengin şerh

¹⁰ Mümin Çevik, (1983), *İbn Battûta Seyâhatnamesi*, İstanbul, s. 6.

¹¹ A. Sait Aykut, "*İbn Battûta*" s.361.

¹² *er-Rihle*, I, 149-152.

¹³ İsmet Parmaksızoğlu, (1971), *İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, İstanbul, s.4.

çeviri Gibb'e aittir.¹⁴ Arap dünyasında en son gerçekleştirilen Abdülhâdî et-Tâzî neşri¹⁵ ve birkaç ciddi araştırma hariç tutulursa er-Rihle konusunda ayrıntılı bilgi ve mukayeseye dayalı orijinal çalışmadır. Tâzî otuza yakın el yazmasına bakmış, zaman zaman Defremery Sanguinetti nüshasında bulunmayan farklı ibarelere ulaşmış¹⁶ girişte çok zengin bir malzeme sunmuş ve IV. cildin sonundaki ilâvede eserle ilgili bazı belgelerden ve diplomatik kaynaklardan bahsetmiştir.¹⁷ Bu neşri önemli kılan bir husus da V. cildin şahıs isimleri, coğrafî isimler, siyasî - kültürel kavramlar, giyim kuşamla alâkalı tesbitler, yemek ve hayvan isimleri gibi alanlarda otuz dört ayrı fihrist ihtiva etmesidir. Eserin ilk tam muntazam neşri budur.¹⁸

Seyahatnâmenin ilk Türkçe tercümesi muhtasar olarak H. 1290 tarihinde Süleyman Efendi matbaasında bastırılarak neşredilmiştir Mehmed Şerif Paşa, er-Rihle'nin Defremery-Sanguinetti nüshasını Seyahatnâme-i İbn Battûta adıyla üç cilt olarak¹⁹ Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1315-1319). Eser ayrıca 1917 yılında Maarif Vekâleti tarafından görevlendirilen bir heyete Defremery-Sanguinetti neşrinden tercüme ettirilmiştir. Bu çalışma, yirmi altı sayfalık bir mukaddime ve ayrıntılı bir fihristle birlikte beş cilttir. El yazması İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan²⁰ bu çevirinin zayıf tarafı fihrist kısmındaki bazı isimlerin yanlış imlâ ile verilmiş olmasıdır; A. Sait Aykut tarafından Abdülhâdî et-Tâzî'nin beş ciltlik neşri esas alınarak Gibb ve Beckingham'ın İngilizce, Yerasimos'un Fransızca tercümelemleri ve Dunn'ın çalışması gibi diğer önemli literatürden faydalanmak suretiyle açıklamalı bir çevirisi yapılmıştır; çalışma Yapı Kredi Yayınları arasında neşredilmiştir. Ayrıca Mehmet Şeker'in İbn Battûta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahîlik adlı çalışması vardır. Nurettin Bürol İbn Battûta'ya Göre Deşt-i Kıpçak ve Türkistan, Aynur Avcıoğlu da İbn Battûta'ya Göre Delhi Türk Sultanlığı'nda sosyo-kültürel ve ekonomik hayat başlıklı, yüksek lisans tezleri hazırlamışlardır.

¹⁴ *e Travels of Ibn Battuta*, (1958-1971), I-III, Cambridge.

¹⁵ I-V, Rabat 1417/1997

¹⁶ mukaddime kısmı

¹⁷ IV, 283-328

¹⁸ A. Sait Aykut, “*İbn Battûta*” s. 367

¹⁹ üçüncüsü genel fihrist

²⁰ nr. 4904

Avrupa hariç neredeyse eski dünyanın tamamını gezen²¹ İbn Battûta'nın dönemi, dolaştığı ülkelerin çoğunda Türkler'in ve Moğollar'ın hâkim olması sebebiyle bir Türk-Moğol asrı sayılmaktadır. Dünyanın yedi büyük hükümdarı arasında ilk sıraya koyduğu Ebû İnan el-Merînî hariç diğerleri Türk veya Moğol asıllıdır; dolayısıyla verdiği bilgiler bu milletlerin tarihi açısından çok önemlidir.

Fas Devleti 1996-1997 yılını İbn Battûta yılı olarak ilân etmiş, bu münasebetle gerçekleştirilen etkinlikler çerçevesinde İslâm Eğitim Bilim ve Kültür Teşkilâtı (ISESCO) Tanca'da İbn Battûta adına bir müze kurmuştur.²²

İbn Battûta'nın hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgilerin ana kaynağı kendi seyahatnâmesidir.²³ İbn Battûta'dan bahseden en eski müellifler Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, İbn Hacer el-Askalânî ve İbn Haldun'dur; Makkarî ve Abdülhay el-Hasenî de er-Rihle'den alıntı yapmışlardır. Mağrib'de Sa'dîler tarafından İstanbul'a sefir olarak gönderilen Ebü'l-Hasan et-Temgrûfî eserinde bazı şehirleri anlatırken İbn Battûta'ya atıfta bulunmuş, Zebîdî de ondan bahsederken Muhammed b. Fethullah el-Beylûnî'nin (ö. 1085/1674) yaptığı muhtasara temas etmiştir.²⁴ İbnü'l-Hatîb, Abdülhâdî et-Tâzî tarafından yayımlanan bir mektubundan da anlaşıldığı üzere²⁵ aslında İbn Battûta'yı çok iyi tanımaktadır; ancak muhtemelen meslekî kıskançlıktan dolayı eserinde ona pek yer ayırmamış, birkaç cümleden ibaret malumatı da hocası Ebü'l-Berekât İbnü'l-Hâc el-Billifîki'den (Belefiki) naklen vermiştir.²⁶ Aynı şekilde İbn Hacer el-Askalânî de el-İhata'yı kaynak göstererek onu bir iki cümleyle geçiştirmiş²⁷ İbn Haldun ise ancak Vezir İbn Vüdrâr el-Haşemî'nin bir uyarısı münasebetiyle adını anmıştır²⁸.

Konunun Tanımı

İbn Battûta seyahatnâmesinde yeralan mimârî eserler tezin konusunu oluşturmaktadır.

²¹ Bknz. İbn Battûta'nın yol haritası EK 30: s. 161.

²² A. Sait Aykut, "*İbn Battûta*" s.363-368.

²³ İbnü'l-Hatîb, el-İhata, III, 274.

²⁴ "İbn Battûta", s.361.

²⁵ er-Rihle, Abdülhâdî et-Tâzî neşredenin girişi, I,82.

²⁶ el-İhata, III, s.273.

²⁷ İbn Hacer ed-Dürerü'l-kâmine, III, 480-481.

²⁸ İbn Haldun, Mukaddime, Beyrut, 1956, II, 564-566.

Seyahatnâmede yer alan mimârî eserler Ortadoğu coğrafyasında yer alanlar, Arabistan yarımadasında yer alanlar, Anadolu coğrafyasında yer alanlar, Orta ve Güney Asya'da yer alanlar başlıkları altında İbn Bâttuta'nın gezi güzergahındaki coğrafyaya göre ele alınmıştır. İbn Battûta bu uzun yolculuğunda birçok şehre uğramıştır, ancak bu çalışmanın planı gereği belirli şehirlerdeki kutsal veya tarihi yerlerin mimarisinden bahsedilmiştir.

Konunun Amacı ve Önemi

İbn Battûta yaşadığı dönemdeki ülkelerin birbirinden bihaber olduğu iletişim yoksunu bir çağda insanları birbirine tanıtmış, devletleri ve toplumları birbirine yaklaştırmıştır. Günümüzde sahip olunan iletişim ve ulaşım teknolojisinin bulunmadığı 14. yüzyılı adeta fotoğraflamıştır. İbn Battûta seyahatnamesi bilindiği üzere birçok tarih araştırmasında başvurulan temel kaynak niteliğindedir. Çalışmada İbn Battûta seyahatnamesinde yer alan mimârî eserler ele alınmaya çalışılmıştır. Tezin amacı seyahatnâmede yer alan eserlerin varlığını İbn Battûta dönemine yakın diğer kaynaklardan da yararlanarak ele almak ve bugünkü durumlarını ortaya koymaktır. Araştırma İbn Battûta'nın çağını yansıtmaktadır, dönemindeki eserlerin tarih içindeki seyrini ve bugününü ortaya koyması nedeniyle önem arz etmektedir.

Konunun Yöntemi

Bu çalışmada ana kaynak olarak A. Sait Aykut'un çevirisinden faydalanılmıştır. Araştırmada, fotoğraflara ve fotoğraflar dışında mimari çizimlere yer verilmiştir. İbn Battûta dönemine yakın diğer kaynaklardan da yararlanılmış bununla birlikte günümüze yansıtan kaynaklara da başvurularak yapıların durumları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BÖLÜM 1: ORTADOĞU COĞRAFYASINDA YERALAN MÎMÂRÎ

ESERLER

İbn Battûta gezilerini üç seferde yapmıştır. Bunların hepsinin toplamı yirmi sekiz yılı doldurur. Bu gezilerinin en uzununu ilki olup, mağrib ve meşrik ülkelerinin tümünü içine alır. İbn Battûta 'nın gezileri sırasında uzun süre kaldığı ülkelerden biri Hindistan, diğeri de Çin olup, bunların ilkinde iki yıl, ikincisinde ise bir buçuk yıl kalmıştır. Çeşitli beldelerde kadılık yapması nedeniyle, buralarda bu kadar uzunca bir zaman kalmıştır.

İlk Seyahatinde, Kuzey Afrika sahillerini takip ederek 1 Cemâziyelevvel 726'da (5 Nisan 1326) İskenderiye'ye varmıştır. Burada Şeyh Burhâneddin el-A'rec'in telkiniyle kendisinde Hint, Sind ve Çin gibi doğu memleketlerini görme hevesi uyanmıştır. İskenderiye'den Kahire'ye, oradan Yukarı Mısır'a (Saîd) gitmiş ve Şeyh Ebü'l-Hasan eş-Şâzeli'nin Humeysêrâ'daki kabrini ziyaret etmiştir. Yukarı Mısır'dan deniz yoluyla Cidde'ye geçmek İçin Kızıldeniz kıyısındaki Ayzâb Limanı'na indiyse de bölgedeki siyasî karışıklıktan ötürü Kahire'ye dönmek zorunda kalmıştır. Kahire'de fazla kalmayan İbn Battûta 15 Şâban'da (17 Temmuz) Suriye'ye doğru yola çıkmış ve Kudüs, Aclûn, Akkâ, Sûr, Sayda, Taberiye ve Antakya gibi şehirleri dolaştıktan sonra 9 Ramazan'da (9 Ağustos) Dimaşk'a varıp ramazanı burada geçirmiştir.

1.1.İskenderiye Feneri

İskenderiye Feneri²⁹, Mısır'ın İskenderiye şehrinde inşa edilmiş; ancak günümüzde bulunmayan, Dünyanın Yedi Harikası'ndan biridir ve tarihte inşa edilmiş deniz fenerlerinin en yüksek olanıdır. Arap kaynaklarında adı "menâr, menâre" veya "fenâr" şeklinde geçmektedir.³⁰

İskenderiye'ye varan İbn Battûta ilk izlenimlerinde Cumâdelûlâ ayının başlarında³¹ vardığı İskenderiye şehri için çok sevimli, işlek ve güvenli limanı ile son derece düzenli bir şehir olarak bahsetmiştir. Ayrıca İskenderiye'de üstünlük, zarafet ve sağlamlığa dair ne aranırsa bulunabileceğini, din ve dünya ile ilgili bütün kurumlara da sahip olduğunu vurgulamıştır. İbn Battûta tasvir ederken "İskenderiye şehri ışıltısıyla

²⁹ Bknz. EK 1: s. 132.

³⁰ Eymen Fuâd es-seyyid, 2000, "İskenderiye" *DİA*, İstanbul, XXII, 575.

³¹ O yılın cumâdelûla başları 5 Nisan 1326'ya denk düşmektedir.

gözleri alan bir zümrüde, baştan ayağa süslenmiş bakire kıza benzer. Doğu ile Batı'nın tam ortasında bulunduğu için çeşit çeşit güzelliklerle donanmıştır.”³² demiştir. Onun tespitinde İskenderiye beldesinin dört kapısı vardır; “Bâbü's-Sidre, Bâbü'r-Reşîd, Bâbü'l-Bahr ve Bâbü'l-Ahdar adlarıyla bilinirler. Batı yönüne Bâbü's-Sidre'den çıkılır. Bâbü'l-Ahdar yalnız Cuma günleri açılır ve halk oradan mezar ziyaretine gider”.

İbn Battûta İskenderiye Feneri'nin ilk seyahatinde bir tarafını yıkık bulduğunu söylemiştir. Şöyle tarif etmiştir; “Fener kare şeklinde göğe uzanan dev bir yapıdır. Kapısı zeminden hayli yüksektir ve onun karşısında aynı seviyede olan başka bir yapı vardır. İki yapının arasından fenerin kapısına geçmek için tahta köprücükler uzatılmıştır. Bunlar kaldırılınca kapıya ulaşamaz. Girişte fener muhafızına ait kuytuluk, içeride de pek çok oda mevcuttur. İç kısımlara götüren geçidin genişliği dokuz karış, duvarın eni ise on karıştır. Fenerin dört duvarının tümü hesap edildiğinde 140 karış tutar. Yüksek bir tepenin üzerindedir. Onunla şehir arasında bir fersah uzunluğunda dikdörtgen bir şerit vardır. Deniz bu uzun çıkıntıyı üç yandan sarıp nihayet İskenderiye surlarını yaladığı için karayoluyla fenere, ancak şehir içinden gidilir. Mezarlık da fenerin bitiştiği bu arazidedir. Uzun seyahatlerimin sonunda, Yediyüzelli yılında Mağrip'e dönüşümde feneri tekrar görmek istedim ama tamamen harap olduğundan ne içine girmek ne de kapısına kadar çıkmak imkânı kalmamıştı. Melik Nasır -Allah onu rahmetiyle kuşatsın- bu fenerin karşısına, ona denk bir bina dikmeye çalıştıysa da ömrü yetmediğinden girişimi yarım kalmıştır.”³³

İbni Cübeyr'in Fenerle ilgili ifadelerinde de İbn Battûta ile uyuşan bilgilere yer verdiği görülür. Yapısının çok eski ve oldukça dayanıklı olduğunu, dört yanından çevresini ölçümünü elli ziradan daha fazla, yüksekliğininse yüzelli adam boyundan daha fazla olduğunu söylemektedir. Fenerin tepesinde kutsal kabul edilen bir mescidin varlığından da bahsetmiştir.³⁴ İbni Cübeyr'in izlenimlerinde fenerin yıkık bir kısmından bahsedilmemektedir. Bu yapı, tüm İslâm coğrafyacılarının kitaplarına geçmiştir. Mes'ûdî'de (ö.956) Murûcu'z-Zeheb'inde İskenderiye Feneri'nden uzun uzadıya bahsetmiştir. Ülkeleri hakkında bir hayli zengin malûmata sahip Mısır ve İskenderiye

³² Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2004., trc: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul, Kasım, s.27.

³³ İbn Battûta, s. 27-28.

³⁴ İbni Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 2

kökenli tarihçiler Mes'ûdî'ye bu fenerin Makedonyalı Filipus oğlu İskender tarafından inşa edildiğini söylerler. Şehir kurulurken fener de dikilmiştir bir yandan, bazı bilginler fenerin ihtiyar kraliçe Deloka tarafından, düşmanları gözetlemek amacıyla inşa ettirildiğini söylerler. Mes'ûdî sözlerinin devamında fenerin üstüne İskender tarafından heykeller yaptırıldığını, bu heykellerden birinin işaret parmağının, güneşin ve yıldızların, hatta ufuktaki düşmanın konumuna göre hareket edecek tarzda inşa edildiğini belirtir. Yine Mes'ûdî'nin anlattığına göre Bizans kayseri, Emevî halifesi Velîd bin Abdülmelik zamanında Emevî sarayına bir casus gönderir. Adam kendini Müslüman olmuş gibi gösterir. Halife nezdinde itibar sağladıktan sonra "İskenderiye Feneri'nin altında hazine var!" diye kandırır halife Velîd'i, amacı feneri işe yaramaz kılmak, böylelikle İskenderiye'yi Bizans önünde zayıf düşürmektir. En üst kısmın Yarısı yıkılır, güzelim büyük ayna kırılır. İskenderiyelileri bir korku sarar. Bunun bir tuzak olduğu nihayet anlaşılır ama casus paçaları sıvayıp kaçmıştır.³⁵ Ansiklopedist yazar Kalkaşandî (ö.1418), 14 ciltlik *Subhu'l-Aşâ*'sında bu yapıdan bahseder. Ve 11. yüzyıl yazarlarından olan Kudâî'den alıntı yaparak feneri anlatır. Zirvesindeki meşhur ayna 705-715 yılları arasında Velîd'in halifeliği esnasında kırılmıştır. Hicrî yedinci yüzyılın (M.14) ortalarına dek fener yavaş yavaş yıkılmıştır.³⁶ şeklinde bahsetmiştir.

İnşası MÖ 285-246 yılları arasında süren İskenderiye feneri, bu devletin ilk iki kralı Ptolemy (Batlamyus) ve Soter tarafından Mısır'da İskenderiye Limanı'nın karşısındaki Pharos Adası üzerine yaptırılmıştır. Üç bölümden oluşan fenerin mimarı Knidos'lu Sostratus'tur. Kaidesi ile birlikte 135 metre yüksekliğinde olan fener, beyaz mermerden yapılmıştır. Tepesinde bulunan, tunçtan yapılmış büyük bir ayna 70 kilometre uzaklıktan görülmektedir ve limana giren gemilere rehberlik etmektedir. Alt bölümü dikdörtgen şeklinde ve yaklaşık 55 metre yüksekliğindedir. Orta bölüm, yukarıya doğru giden rampası olan bir silindir şeklindedir. Yaklaşık 27 metre yüksekliğindedir. Üst bölüm ise silindir şeklindedir ve üzerinde alevin bulunduğu bir odası vardır. İskenderiye Feneri, antik çağın yedi harikası içinde günlük yaşam için kullanılan tek eserdir. Üst kısmı M.S. 955 yılında bir deprem ve fırtınada kopan fenerin gövde kısmı da 1302'de başka bir depremde yıkılmıştır. Muhammed b. Kalavun zamanında da şehirdeki ıslahat

³⁵ Mes'ûdî, 1996, *Murûcu'z-Zehab' Meâdinü'l-Cevher*, ed-kritik: Charles Pellat, II, 104-109, Lübnan Üniversitesi Neşriyatı, Beyrut, Bknz: Aykut. A. Sait, a.g.e, I, 29.

³⁶ Kalkaşandî, Ebül-Abbas Ahmed, 1913-1919, *Subhu'l-Aşâ*, Kahire, III, 321-322. Bknz: Aykut, A. Sait, İbn Battûta Seyahatnamesi, Çeviri, İnceleme ve Notlar, I, 29.

ve restorasyon çalışmalarıyla 702 (1303) yılındaki depremle hasar gören İskenderiye Feneri onarılmış, ayrıca bugün Tâbiyetüssilsile diye bilinen yerde daha sonra tamamlandığı anlaşılan yeni bir fenerin inşasına başlanmıştır. 1500 yılında ise bu yapıya ait kalıntılar tamamen yok olmuştur.³⁷

İbn Battûta gözlemlerine dair bilgi vermiş fenerin tarihine dair bilgiler sunmamıştır. Ancak ikinci seyahatini yaptığı yediyüzelli yılı diğer kaynaklarda da yer aldığı üzere fenerin yok olduğu zamana raslamaktadır.

1.2. Amr b. Âs Câmii

Hız. Ömer'in Suriyeyi zaptetmesinden birkaç sene sonra Amr b. Âs idaresindeki İslam ordusu Mısır'a girmiştir. Müslümanlığın yayılması sırasında Mısır'ı fetheden kumandan Amr b. Âs 642 yılında birinci İskenderiye kuşatmasından dönünce ordugâhın kurulduğu Fustat'ta bir câmii yapılmasını emretmiştir ve Amr b. As Câmii³⁸ yapılmıştır. Bu câmi Medinedeki Mescid-i Nebevî'den ve Kûba câmiinden sonra inşa edilmiştir.³⁹

İbn Battûta câmiden az bahsetmekle birlikte ders verildiğini belirtmiştir. Seyahatnamede câminin herkesçe bilinen muazzam bir yapı olduğu. Şehir halkının Cuma namazı kıldığı, doğudan batıya uzanan büyük yolun bu câminin önünden geçtiği ve doğu tarafında bulunan zaviyede İmam Ebû Abdullah Şafî tarafından ders verildiği bilgisi yer almaktadır.⁴⁰

Osmanlı idaresi sırasında 1672'de Mısır'a giden Evliya Çelebi, Amr b. Âs Câmii'nin yapılışı hakkında bir efsane anlattıktan sonra burada evvelce bir Kıptî ile bir Rum manastırının bulunduğunu, câminin içinde 820 sütun olduğunu, kemerlere oturan tavanının nakışlarla süslendiğini yazmaktadır. Câminin o sırada bezemeli bir ahşap minberi, dört minaresi, sağ köşesinde vezirlere mahsus kafesli bir namazgâhı, sol köşede ise bir ziyaretgâhı bulunuyordu. Evliya Çelebi'ye göre minberin sağında Bayram Paşa tarafından tamir ettirildiğini bildiren 1032 tarihli kırk elli beyitlik bir tarih manzumesi görülüyordu.⁴¹

³⁷ Eymen Fuâd es-seyyid "İskenderiye" s.575.

³⁸ Bknz. EK 2: s. 133.

³⁹ Celal Esad Arseven, Ts., *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.46.

⁴⁰ İbn Battûta, s. 46.

⁴¹ Evliya Çelebi, 1971, *Seyahatname*, (Mehmet Zalli Oğlu) Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yay., İstanbul, X, 191-194.

Muhtelif devirlerde inşa edilmiş kible duvarına dikey inen sahnlar halinde olan esas mekân (harem), üzerlerinde merkezi içerde sivri kagir kemerler atılmış olan sütunlarla ayrılmıştır. Bu sütunlar ve başlıklarının hiçbiri câmi için işlenmiş olmayıp çevredeki eski yapılardan devşirilerek ikinci defa kullanıldığından aralarında bir üslûp ve ölçü birliği yoktur. Sütunların çoğu hakkında çeşitli efsaneler anlatılmaktadır. Avlunun kuzey ve güney tarafındaki sütunlar yok olmuş, sadece kaideleri kalmıştır. İçerde bulunan sütun sayısı 150 kadardır. Kemerlerin aralarında ahşap gergi kirişleri vardır. Düz dam ise ahşap kirişler üzerine oturmaktadır. Amr b. Âs Câmii, kalınlığı 1-2 m. arasında değişen 9 m. yükseklikte duvarlarla çevrili, XV. yüzyıl başlarında aldığı şekliyle düzensiz bir kareyi andıran bir binadır. Ortasında bir şadırvanın yer aldığı iç avlusu bulunmaktadır. Duvarlardaki bazı ahşap arkitravlar üzerinde oyma süslemeler görülmüştür. İslâm sanatında ilk mihrabın da Amr b. Âs Câmii'nde yapıldığı genellikle kabul edilen bir görüştür.⁴²

Halife Muâviye'nin isteğiyle Mısır Valisi Mesleme, 673 yılında ilk câmiyi yıktırarak doğu ve kuzey tarafından daha geniş olarak yaptırmış, Makrizi'ye göre dört köşesine dört minare ilâve ettirmiştir. Bunların İslâm sanatında ilk minareler olduğu kabul edilmektedir.⁴³ Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân ise 79'da 698-99 burayı batı tarafından daha geniş olarak yenilemiştir. 711-712'de Kurre b. Şerîk el-Absî, Velîd b. Abdümelik'in emriyle yaptırdığı tamirde yarım daire biçiminde mihrap ilâve ettirmiş, Amr b. Âs zamanında yapılan minberi kaldırtarak yeni bir minber koydurmuştur. 133'te (750-51)Vali Salih b. Ali kuzeye dört dizi sütun ilâve ettirerek câmiyi genişletmiş, 175'te Hârûnürreşîd zamanında, Mısır Valisi Mûsâ b. Îsâ câminin arka tarafına Ebû Eyyûb Rahbesi diye tanınan bir sahn-revak ilâve ettirmiştir. Yolu daraltan bu ekin daha sonra yarısı yıkılarak yol genişletilmiştir. 827'de Abdullah b. Tâhir câmiyi yeni baştan yaptırmak batı tarafından bir misli daha büyütülmüştür. Böylece sütunların sayısı 378'e yükselmiş, ölçüleri tahminlere göre 110x87 m. kadar olmuştur. Suâd Mahir Muhammed'e göre ise câmiinin ölçüleri 112.5x120.5 m. olmuştur. Bu sırada câminin kapıları on üçe, minareleri ise beşe çıkmıştır. IX ve X. yüzyıllarda yapılan birçok ekleme ve süslemelerden sonra 568'de (1172-73) Selâhaddîn-i Eyyübî câmiyi tamir ettirmiş, 1250-1257 yılları arasında ve 666'da (1162-63) Zahir Baybars, 1288'de Mansur

⁴² Celal Esad Arseven, *a.g.e.*, s.46.

⁴³Doris Behrens, 1985, *Abouseif. The Minarets of Cairo*, Kahire, s. 47-49. Semavi Eyice, 1991, "Amr b. As Câmii" DİA, İstanbul, III, 80.

Kalavun emriyle Emîr Baybars Çaşniğîr, 1303 zelzelesinden bir yıl sonra da Emîr Sâlâr tarafından tekrar tamir ettirilmiştir. Bu sırada yapılan batı cephesindeki alçı pencerelerle alçı mihrap günümüze kadar gelmiştir. Mihrabın sülüs hatla yazılı kitabesinde Emîr Sâlâr'ın adı okunmaktadır. Câmi XIV. yüzyıl sonlarında çok harap halde olduğundan, 1399'dan sonra Mısır tüccarlarının reisi Burhâneddin İbrahim b. Ömer kendi parasıyla câmiyi baştan başa elden geçirtmiş ve tamir işleri üç yılda sona ermiştir. 1468-1496 yılları arasında da Kayıtbay câmiyi tekrar tamir ettirmiştir.

Osmanlılar zamanında 1212'de (1797-98) Memlüklü emirlerinden Murad Bey tarafından büyük masraf edilerek geniş ölçüde tamir ettirilmiştir. Bu sırada duvarlar takviye edilmiş, ahşap kısımlar sökülerek yenilenmiş, minareler yeniden yapılmış ve 1212 Ramazanının son cumasında (15 Mart 1798) kılınan namazla tekrar ibadete açılmıştır. 1843'te Mehmed Ali Paşa'nın emriyle câmi tekrar tamir edilerek bazı sahnlar ve cepheler yenilenmiştir. 1977'de Mısır Evkaf İdaresi tarafından büyük ölçüde tamir edildiği gibi 1988 yılında da bazı tamir ve restorasyon çalışmaları yapılan câmi halen ibadete açık durumdadır.⁴⁴

1.3. Piramitler

Piramitler inşa ediliş zamanı ve inşa edenler hakkında kaynaklarda net bilginin bulunmadığı Mısır'da bulunan yapılardır⁴⁵. İbn Battûta piramitlerden şöyle bahsetmiştir. "Bu yapılar dünyanın en ünlü ve hayretengiz binaları olduğu için insanlar çok şey söylemişlerdir onlar hakkında. Tufandan önce zuhur eden bütün bilimlerin Yukarı Mısır'daki Saîd bölgesinde oturan ve "Ahnuh" diye adlandırılan 1. Hermes'ten yani İdrîs Peygamberden çıktığını zannetmişlerdir. -Allah'ın selâmı onun üzerine olsun.- Bu inanca göre gök cisimlerinin yörüngesi, hareketleri ve yüksek tözler hakkında ilk fikir beyan eden de odur. Tapınaklar inşa ederek Cenab-ı Hakk'ı zikreden ve halka tufan uyarısında bulunan insanın da o olduğu söylenir. Bilimin ve sanatların kaybolmasından korkarak ilk defa ehram ve "Berâbi'yi (tapınakları) inşa edip onların duvarlarına sonsuza kadar kalsın diye bütün sanat ve bilim âletlerini tasvir eden, hattâ bilimsel bilgileri özel yazılar hâlinde nakşeden yine bu Hermes'tir. Eski anlatılara bakılırsa önceleri Mısır'ın bilim ve idare merkezi, Fustat'tan dört fersah uzakta bulunan Menûf şehriydi;

⁴⁴Semavi Eyice, "Amr b. As Câmi" III, 81-82.

⁴⁵Bknz. Piramitler, EK 4: s. 135.

İskenderiye şehri kurulduğu zaman halk buraya taşındı. Hattâ Müslüman fatihler gelene kadar bilim ve idare merkezi İskenderiye olmuştur. Daha sonra Amr b. Âs -Allah ondan razı olsun- kendisinden sonra şimdiye kadar Mısır bölgesinin merkezi olma niteliğini taşıyan Fustat şehrini kurmuştur.”

“Ehramlar sert yontma taştan yapılmıştır. Gayet yüksektirler. Koni biçiminde, aşağısı geniş yukarısı dardır. Kapıları yoktur, nasıl yapıldı bilinmemektedir. Eski bir anlatıya göre Tufandan önce Mısır hükümdarlarından biri, gördüğü rüyanın verdiği dehşet ve korkudan ötürü bilimin (el-ilm) ve hükümdarlara ait cesetlerin muhafaza edilme gayesiyle Nil'in batısında Ehramları yapmaya kendini mecbur hisseder. Güya o devrin müneccimlerine ileride ehramın bir tarafından delik açılıp açılmayacağını sorar. Müneccimler, kuzey tarafından bir delik açılacağını söyleyerek yerini gösterirler. Ayrıca bu iş için ne kadar masraf gerekeceğini de ilâve ederler. Bunun üzerine lüzum görülen meblağın delik için belirlenen bölüme konulmasını emreder. Rivâyete göre hükümdar bu koca binaya büyük emek sarfetmiş, 60 senede tamamladıktan sonra üzerine şu ibareyi yazdırmıştır:

"Ehramı 60 senede yaptık. İsteyen 600 senede yıksın. Yıkma elbette yapmaktan kolaydır."

“Hilâfet, müminlerin emiri Me'mûn'a geçtiğinde o hemen ehramın yıkılmasını ister. Bazı Mısır bilginleri bundan vazgeçmesini tavsiye etmişse de ısrar ederek kuzeyden bir delik açılmasını ister. O taraftan ateş yakılarak sirke dökülür. Bugün mevcut olan delik açılıncaya kadar mancınık atılır ve daha önce saklanan para bulunur. Halife, parayı tarttırır. Bir de bakarlar ki deliğin açılması için yapılan masraf tam bu paraya denk düşüyor! Me'mûn çok şaşırır. Duvarın kalanının yirmi arşın olduğunu görürler.”⁴⁶

Piramitlerle ilgili İbn Cübeyr “Mısırda, görkemli yapıları, ilginç görüntüleri ile dört köşeli, kubbeler gibi göğe doğru yükselen eski piramitler yer alıyor. Özellikle ikisi, göğü yarıyormuşcasına yüksek. Her birinin köşeden köşeye genişliği üç yüz altmış altı adımdır. Yontulmuş büyük kayalardan yapmışlar. Şaşırtıcı biçimde üst üste konulmuş ve aralarına hiçbir şey konulmadan birbirlerine kenetlenmiş. Piramitler, tepeye doğru sivrilerek yükseliyor. Tehlikeli ve zor olmakla beraber belki de tırmanmak mümkün.

⁴⁶İbn Battûta, s. 48-50.

Sivri uçları, olabildiğince geniş. Yeryüzündeki insanlar bir araya gelip bu yapıyı bozmak isteseler de, âciz kalırlar. İnsanlar, bunların niçin yapıldığı konusunda farklı görüşlere sahip. Kimilerine göre, Ad ve oğullarının kabirleridir. Kimilerine göre ise, bunların yapılış sebebi başkadır. Kısacası, ne olduğunu ancak Allah bilir. İki büyük piramitten birinin yerden bir boy veya daha fazla yüksekte bir kapısı var. Bu kapıdan, eni yaklaşık elli karış, boyu da bir o kadar büyüklükte bir odaya girilir. Bu odanın ortasında kabir olduğu söylenen, havuza benzer, içi oyuk büyük bir mermer var. Doğrusunu Allah bilir. Büyük olanın aşağısında genişliği bir köşeden ötekine yüz kırk adım gelen bir piramit var. Bunun ötesinde beş küçük piramit daha bulunuyor. Üçü bitişik; ikisi de bunların yakınında birbirine bitişiktir. Piramitlerden bir ok atımı uzaklıkta, "Sfenks" denilen, taştan yapılmış garip bir şekil duruyor. Ürkütücü görüntüsüyle insan şeklinde, dimdik durmakta. Yüzü piramitlere, sırtı kibleye ve Nil'in yatağına dönüktür.⁴⁷

Piramitlerin inşa edilmiş zamanı ve inşa edenler hakkında kaynaklarda net bilgi yoktur özellikleri hakkında bilgiler mevcuttur. Keops Piramidi ya da diğer adıyla Büyük Piramit, Mısır'ın başkenti Kahire'nin 16 km. kadar batısında, 39 metre yükseklikten Nil Vadisi'ne bakar. Piramidin taban yüzeyi yaklaşık 53.000 m²'lik bir alanı kaplar. Tabankenar boyu 230 metredir. Bu devasa yapıyı çepeçevre dolaşmak için 1 km'ye yakın, yani tam 930,664 metrelik bir mesafe katetmek gerekmektedir. Hacmi 2.500.000 m³'ü, ağırlığı ise yaklaşık 6.500.000 tonu bulur.⁴⁸

Yüzleri yerle 51 derece 52 dakikalık bir açı yapan Piramid'in orijinal yüksekliğinin 146 ilâ 148 metre dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Orijinal yapıda bulunması gereken Kapak Taşı'nın artık mevcut olmaması nedeniyle bugünkü yüksekliği 137 metre kadardır. Yüzlerdeki taşların çıkıntılarını basamak gibi kullanmak suretiyle tepe noktasına 30 dakikada çıkmak mümkündür. 2.600.000 adedi aşkın granit ve kireçtaşı blok kullanılmış olup, bu blokların ağırlığı da 2 ton'dan 70 ton'a kadar değişir. Santimetrenin 40'da birine kadar bir hassasiyetle kesilen bloklar o kadar hassas bir şekilde birleştirilmişlerdir ki, aralarındaki derzlerin açıklığı hiçbir zaman santimetrenin 20'de birini aşmaz. Bu birleştirme işleminde harç kullanılmamıştır.⁴⁹

⁴⁷ İbni Cübeyr, *a.g.e.*, s. 29-30.

⁴⁸ *Piramitler*, 1983, Bilim Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, s. 7-8. ; Clayton, Peter A., Martin J. Price, 1998, *Antik Dünyanın Yedi Harikası*; çev. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul , s.34 .

⁴⁹ *Piramitler.*, s.8.

Kefren Piramidi, Keops Piramidi'nin hemen yakınında yükselir. Yüksekliği hemen hemen Büyük Piramid'in yüksekliğine yaklaştığından ve biraz daha yüksek bir taban üzerinde inşa edildiğinden, Büyük Piramid'den daha yüksekmiş gibi görünür. Taban kenarı 216 metreyi bulmaktadır. Keops Piramidi ile kıyaslandığında, iç mekânları çok basit bir düzeni haizdir. Kuzeydeki girişin açıldığı geçitten, yapının tabanında ve tepe noktasının altında yer alan bir odaya ulaşılır. Ancak, piramidi çevreleyen zeminde, kuzey girişinin hemen altına rastlayan bir noktada ikinci bir girişin daha yer aldığı görülür. Bu giriş, tamamiyle tabandaki kayada oyulmuş bir geçide açılmaktadır. Bu ikinci geçit de önce aşağıya doğru bir eğim yaptıktan sonra yatay bir şekilde devam eder ve sonra yokuş yukarı çıkarak birinci geçidin zeminine ulaşır. Kefren Piramidi'ndeki odada, kırık kapağı yanında duran güzel bir granit lahit bulunmuştur.⁵⁰

Mikerinos Piramidi, 108 metreyi bulan taban kenarı ve 70 metrelik yüksekliği ile, Keops ve Kefren Piramitleri'nin yanında küçüktür. Kuzey yüzündeki girişten ulaşılan bir geçit, önce bir ön odaya, oradan da tepe noktasının tam altında yer alan üç ayrı odaya açılmaktadır. Bu odalar farklı seviyelerde yerleşiktir.⁵¹

Gize⁵² Piramitlerinin üçünde de şu önemli ortak özelliklere rastlanır:

Yapıların yüzleri yerle 52 derecelik bir açı yapmaktadır. Giriş yerleri kuzey yüzlerinde açılmış olup, giriş geçitleri, yerle 26 derecelik bir açı yapar ve bu doğrultuda doğrudan gökkutbuna bakarlar.⁵³

1.4. Halil Mescidi

Yahudi Kralı Herod zamanında (m.ö. 404) Machpelah ve çevresi duvarlarla çevrilerek bir meşhed haline getirilmiş ve burası tarih boyunca çeşitli değişikliklere uğrayarak bugünkü Haremü'l-Halil denilen son şeklini almıştır. Bizans döneminde bir ibadetziyaret yeri inşa edilmiş, Emevîler ise bu ziyaretgâh ile mağaradaki mezarlara İslâmî bir biçim vermişler. Abbasîler de burayı câmiye çevirmişlerdir.⁵⁴

⁵⁰ *Piramitler*, s.13.; Peter A. Clayton, Martin J. Price a.g.e., s.35.

⁵¹ *Piramitler*, s.13-14.

⁵² Bknz. EK 3: s. 134.

⁵³ *Piramitler*, s.14.

⁵⁴ Abdüsselam Uluçam, 1997, "Halil", *DİA*, Ankara, XV, 308-309.

İbn Battûta Filistin şehrinde net ifadeler olmamakla birlikte Haremü'l Halil Mescidin'den önce de bir mescidden bahsetmiştir. Ancak câmiinin adını belirtmemiştir. İbn Battûta Halil Mescidi'ni şöyle anlatmıştır: “Gazze'den Halîl İbrahim kasabasına gittim. Yüce Allah, Peygamberimiz Muhammed'i ve İbrahim'i rahmetiyle kuşatsın. Burası alanından pek büyük değilse de manevî yönden çok kıymetlidir. Bu emir vadi içinde ışık gibi parlıyor. Dış görünüşü çok hoş ve iç kısım pek şirin. Yontma taştan yapılmış yüksek mescidi, mimarî değeri vardır ve çok sağlamdır. Bir sütununa yerleştirilmiş büyük taşın biri 37 karış uzunluğundadır ve Hz. Süleyman -Allah'ın selâmı onun üzerine olsun- tarafından cinlere yaptırıldığı anlatılır. Mescidin, içinde bulunan kutsal mağarada İbrahim, İshâk ve Ya'kûb Peygamber -Allah'ın selâmı ve bereketi bizim elçimize ve onlara olsun- mezarları vardır. Karşı taraflarında da mübarek eşlerine ait üç kabir bulunur. Hâlâ sağlam kalmış mermer bir merdivenle, minberin sağ tarafındaki kible duvarına bitişik noktadan dar bir geçide inilir. O dar geçit, üç kabrin sahiplerinin bulunduğu mermer döşeli bir dehlize ulaştırır bize söylenenlere göre burası, yukarıdaki mezarların gerçek haznesidir. Ve asıl mezarlığın tam hizasında bulunmaktadır. Kutlu mağaraya giden yol orada ama şu anda kapalı. Ben buraya birkaç defa indim.” Demiştir.

Hazreti Yusuf'un (AS) ve Hazreti Lût'un (AS) kabirlerinin de mescidin çevresinde bulunduğu bilgisi seyahatnamede yeralmaktadır.⁵⁵

Fâtımîler zamanında ziyaretgâhın doğu duvarına bir kapı açtırılarak ziyaretçilerin mağaranın içine kadar girmeleri sağlanmış ve ayrıca duvarlarla mezarlar tezyin ettirilmiştir. Haçlılar şehri ele geçirdiklerinde (1099) câminin yerine Gotik üslûpta üç nefli bir kilise inşa etmişler, Kudüs Kralı II. Baudouin de ziyaretgâhın etrafındaki duvarları tamir ettirip önüne kemerli bir revak ekletmiş ve düz dam örtüyü de meyilli çatı haline getirmiştir. 1187'de Halil'i Haçlılar'dan geri alan Selâhaddîn-i Eyyûbî kiliseyi câmiye dönüştürmüştür. Fatımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın Askalân'daki Hz. Hüseyin Meşhedî için yaptırdığı ahşap minberi buraya naklettirmiştir; el-Melikü'l-Muzaffer Şerefeddin Îsâ da bazı eklemelerle ziyaretgâhın revaklarını yeniletmiştir. 1267'de Memlûk Sultanı 1. Baybars mezarların bulunduğu kapalı alanın önüne bir mescid yaptırmıştır; Sultan Kalavun ise 1286'da ziyaretgâhın iç mekânını yeniden tezyin

⁵⁵İbn Battûta, s.62-64.

ettirmiştir ve mezarların üzerlerini kubbelerle örttürerek birer türbe haline getirmiştir. Daha sonra câmiinin yetersiz kalması üzerine Haremeyn nâzın ve saltanat naibi Emîr Ebû Saîd Sencer el-Câvülî, 1318-1320 yıllarında binaya doğu tarafından bir revakla bitişen bir mescid yaptırmıştır; Suriye Valisi Tengiz de 1332'de bu mescidin duvarlarını mermerle kaplatmıştır. Memlûk Sultanı Berkuk zamanında Halîl valisi olan Şehâbeddin Ahmed el-Yağmurî 1394'te, Kadınlar Mescidi denilen Hz. İbrahim'le Hz. Yakub'un türbeleri arasındaki kısma Mâlikîler için yeni bir mihrap eklettirerek Bizans dönemine ait batı duvarına Hz. Yûsuf 'un türbesinin karşısına gelecek şekilde ikinci bir kapı açtırmıştır ve bütün türbeleri elden geçirmiştir. Haremü'l-Halîl, 400 yıllık Osmanlı idaresi döneminde imparatorluk topraklarındaki harem-i şeriflerden biri olarak özenle korunmuştur. Harem, 1612'de I. Ahmed ve 1896'da da II. Abdülhamid tarafından esaslı şekilde tamir ettirilmiştir.⁵⁶

65 x 35 m. boyutlarında küçük bir kale görünümünde olan Haremü'l-Halîl değişik dönemlerde şekillendiğinden farklı üslûp özellikleri arzeder. 2,5 m. kalınlığında ve 12 m. yüksekliğindeki sur duvarları, çoğu blok halinde düzgün kesme taş malzemeyle örülmüş ve dış cephelerde köşeli yarım payelerle takviye edilerek tepede mazgal dandanlarıyla donatılmıştır. Binanın kuzeybatı köşesinde bu yöredeki girişle sur duvarına bitişik yapılan Hz. Yûsuf Mescidi, Türbesi ve onun önüne sonradan açılan giriş, doğu cephesinde ise Sencer el-Câvülînin yaptırdığı yine sur duvarına bitişik mescidle bu yöndeki giriş yer almaktadır. Sur duvarlarının içinde kalan asıl mukaddes mekân iki ana bölümden oluşur; bunlar girişlerin açıldığı, Hz. İbrahim, Hz. Yâ'kûb ve hanımlarının türbelerinin bulunduğu eski ziyaretgâh kısmı ile, ondan üç kapı ile geçilen ve Hz. İshak'la hanımının türbelerini barındıran Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin câmiye çevirdiği kilisedir.

İkinci ana bölümü oluşturan câmi, Hz. İbrahim ile eşinin türbeleri arasında ve iki yanlarında yer alan girişlerden geçilir. Üç nefli olan harim, ortadaki dört paye ile duvarlara yaslanmış ikişer yarım payeye oturan çapraz tonozlarla örtülmüştür. Payelerden başlayıp kademeli sivri kemerler boyunca devam eden kalın silmeler tonoz merkezlerinde sona ermektedir. Orta nef diğerlerinden daha yüksek tutularak üzeri dıştan çift meyilli çatı ile kapatılmıştır. Bu bölümde, kible duvarının önündeki payelere

⁵⁶Abdüsselam Uluçam, "Halil", XV, 308-309.

bitişen dikdörtgen planlı, iki renk taş Örgülü ve üzerleri piramit çatı ile örtülü sanduka şeklinde iki türbe bulunmaktadır. Hz. İshak ve eşi Rebeka'ya ait olan bu türbelerin duvarlarına açılan hacet pencerelerinden içerideki sandukalar görülmektedir. Derin oyulmuş yarım daire planlı ve zengin mozaik mermer süslemeli mihrapla Fatimî dönemine ait ceviz ve abanoz ağaçlarından yapılmış kûfî kitâbeli geometrik tezyinatlı minber vardır. İç mekân, kuzey ve orta nefin yükseltilmiş üst duvarlarında açılan pencerelerle aydınlatılmıştır. Güneybatı ve kuzeydoğu köşelerinden yükselen kare kesitli tek şerefeli iki minare Memlûk üslûbundadır.⁵⁷

1.5. Mescid-i Aksâ

Müslümanların ilk kıblesi, en kutsal sayılan üç mescîdden biridir.⁵⁸ Asıl adı Ârâmîce Beth makdeşa, İbrânîce Beth hamikdaş ve Arapça Beytül-makdis olup "mukaddes ev" demektir; ilk kuruluşundan beri taşıdığı bu ad sonradan şehrin tamamını kapsamına almıştır.⁵⁹

Gazze'den Kudüs'e geçen İbn Battûta Mescid-i Aksâ'ya varmadan Yolda Yunus Peygamber'in kabrini ziyaret ettiğini belirtmiştir. "Beytül- Makdise vâsıl olduk. Burası yücelik sıralamasında iki ulu mescidden hemen sonra gelir. Peygamber Efendimizin (sav) göğe çıktığı yerdir." şeklinde bahsetmekle birlikte Kudüs'ün çok büyük bir yerleşim merkezi olduğunu, binalarının da yontma taştan inşa edilmiş olduğunu söylemiştir. İbn Battûta Melik Selahaddin bin Eyyup'un bu şehri fethettiği zaman, kale duvarlarından bir kısmını askeri nedenlerle ortadan kaldırttığını. Ondan sonra gelen el-Melikü'z-Zahir'in (Baybars) Frankların zaptedip tahkim edecekleri korkusuyla kalan surları da yıktırıldığını söylemiştir.⁶⁰

Hz. Peygamber'in mi'rac yolculuğuna çıkmadan önce müslümanların kıblesi olan Mescid-i Aksâ'ya getirildiği İsrâ sûresinin ilk âyetinde açıkça belirtilmektedir. Hicretin ardından buranın kible oluşu on altı - on yedi ay kadar sürmüştür. Bu durum İslâm'da Mescid-i Aksâ'ya verilen değeri göstermekte ve Kudüs'ün ele geçirilmesinden yıllar önce Resûl-i Ekrem'in söylediği, ibadet ve ziyaret maksâdıyla gidilmesi gereken üç mescidden birinin Mescid-i Aksâ (diğerleri Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî)

⁵⁷ Abdüsselam Uluçam, "Halil", s. 309.

⁵⁸ Bknz. Mescid-i Aksâ, EK 6: s. 137.

⁵⁹ Nebi Bozkurt, 2004, "Mescid-i Aksâ" DİA, Ankara, XXIX, 268.

⁶⁰ İbn Battûta, s. 65.

olduğu⁶¹ bu mescidlerde kılınan namazın kişinin evinde tek başına eda edeceği namazdan elli bin kat daha çok faziletinin bulunduğu⁶² yolundaki hadisleri bunu pekiştirmektedir.

İbn Battûta mescidden şöyle bahsetmiştir:

“Bu mescit, sanatkârane bir tarzda yapılmış en ünlü mabetlerden olup mimarî açıdan eşsiz güzelliktedir. Yeryüzünde bundan daha büyük mescit bulunmadığı söyleniyor. Doğudan batıya uzunluğu Mâlikiye ölçüsüyle 752 arşın, güneyden kuzeye genişliğiyle 435 arşını üç taraftan ayrı ayrı kapılar vardır. Ben kible tarafının yalnız bir kapısını biliyorum. Oradan İmam girer. Mescit, çatısız, geniş bir meydandan ibarettir. Sadece, "Mescidi Aksâ" diye bilinen kısım tamamen çatı ile örtülüdür. Mimarîsinde göze çarpan hüner ve sanat insanı hayrete düşürür. Kubbenin her yanı altın yaldızla, çeşit çeşit rengârenk nakışlarla süslüdür. Mescitte üstü çatıyla kaplanmış birkaç bölüm daha vardır.⁶³

İslâm âlimleri, Kur'ân-ı Kerîm'de el-Mescidü'l-Aksâ adıyla anılan ve çevresinin mübarek kılındığı belirtilen yerin⁶⁴ Beytülmakdis olduğu konusunda ittifak halindedir. Arapça Aksâ "uzak" anlamındadır ve mabedin Mekke'ye uzaklığından dolayı bu ad verilmiştir.⁶⁵ Bir hadise göre ise burası, Mescid-i Harâm'dan sonra içinde insanların Allah'a ibadet etmeleri amacıyla yapılan en eski ikinci mâbeddir.⁶⁶ Bugün Kâbe' ye çevresiyle birlikte Mescid-i Harâm denildiği gibi Mescid-i Aksâ'ya da çevresiyle birlikte Harem-i şerif denilmekte ve bununla eski Kudüs'teki kuzeyi 321, güneyi 283, doğusu 474 ve batısı 490 m. uzunlukta olan ve yer yer 30-40 m. yüksekliğe ulaşan surlarla çevrili bulunan, içinde Kubbetü's-Sahrâ'nın da yer aldığı kutsal mekân kastedilmektedir.⁶⁷

⁶¹ Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil, 1992, *El-Câmi'u's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, "Fazlî's-salât fi mescidi Mekke ve'l-Medîne", I, 6; Müslim, b. Haccac el-kuşeyrî, 1992, *El-Câmiu's-Sahih*, (thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî), Çağrı Yayınları, İstanbul, "Hac", 511-513.

⁶² İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, 1982, *Sünenü İbn Mâce ve Şerhi*, (hızl. Haydar Hatipoğlu), Kahraman Yayınları, İstanbul, I, "İkame", 198.

⁶³ İbn Battûta, s. 65-66.

⁶⁴ el-İsrâ 17/1.

⁶⁵ Taberî, Muhammed İbn Cerîr, 1986, *Câmû'l-Beyân an tevili ani'l-Kûr'ân*, Beyrut, XV, 5.

⁶⁶ Buhârî, "Enbiya" 10, 40; Müslim, "Mesacid", 1,2.

⁶⁷ "Mescid-i Aksâ", XXIX, 268.

Mabedin yerinin tesbiti ve planlanması Hz. Dâvûd ile başlar. Ancak Allah mabedin Hz. Süleyman tarafından yapılacağını bildirir. Bunun üzerine Dâvûd, oğlu Süleyman'a durumu anlatıp mabedi inşa etmesini emreder ve mâbed yapımıyla ilgili bütün malzemeleri ve elemanları ona teslim eder. Ahd-i Atîk'e göre inşaat İsrâiloğullarının Mısır'dan çıkışının 480. ve Hz. Süleyman'ın hükümdarlığının dördüncü yılında, yahudi takviminin ikinci ayı olan "ziv" ayında (nisan - mayıs) başlamış ve yedi yıl kadar sürmüştür. Çok değerli eşya ile dolu olan Beytül-makdis, Hz. Süleyman'dan sonra zaman zaman istilâcılarının yağmalama ve yıkımlarına mâruz kalmıştır. Kudüs, milâttan önce 37'de Romalılar'ın Yahudiye kralı ilân ettikleri I. Herod (Büyük Herod) tarafından yine onların yardımıyla ele geçirilince mâbed genişletilerek yeniden yapılmıştır. Bu inşaat Hz. İshâ'nın doğumundan yirmi yıl kadar önce başlamış ve onun zamanında da sürmüştür.⁶⁸

Hz. Ömer, Kudüs'ün anahtarını teslim aldığı anda kendisi de bizzat çalışarak Mescid-i Aksâ'nın (Süleyman Mabedi) Hıristiyanlık döneminde molozlar altında kalmış olan yerini temizletip Sahrâ'nın güneyindeki düzlükte cemaate namaz kıldırması⁶⁹ daha sonra da buraya bir mescid yaptırmıştır. İlk dönem İslâm kaynaklarında bu mescid hakkında fazla bilgi bulunmamakta, ancak (670) yılı civarında burayı ziyaret eden bir hıristiyan hacının anlattıklarından müslümanların haremın doğu duvarına yakın bölümünde yer alan harabenin üzerini kalaslarla kapatarak 3000 kişinin namaz kılabilceği büyüklükte basit bir mescid yaptıkları öğrenilmektedir.⁷⁰

Keppel A. Cameron Creswell, söz konusu harabenin Titus'un askerleri tarafından yıkılan mabedin kalıntısı olduğu kanaatindedir. 90-96 (709-714) yıllarında Mısır valiliği yapan Kurre b. Şerîk dönemine ait Grekçe divan kayıtlarından binayı yaptıranın I. Velîd olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹

130'da (747-48) vuku bulan deprem sırasında mescidde büyük hasar meydana gelmiş ve bina ancak Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında (754-775) kapılarındaki altın ve gümüş

⁶⁸Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ" s. 268-69.

⁶⁹ Taberî, Muhammed İbn Cerîr, 1939, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Kahire, c. II, s. 450. M. Baha Tanman - Ahmet Vefa Çobanoğlu. 2001, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", Ortadoğu 'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara II, 522.

⁷⁰ Keppel Archibald Cameran Creswell, (K. A. C.) 1958, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex, s. 10.

⁷¹ Creswell, a.g.e., s. 43.

kaplamalardan para bastırılarak tamir edilebilmiştir. 158'de de (775) yine deprem sebebiyle kısmen yıkılmış ve Mehdî-Billâh tarafından yenilenmiştir. Creswell o günden kalan bazı bölümlerin yardımıyla binanın planını çıkarmıştır. Buna göre Mescid-i Aksâ kible duvarına dik uzanan ortadaki daha geniş on beş neften oluşuyor ve diğerlerine göre daha yüksek olan ve üst kısmında pencereler bulunan 11.8 m. genişliğindeki ana nefin ucunda çift cidarlı ahşap bir mihrap önü kubbesi, kuzey ucunda da ana giriş yer alıyordu. Kuzey duvarında, 6,5 m. enindeki diğer neflere de birer kapı açılmıştı; ayrıca yan duvarlarda da kapılar vardı. Binanın cephesi 102,8, derinliği 69,2 m. idi; yani 2/3 oranında enine geniş mescid planı burada da uygulanmıştı.⁷²

İbn Battûta'nın da bilgi vererek gözlemlerini yansıttığı dönem olan Abbasîler dönemidir. Abbasî dönemine ait ikinci önemli imar Halife Me'mûn zamanında (813-833) yapılmıştır. 425'te (1034) yine deprem yüzünden harap olan Mescid-i Aksâ, Halife Zâhir'in emriyle yeniden onarılmış, Günümüzdeki binanın büyük bir bölümü de Zahir döneminden kalmadır. Mimar Kemâleddin Bey, kuzey kubbe kemerinin kuzey kısmındaki sıvaları kaldırdığı zaman içinde Zâhir'in adı geçen uzun küfî bir kitabenin yer aldığı sarmal kenger yapraklarından oluşan cam mozaik bir tezyinatla karşılaşmış ve yaptığı inceleme sonunda kubbe kasnağının da Zâhir döneminden kaldığını anlamıştır.⁷³ Mescidin bütün kemerleri çift kirişlerle birbirine bağlanmış ve bu kirişler alttan kalem işi süslemeli tahta levhalarla kapatılarak gizlenmiştir. Orta nefin tavanı XX. yüzyıla kadar oyma tezyinatlı levhalarla süslenmişti; bunların farklı ölçüdeki ikisi (30 90 cm.; 60 x 110 cm.) Creswell tarafından yayımlanmıştır. Creswell, motiflerden hareketle levhaların Mehdî-Billâh zamanına ait olduğu ve Zahir imarından sonra da kullanıldığını ileri sürer.⁷⁴ Orta nefin doğusu ile onun doğusundaki nefin 7,1 m. mesafesinde bulunan yuvarlak sütunlar dizisi ve kubbeyi taşıyan kemerler ve ana şahınla "T" planı oluşturan doğu ve batı uzantıları Zahir dönemine aittir. Tavan yüksekliği 12.4 m. olan mescidin üstü önceleri 21 m. yüksekliğindeki kubbe dışında beşik çatılarla kapatılmışken sonradan bunlar düz dama dönüştürülmüştür. Selâhaddîn-i Eyyûbî zamanında Mescid-i Aksâ'nın eski haline getirilmesi Kubbetü's-Sahrâ'dan daha fazla emek gerektirmiştir. Halep'te Nûreddin Zengî'nin yaptırdığı minber getirilip yerine konulmuştur. 1217-1218

⁷²Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ" s. 268-69.

⁷³Yavuz Yıldırım, 1995, "Mescid-i Aksâ ve Mimar Kemalettin", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler, Ankara, III, 471.

⁷⁴Creswell, *a.g.e.*, s. 205-206.

yıllarında Selâhaddin'in yeğeni Dımaşk Emîri el-Melikü'l-Muazzam tarafından kuzey cephedeki giriş revakı inşa ettirilmiştir. Creswell'in planında mescidin doğu duvarı depoların yıkılmasıyla girintili çıkıntılı bir şekil almışken 1938-1942 onarımında yıkılarak yerine düzgün bir duvar yapılmıştır. Günümüzde yaklaşık 80 x 55 m. boyutlarında düzgün bir dikdörtgen planı olan yapı mihraba dik yedi neflidir. Nefleri ayıran sivri kemerler akantus yapraklı başlıklara sahip sütunlara oturur. Kuzeye açılan sivri kemerlerde Haçlı-seferleri sırasında bölgeye gelen gotik etkiler görülür. Mescid-i Aksâ'nın kuzeyinde yer alan şadırvan XIX. yüzyıla aittir. Mermer şadırvan 10 m. çapında daire planlı olup zemini dört basamak aşağıdadır. Altta ve üstte kaval silmelerle sınırlanan haznenin üzerindeki çeşme aynaları bezemesiz rozet şeklindedir. İçte yer alan küre biçimli fiskiye çanağı kırmızı renkli bir taş kaideye oturur. Üstü yakın zamanda demir parmaklıklarla donatılan şadırvanın yenilenmiş olan oturma yerleri arkalıklıdır.

Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde birçok defa tamir edilen Mescid-i Aksâ'nın Kanunî Sultan Süleyman tarafından yapılan onarımıyla ilgili kitabesi XIX. yüzyılın sonlarında kaybolmuştur. Yapının 1114te (1702-1703) Mahmud Efendi tarafından tamir edildiğini belgeleyen kitabe ise câmiinin batısında yer alan İslâm Müzesi'nde Câmiu'l-megâribe saklanmaktadır. II. Mahmud'un 1233 (1817-18) tarihli onarımına ait dört kitabeden ikisi günümüzde mevcuttur. II. Abdülhamid tarafından halıları ve kandilleri yenilenen yapıda İngiliz mandası döneminde 1922'den başlayarak gerçekleştirilen geniş kapsamlı onarım çalışmasını Mimar Kemâleddin Bey yönetmiştir.⁷⁵ Harem dahilinde çeşitli zamanlarda yapılmış birçok kubbe, dört minare, beş sebil, çok sayıda kuyu ve sarnıç bulunmaktadır.

21 Ağustos 1969 tarihinde fanatik bir yahudi tarafından çıkarılan yangında kısmen tahribat gören mescidde Nûreddin Mahmud Zengî'nin yaptırdığı ahşap minber de yanmıştır. Yangından kurtarılmış olan minberin birkaç tahtası İslâm Müzesi'nde teşhir edilmektedir. Yapı sonraki yıllarda aslına uygun biçimde imar edilmişse de yahudilerle Araplar arasında halen süren çatışmalar sebebiyle zaman zaman yine saldırı ve tahriplere mâruz kalmaktadır. Mescid-i Aksâ diğer mescid-lerde olduğu gibi medrese hizmeti de vermiştir. Kütüphanesi Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs'ü tekrar fethinin ardından daha da zenginleştirilmiştir.⁷⁶

⁷⁵ Bknz. Mescid-i Aksâ'nın 1800'lerdeki görünümü EK 5: s. 136.

⁷⁶ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ" s.270-71.

İbn Battûta'nın tarihi anlamda bilgi vermediği sadece faziletine değinerek mimari anlamda bilgiler verdiği görülmüştür.

1.6. Kubbetü's-Sahrâ

Kubbetü's-Sahrâ⁷⁷ "Sahrâ üzerine yapılmış olan kubbe" demektir. "Sahrâ" ise "kaya parçası" anlamına gelmektedir. İslâm tarihinde "Sahrâ" veya "Hacer-i Muallâk (boşlukta duran taş)" olarak bilinen mukaddes kaya rivayetlere göre insanlık tarihi kadar eskidir. Kubbetü's-Sahrâ dışardan sekiz kenarlıdır. Kudüs'ün ve Mescid-i Aksâ hareminin bir sembolü olarak gördüğümüz altın kubbeli, mavi çinili olarak sekizgen biçiminde câmiidir.⁷⁸

İbn Battûta tarifinde şu bilgilere yer vermiştir: “Bu kubbe, gayet sağlam ve hayret uyandıran binalardandır. Çeşit çeşit güzelliklerle bezenmiştir. Mescidin ortasında yüksekçe bir yerde bulunduğundan, oraya bir mermer merdivenle çıkılır. Dört kapısı olup etrafında ve içinde sanatkarane bir tarzda mermer döşelidir. İçinde ve dışında bulunan envai çeşit nakış ve süsleri tavsif ve tarif etmekte kalemim aciz kalır. Bunların ekserisi altın yaldızlı olduğundan, ışık gibi mütemadiyen parlar. Kubbenin ortasında eserde zikredildiği üzere İmam-ı Enbiya (Aleyhi Efdaluttehiyya) efendimizin semaya yükseldiği mübarek Sahrâ (kaya) görülür. Bu kaya pek sert olup tahminen bir adım boyu yüksekliğindedir. Sahrânın etrafında gayet güzel iki kafes olup Sahrâyı kuşatırlar. Sahrâya yakın olanı demirden ve ikincisi ağaçtandır.”

Ayrıca İbn Battûta Sahrâ'nın altında yüksekliği bir adım kadar olan merdivenle inilen küçük bir mağaradan bahsetmiştir. Kubbeye asılı ki Halkın Hamza bin Abdulmüttalip (RA) hazretlerinin kalkanı olduğuna inandığı bir de kalkanın varlığından bahsetmiştir.”

İbn Battûta verdiği bilgilerde yine şu şekilde Kubbetü's-Sahrâ'yı anlatmıştır: “Sahrâ, abanoz ağacından bir kafes ve dibadan perdeler ile çevrili idi. Sekizgen tarzında yapılan Kubbetü's-Sahrâ'nın yapımında Bizanslı veya Suriyeli sanatçıların çalıştığı tahmin ediliyor. Bir başka rivayete göre; Kıyamet Kilisesinin ihtişamı ve büyüklüğü karşısında heyecana gelen Halife Abdülmelik müslümanların gözünü kamaştırmasından korkmuş

⁷⁷ Bknz. Kubbetü's-Sahrâ, EK 7: s. 138.

⁷⁸ Mehmet Paksu, 2000, *Kudüs Ve Mescid-i Aksâ*, Nesil Bas. Yay., İstanbul, s.54.

ve Sahrâ'nın üzerine bugünkü kubbeyi yaptırmıştır.”⁷⁹ Emevî Halifesi Abdülmelik, Kubbetü's-Sahrâ'yı 691 tarihinde yaptırmıştır.⁸⁰

Onbir metre yüksekliğinde olan kenarların hepsinde mermerden yüksek bir kaidenin üstünde, kemerli yedi pencere vardır ki, köşelerde olanları kapalıdır ve birer hücre şeklindedir; diğer beş tanesi renkli camlarla süslenmiştir. Kapıların bulunduğu kenarlarda ise yalnız dörder, camlı ve kemerli pencere bulunmaktadır, içerden merkezî dairesel ve iki deambulatoryumdan teşekkül eden câmii, bu hatıralara uygun düştüğü için, burada rotond şeklindeki hıristiyan kiliselerinin plâni uygulanmıştır. Suriye mimarlığında islâmlıktan önce böyle sekiz köşeli plana uyularak yapılmış eserler vardır.

Câminin birinci galerisine dört dış kapıdan girilir.⁸¹ Kubbetü's-Sahrâ'nın dört kapısının adları: Kuzeyde Babü'l-Cennet, güneyde Babü'l-kible, doğuda Babü'n-Nebi Dâvud, batıda ise Babü's-silsile veya Babü'l-Mağrib. Kubbetü's-Sahrâ'nın en gösterişli bezemeleri kubbe, kubbe kasnağı ve kemer aralarını süsleyen altın zemin üzerine sarı ve yeşil mozaiklerdir. Kubbe 846'da ve 1016'da iki kere çökmüştür. Haçlılar, Kudüs'ü işgal edince (1099), Kubbetü's-Sahrâ'nın içini ve dışını azizlerinin resimleriyle süslemişlerdir. Sahrâ'nın üzerine mermer bir mihrap yapmışlardır, Sahrâ'nın altındaki mağarayı küçük bir kilise hâline getirmişlerdir, kubbenin tepesine de altından bir haç yerleştirmişlerdir. Kubbetü's-Sahrâ, Selâhaddin-i Eyyübî (1197) tarafından ciddi bir tamirden geçmiştir. Hıristiyanlıkla ilgili tasvirleri ve eşya ortadan kaldırılmıştır. Bugün görünen kubbenin iç süslemeleri Eyyubîler devrine aittir. Kubbenin çevresindeki kitabeye bakıldığında Selâhaddin-i Eyyübî'nin adı okunmaktadır.⁸²

Tekniği, temaları ve unsurları itibariyle Kubbetü's-Sahrâ'nın süslemeleri tamamen hellenistiktir. Bunlarda yer alan bitki unsurları, hıristiyan bazilikalarında olduğu kadar payen mâbedlerin de süs repertuvar'ında bulunan kenger yaprağı ile asma gibi iki klâsik bitkidir. Kubbetü's-Sahrâ'da kenger bazan antik alçak kabartmalarda olduğu gibi kıvrımdala hareket noktası vazifesini gören bir yaprak demeti teşkil eder. Asma, bitki olarak bu sonuncu role uygun düşmektedir. Bir vazodan fişkırın dalgalı sapın her iki tarafında yapraklar ve üzüm salkımları taşıyan dallar birbirlerine dolanmaktadır.

⁷⁹ İbn Battûta, s. 55-66.

⁸⁰ Suut Kemal Yetkin, 1965, *İslam Mîmârisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara, s.18; Mehmet Paksu, *a.g.e.*, s. 54.

⁸¹ Suut Kemal Yetkin, *a.g.e.*, s.18.

⁸² Mehmet Paksu, *a.g.e.*, s.55- 56.

Panonun mihrini, sık sık, ya bir hurma ağacı, yahut da kollu hellenistik şamdanları hatırlatan katı destekler doldurur. Kubbetü's-Sahrâ'nın süslemesinde greko-romen tesir vardır. Bununla beraber simetrik motifler ve Hüsrev'in taçlarından alınmış görülen dalgalı kurdeleler, mozayıkların kompozisyonunda sasanî tesirini sunmaktadır. Bu galeriyi açılardan mihrini üzerinde bulunan sekiz ayak taşımakta ve ayakların arasında ikişer sütun ve üçer kemer, bulunmaktadır. Bu deambulatoryum bir ikinciyi kuşatır. Yüksekliği yerden 30 metreyi bulan 20.44 metre çapındaki dıştan kurşun kaplı ahşap kubbe dört ayağın ve 12 sütunun taşıdığı, 16 pencerele yüksek bir kasnağa oturmaktadır. Dört ayağın her biri, birinci galerideki ayakların ortasına düşmektedir. Böylece ritmik bir düzen, bariz bir değişiklikte sağlanmış oluyor. Asil görevi kutsal kayayı tavaf olan bu câmide, mihrap, diğer câmiilerdeki esaslı rolünü kaybetmiştir.

Yeşil mermerden ve kırmızı somakiden yapılmış olan sütunların Theodose tipindeki henger yapraklı, yıldızlı güzel başlıkları vardır. Câmînin süsü, kubbe kasnağını, kubbeyi, kemerler arasında teşekkül eden üçgenleri süsleyen altın zeminli sarı ve yeşil mozayıklardır. Dış sekizgenin duvarları yarı yüksekliğe kadar, mermer levhalarla kaplıdır. Fâ'kat yukarı kısmın yeşil renkli mozayıkları Kanunî zamanında, 1552 de bugünkü çinilerle yenilenmiştir. Sekiz yüzün her birinde, renkli vitraylarla süslü pencereler vardır. Câmî merkezî plânında olduğu gibi galerileri bakımından da Suriye kiliselerinin tesirlerini taşır.⁸³

Kubbetü's-Sahrâ'nın çevresinde bulunan öteki küçük kubbeli binaların bir kısmı yeniden yaptırılmıştır. Bazısı da elden geçirilmiştir. Daha sonraki yıllarda onarım gören mescidin kuruluşunda, mimarî düzeninde önemli bir değişiklik yapılmamıştır. Osmanlı hakimiyeti altında bulunduğu sürece küçük tamirler görmüştür.⁸⁴ Câmî, ilkin 1187 de Selâhaddin-i Eyyûbî, sonra da 1520 de Kanunî zamanında iki onarım görmüştür.⁸⁵

1.7. Halep Kalesi ve Câmîi

Halep Kalesi⁸⁶ varlığı M.Ö. 3000lere uzanan 49 metre yükseklikte bir kaledir.⁸⁷

İbn Battûta güzergahında Hama ve Sermin'den sonra Halep'e gitmiştir.

⁸³ Suut Kemal Yetkin, *a.g.e.* s.18-19.

⁸⁴ Mehmet Paksu, *a.g.e.*, s. 57.

⁸⁵ Suut Kemal Yetkin, *a.g.e.* s. 19.

⁸⁶ Bknz. Halep Kalesi, EK 8: s. 139.

⁸⁷ Talib Yazıcı, 1997, "*Halep.*", *DİA*, İstanbul, XV, 242.

“Sermîn’den çıkıp Halep’e vardım. Merkezi bir konumda büyük bir şehir olan Halep hakkında Seyyâh Ebû Hüseyin İbni Cübeyr şöyle diyor”: diyerek onun gözlemlerini aktarır.

“Halep’in şöhreti heryanı tutmuştur. Adı cihanın dilinde gezer. Hükümdarlar oraya sahip olmak arzusuyla yanarlar. Stratejik konumu sebebiyle birçok hükümdarı, tesir alanına çekmiştir. Bu şehir için ölüm saçan ateşler yakıldı, keskin kılıçlar kınından sıyrıldı. Kalesi sağlam ve yüksek olduğu için görülmeye değer. Çok iyi korunmaktadır; kolay kolay herkesin fethedebileceği bir yer değildir. Zaten isteseler de güçleri yetmez. Etrafı yontma taştır. Dengeli bir yapıdır. Günlere, yıllara, asırlara dayandı. Gerek seçkinler taifesinden gerekse avamdan pek çok insan ağırladı. Hani Hamdânî emirleri, şairleri nerede? Hepsi yok oldu, geriye kalan Halep’in binalarıdır. Hükümdarları bir bir mahvolduğu halde kendisi dimdik duran beldeye hayret ! Art arda ölüyorlar ama o yaşıyor. O hâlâ meydan okuyor ve onu elde etmek de mümkün değil! O, kendini vermek istediğinde kolayca elde edilir, hemen yetişilir ona! Burası Halep, nice krallar mazi oldu ama o konumu sebebiyle nice felaketlere meydan okudu! İsmi dışıldır. Kızıoğlankız dilberlerin elbisesine bürünmüş ve sunmuş her yaklaşıpına bereketini! Şans kılıcı olan İbn Hamdân’dan sonra yeniden süslenmiş bir gelin gibi! Heyhat, gençliği bir gün gidecek, bir isteyeniyi de çıkmayacak! Zaman yavaş yavaş çökecek tüm kuvvetiyle ve harap olacak dipdiri, dimdik duvarları!

Halep kalesinin bir adı da Şehba’dır. Kale içinde iki su kuyusu bulunduğundan orada susuzluktan korkulmaz. Kaleyi iki sıra büyük sur sarmaktadır. Üst tarafında suyu gür büyük bir kuyu vardır. Surlar, birbirine yakın burçlarla art arda uzar gider. Kuleler boyunca dizilen hayret verici bölmelerin hepsinde kemerli pencereler bulunup, dışarı açılır. Bütün kuleler kullanıma açıktır, meskûndur. Bu kalede zamanın tesiriyle yemeğin asla değişmediği ve bozulmadığı gerçektir.”⁸⁸

Halep’in İslam şehri olması akabinde kale islami eser hüviyeti kazanmış ilk devirlerden itibaren İyâz b. Ganm, Seyfüddevle, Nûreddîn Mahmud Zengî kaleye önem vermişlerdir. Eyyübî hükümdarı Melûkü’z-Zâhir döneminde de önemli olan kale, Hülagu ve Timur’un tahriplerine maruz kalmış, Kansu Gavri zamanında (1501-1517) yeniden köklü tamir geçirmiştir. Kale içindeki, saray ve diğer hizmet binalarının

⁸⁸ İbn Battûta, s. 77-78.

mimârî teşkilatı, üzerinde yer aldıkları tepenin oval şekline uygundur. Kalenin en önemli kısmı, güneybatıdaki kulelerle birleşen ana girişidir. Zengîler dönemine ait olan ve çeşitli onarımlar geçirmesine rağmen orijinal şeklini büyük ölçüde koruyan bu kısım, savunma ve gözetleme kulesi vazifesini gören iki burç ile iki uzun köprüden oluşmaktadır. Büyük ve geniş giriş burcunun altında yer alan kapıdan itibaren aşağıya doğru meyilli şekilde inşa edilmiş yüksek ayaklar üzerindeki köprü, kaleyi çevreleyen hendeğin üzerinden geçerek daha aşağıdaki diğer bir savunma kulesinde son bulmakta, giriş burcundan daha küçük ölçülerdeki kaleden bağımsız bu ön kuleden başlayan ikinci köprü de aşağıyla irtibatı sağlamaktadır. Bugün harap durumda olan kalenin içindeki binalar arasında dikkat çekenler ise 1367 tarihli bir hamam, dokuz kubbeli bir taht odası, XV. yüzyıla tarihlenen bir kapı ve bir minareden ibarettir.⁸⁹

Halep'te İbrahim Halil peygamberin Allah'a ibadet ettiği bildirilen kutlu yer herkes tarafından ziyaret edilmektedir.

İbn Battûta, "Bu şehir hakikaten görülmeye değerdir. Konumu itibariyle benzersiz bir üstünlüğü vardır. Sokakları geniş ve düzenlidir. Çarşıları ahşap çatı ile örtülü bulunduğu için sokaktan geçenler ve dükkan sahipleri rahat eder. Mescidin kenarında bulunan kaysariye çok hoş ve geniştir. Oranın yollarının her biri mescidin bir kapısına çıkar. Câminin ortasında havuz, etrafında taş döşeli bir avlu vardır. Fildişi ve abanozla süslenmiş minberi pek sanatkâranedir. Bu mescide yaraşır güzellikte Hamdanoğullarına ait bir medrese vardır yanı başında. Bunun dışında şehirde üç medrese ve bir de hastane mevcuttur."⁹⁰ diyerek kendine özgü ifadelerine yer vermektedir.

İbni Cübeyr'in seyahatnamesinde bilgiler karşılaştırıldığında İbn Battûta'nın bilgileriyle neredeyse birebir uyuşmaktadır.⁹¹

Câminin günümüze ulaşan en eski mimari elemanı 483 (1090) yılında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın köklü bir onarım sırasında yaptırdığı minaredir ve kitabesine göre üst kısmı kardeşi Tutuş tarafından 487de (1094) tamamlanmıştır. 564'te (1169) çarşı ile birlikte tekrar yanan câmi, 581'de (1185) yeniden yapılmıştır.⁹² Bir başka yangın da 658'de (1260) Moğol istilâsı sırasında vuku bulmuş, câmi Hülâgû'ya eşlik eden Ermeni kralının

⁸⁹ Talib Yazıcı, "Halep" s. 242.

⁹⁰ İbn Battûta, s. 78-79.

⁹¹ Bknz. İbni Cübeyr, *a.g.e.*, s. 185.

⁹² Oktay Aslanapa, 1972, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, s. 90.

saldırısıyla büyük ölçüde hasar görmüştür. Bu enkazın onarımını Memlûklü Sultanı Kalavun'un emriyle Halep Kadısı Şemseddin İbn Sakr gerçekleştirmiş (684/ 1285), câmiinin yeni minberini de Sultan el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun yaptırmıştır. 724-727 (1324-1327) yıllarında vali Karasungur avlu etrafındaki revakları yenilemiş, 797de (1395) Berkuk avluya bir şadırvan inşa ettirmiş, 824 (1421) yılında da vali Emîr Yeşbeg el-Yûsuf yıkılan batı revakının üzerini çift meyilli çatıyla, harimin üzerini ise tonozla örttürmüştür. Câmînin ilk yapısında bulunan, daha sonraki onarımlar ve yeniden yapımlar sırasında da muhafaza edilen dikey şahın, Memluk Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Çakmak (1438-1453) tarafından kaldırılarak yıpranan kubbe ve tonozlar yenilenmiş, bu arada duvarlar da payandalarla desteklenmiştir. Batı revakı ile harim mekânının büyük bir bölümü 996'da (1588) Osmanlı Sultanı III. Murad'ın emriyle tamir ettirilmiş, câmii 1908'de II. Abdülhamid tarafından yeniden elden geçirilmiştir.⁹³

Halep Ulu Câmîi'nin⁹⁴ ilk yapıldığında üç nefli bazilika bir plan şemasına sahip olduğu sanılmaktadır. Bina, birkaç defa temellerine kadar yıkıldığından ve her onarımda bazı yeni bölümler ve mimari elemanlar eklendiğinden orijinal yapı dokusunu zamanla kaybetmiştir.

Bugünkü şekliyle câmi, geniş bir avlunun üç yanını çevreleyen revaklı mekânlar ve güneydeki harim bölümünden meydana gelmektedir. Harim, yanlardakiler duvarlara bitişik olan dört sıra kare kesitli paye ile bölünmüş üç sahınlı bir plan şeması sergiler. Yatık dikdörtgen prizma şeklindeki yapının dikey eksenini üzerinde yer alan orta mekânı kubbe, diğer kısımları çapraz tonozlarla örtülmüştür. Kible duvarında derin oyulmuş yuvarlak nişli basit mihrap, sağında minber, solunda da cepheden dışa taşan Hz. Zekeriyâ Türbesi bulunmaktadır: minberle doğu duvarı arasında köşeye yakın ikinci bir mihrap daha mevcuttur. Kesme taş malzemeyle örülen paye ve duvarların üzerindeki izlerden harimin bir zamanlar mermerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Avludan ve kible yönünden iki kapı ile içeri girilir; avluya bakan kuzey cephedeki kapı dışında kalan kemerler kısmen kapatılarak pencere haline getirilmiştir. Câmînin en gösterişli bölümü avlusu ile etrafındaki revaklı mekânlardır. Kuzey ve doğu cephelerindekiler derin eyvan şeklinde, batıdaki daha küçük olan üç kapıdan girilen avlunun beyaz mermer zemini geometrik kompozisyonlu renkli taşlarla bezenmiştir. Üç yönden avluya açılan

⁹³ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulu Câmîi" s. 248.

⁹⁴ Bknz. Halep Ulu Câmîi, EK 9: s. 140.

revaklarda plan ve mimari açıdan bazı farklılıklar görülür. Doğu kanadı Zengî ve Memlûklü dönemlerinde düzenlenmiştir. Bugün kullanılmayan eyvan şeklindeki giriş kapısının doğusunda kalan revak bölümü mihrabıyla birlikte yedi kemerli, dikey iki sahınlı küçük bir ibadet mekânı görünümündedir; kuzeydoğusundaki ikinci bölüm ise revak kemerleri örülerek maksure haline getirilmiştir. 1908 yılındaki onarım sırasında doğu cephesindeki Nûreddin Zengiye ait kitabe sıva ile kapatılmıştır. On beş kemerli kuzey revakı da iki sahınlı olup kuzeybatısındaki kapı eyvanına kadar uzanır. Kuzeydeki minare sebebiyle diğerlerinden daha kısa tutulan batı revakı ise tek sıralıdır. Bu bölümün karşısındaki Haleviyye (Halâviyye) Medresesi'ne geçilen küçük kapı üzerinde Osmanlı dönemine ait bir kitabe göze çarpar. Avlu etrafındaki bütün mekânlar çapraz tonozlarla örtülmüştür. Kare kesitli payelere basan kemerlerin mimari form ve kurguları farklı özelliklere sahiptir. Kemerlerin bazıları içten ve dıştan değişik geometrik desenlerle süslenmiştir. Avlu etrafında dört yönde cephe oluşturan kemerlerin üstleri, konsollara oturan ve dendan dizileriyle sonuçlanan meyilli sundurmasaçakla donatılmıştır. Kuzeydoğu köşesindeki maksure kısmında kapı-pencere üstlerine ayrıca bir siperlik daha eklenmiştir. Konsollarda olduğu gibi kemer ayaklarına yerleştirilen çörtlenlerde de farklı sıra ve yükseklikler dikkati çeker. Avluda altışar sütunlu ve üstleri kubbe örtülü iki şadırvan bulunmaktadır. Câminin kuzeybatı köşesinden yükselen kare planlı beş katlı minare, üzerindeki süslemeleri ve kitâbeleriyle Suriye'deki Selçuklu sanatının günümüze ulaşan nâdir örneklerinden biridir. Yapının beden duvarlarından başlayan ve yüksekliği 50 metreye ulaşan minare kesme taş malzemeyle örülmüş, her katı kaval silme çerçevelerle diğerinden ayrılmıştır. Kemerleri dilimli mihrâbiye motifleri, kabartma rozet ve kûfî kitabe kuşakları çok uzaktan dikkati çekmektedir. Halep Ulucâmii, değişik dönemlere ait detayda farklı malzeme ve mimarisine rağmen genel görünüş ve kullanımı açısından XIII. yüzyıl İslâm mimarisi çerçevesinde bir bütünlük arz etmektedir.⁹⁵

1.8. Emeviyye Câmii

Şam'da Emevîler devrinde yapılmış olan Emeviyye Câmii (el-Câmiu'l-Ümevî, Câmiu Benî Ümeyye) tarih boyunca birçok müellif tarafından söz konusu edilmiştir. M.Ö. I. yüzyıla ait bir Roma mâbediyle onun harabeleri yanında bulunan Theodosios dönemine

⁹⁵ Oktay Aslanapa, a.g.e., s. 100-101.

(379-395) ait Aziz Yohannes (Hz. Yahya) Kilisesinin yerine inşa edilmiştir. Önce, Dımaşk'ın fethinin ardından (14/635) Romalılar'ın baştanrısı Jüpiter'in adını taşıyan mabedin çevresi sütunlu, yüksek duvarlı büyük salonu Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın gözetiminde câmiye çevrilmiş, daha sonra bu câmiinin ihtiyacı karşılayamaması üzerine Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik (705-715) tarafından mâbed harabesinin batı tarafında bulunan kilise veya bir iddiaya göre sadece aradaki duvar yıktırılarak bütün bu sahayı kaplayacak olan bugünkü büyük câmiinin inşası başlatılmıştır. Temeli 86 (705) veya 87 (706) yılında atılan esas câmi bölümü 96'da (714) tamamlanmış ve inşaatta halifenin isteği üzerine Bizans imparatorunun İstanbul'dan gönderdiği ustalar çalışmıştır. Câminin yapımında, dikdörtgen planlı olan Roma mabedinin kible istikametine rastlayan uzun duvarlarından güneydeki ile uçlarında bulunan iki burçtan faydalanılmış ve inşaat bu duvarın kuzeyinde geliştirilip kuleler de minare kaidesi olarak kullanılmıştır.⁹⁶

Halife Velid (705-715) zamanında kiliseyi yıktırılmış ve yerinde, hem Medine câmiinin plânına, hem de mihrabi değiştirilen kilisenin plânına ve sahnin düzenine uygun düşen Umeyye Câmii'ni (706-714) yaptırmıştır.⁹⁷

İbn Battûta 15 Şâban'da (17 Temmuz) Suriye'ye doğru yola çıkmış ve Kudüs, Aclûn. Akkâ, Sûr, Sayda, Taberiye ve Antakya gibi şehirleri dolaştıktan sonra 9 Ramazan'da (9 Ağustos) Dımaşk'a varıp ramazanı burada geçirmiştir. Bugünkü Şam İbn Battûta çağında Bilâdü'ş-Şam diye adlandırılan geniş bölgenin idari merkezidir.

İbn Battûta: "Hicrî 726 yılı Ramazan ayının (Mîladî Ağustos 1326) bir Perşembe günü Dımaşku'ş- Şam'a ulaştım ve Şarabişkiye adı ile bilinen Malikiye Medresesi'nde konakladım. Dımaşk'ın güzellik ve letafette bütün şehirlerden üstün olduğu aşıkardır. Kalem, onun güzelliklerini saymaktan acizdir."⁹⁸ demiştir.

İbn Battûta câmiden uzunca bahsetmiştir. Câmi İbn Battûta'nın en fazla bilgi sunduğu eserdir,⁹⁹ ve şöyle bahsetmiştir: "Bu câmi güzellik ve ihtişam bakımından yeryüzündeki câmilerin en büyüğü, sanatkârlık açısından da en üstünüdür. Eşi benzeri yok. Velîd b. Abdülmelik b. Mervân tarafından yaptırılmıştır. Bu halife Kostantîniye'ye, Rum

⁹⁶ Tâlib Yazıcı, "Emeviyye câmi", s.108.

⁹⁷ Suut Kemal Yetkin, *İslam Mîmârisi*, s. 9-10.

⁹⁸ İbn Battûta, s. 94.

⁹⁹ Bknz. Emeviyye Câmii Günümüzdeki Görünümü, EK 11: s. 142.

hükümdarına bir heyet göndererek sanatkâr istemişti. Bu rica üzerine Rum hükümdarı 12.000 yapı sanatkârı gönderdi. Câminin yerinde daha önce bir kilise olup Müslümanlar fethettiği zaman Hâlid b. Velîd kılıç yoluyla bu yapının bir tarafından girmiş yarısına kadar varmıştı. Ebû Ubeyde b. Cerrah ise yapının batı tarafından girerken mukavemetle karşılaşmadı; barış yoluyla ele geçirdi o bölümü. Müslümanlar kilisenin direnişle karşılaşarak elde ettikleri yarısını mescit yaptılar. Barış ile alınan diğer yarısı ise kilise olarak bırakıldı. Daha sonra Halife Velîd mescidi genişletmek istedi ve her ne talep edilirse verileceğini belirterek kilisenin satılmasını teklif etti rumlara, Fakat rumlar bu işe yanaşmadılar. Bunun üzerine Velîd, yapıyı zorla teslim aldı. Hıristiyanlar kiliseyi yıkanın delireceğine inanırlardı Bu inanç Velîd'e bildirildikte;

"Bu yolda ilk cinnet geçiren ben olayım!" diyerek baltayı kaptığı gibi yıkmaya başladı. Onun peşinden diğerleri de yıkım işine katıldılar. Hak Teâlâ Rumların saçma inancını boşa çıkarmıştır."

İbn Battûta mimarisini şöyle anlatmıştır; "Câmi, füsayfisâ denilen ve çeşit çeşit renklerle karışmış küp şeklinde altın levhacıklarla (altın mozaiklerle) süslüdür. Câminin boyu doğudan batıya ikiyüz adım, yani üçyüz arşın; eni ise güneyden kuzeye 135 adım yani ikiyüz arşındır. Renkli camlarla (vitraylarla) bezenmiş pencerelerin sayısı 74'tür. Üç ayrı avlusu doğudan batıya doğru her avlunun genişliği 18 adımdır. Üç avlu beraberce 54 sütunluk alanı kaplar. Onların aralarında alçıdan yapılmış dört köşeli sekiz ayak vardır. Ayrıca renkli mermerle kaplanmış dört fil ayağını da unutmamak gerekir ki bunların üzerine mihrap ve benzeri şekiller işlenmiştir bu sütunlar, mihrabın önündeki kurşun kubbeyi tutarlar. Bu kubbeye Kubbetü'n-Nesr (kartal kubbesi) adı verilmiştir. Sanki mescidi uçan bir kartala benzetmişler; Kubbe ise bu kartalın başı oluyor. Burası dünyanın en tuhaf binalarındandır. Şehre hangi yöndengelirsen gel kubbesini hemen görür bütün binalardan yüksek olduğunu farkedersin."

"Büyük iç avlu, doğuya, batıya ve kuzeye doğru üç yan avluyla çevrilmiştir. Her birinin genişliği on adımdır. 33 yuvarlak sütun, 14 adet kare ayak mevcuttur. Büyük avlunun genişliği 100 arşındır, gayet sanatkârane yapılmıştır; manzarası pek güzeldir."

Bu mescidin üç minaresi var. Biri doğuda olup Hıristiyanlar tarafından yaptırılan, yani eskiden kalandır. Kapısı câmiin içindedir bunun tam altında temizlik bölmesi ve abdest

alacak yerler bulunur, Câmide kendini ibadete verenler ve hiç kimseyle görüşmeyenler süreli orada abdest alır; temizlik ihtiyaçlarını da orada giderirler, ikinci minare batıdadır. Bu da Hıristiyanlar tarafından yapılmıştır. Üçüncü minare ise kuzeyde olup Müslümanlar tarafından inşa edilmiştir. Câmi müezzinlerinin sayısı 70'tir. Mescidin doğusunda büyük bir haznenin içinde su sarnıcı var. Zencilerden Zeyâlia cemaatine aittir burası.¹⁰⁰

Mescidin tam ortasında Zekeriyâ Peygamber'in lahdi var. Üzerinde iki direk arasına yerleştirilmiş bir sanduka mevcut. Sandukanın üstünde bulunan siyah ipekten örtüye beyaz harflerle şu âyet-i kerîme yazılı:

"Ey Zekeriyâ! Sana bir çocuk müjdeliyoruz; ismi Yahya'dır."

Câminin üç minaresi ve dört ana kapısı vardır. el-Mi'zenetü'l-garbiyye denilen ve batıdaki Roma burcu üzerine yapılmış olan minare ötekilerden daha gösterişlidir; 893 (1488) yılında Memlûklü Sultanı Kayıtbay tarafından tâdil ettirilmiştir. Diğer minarelerden doğudaki burç üzerinde yükselen Mi'zenetü'îsâ, kuzey revakının üzerinde yükselen ise Mi'zenetü'l-arûs adını taşımaktadır. Câminin kapılarından Bâbü Berîd batıdan, Bâbü Ceyrûn (Bâbü's-sâat, Bâbü'l-lebbâ-dîn, Bâbü'n-Nevfere) doğudan ve Bâbü'l-ferâdis (Bâbü'l-imâre) kuzeyden avluya, Bâbü'z-ziyâde ise (Bâbü'l-Kavâfir) kible duvarından iç mekâna açılmaktadır. Bunlardan başka kuzeyde Kellâse Medresesi'ne açılan bir kapı daha vardır.¹⁰¹

İbn Battûta kapılarından da bahseder;

"Câminin dört büyük kapısı vardır. Birincisi, kible yönünde olup Bâbü'î Ziyâde adıyla bilinir. Bir diğer kapı da doğudadır. Mescidin en büyük kapısı olup Bâbü Ceyrûn adını almıştır. Bâbü Sâât (saatler kapısı) da denilen Ceyrûn Kapısı'ndan çıkınca sağ tarafta yüksek bir tâk görünüşünde bir köşk mevcuttur. Batıdaki kapı ise Bâbü Berîd (ulak kapısı) adıyla bilinir. Bâbü Natfâniyyîn (helvacılar kapısı) diye bilinen kapı ise kuzey yönündedir. Mescidin dört kapısından her birinin yanı başında abdest almaya elverişli,

¹⁰⁰ İbn Battûta, s. 98-100.

¹⁰¹ Tâlib Yazıcı, 1995, "Emeviyye câmiî" DİA, İstanbul, XI, 109.

takriben yüz bölmeli şadırvanlar mevcuttur. Buralarda öyle çok su akıyor ki!”¹⁰² şeklinde rivayetler sunmuştur.

Câmi enine gelişen uzun nefli ve avlulu câmiî tipinin ilk örneklerinden biri olarak câmi mimarisine uzun süre etkide bulunmuş ve bu tip câmi planı Anadolu dahil İslâm dünyasının pek çok yerinde asırlarca uygulanmıştır.¹⁰³ Bu câminin bitkisel ve geometrik motiflerle şehir ve bina tasvirlerinden meydana gelen mozaik süslemeleri de sanat tarihi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Câminin bir diğer özelliği de İslâm alemindeki ilk umumi helaların burada yapılmış olmasıdır.¹⁰⁴ Dikdörtgen biçiminde olan, genişliği 136, derinliği 37 metre tutan câmiinin önünde üç tarafı revaklarla çevrili büyük bir avlu bulunmaktadır. Güney doğu köşesinde XI. asırda Hazret-i İsa minaresi, güneybatı köşesinde ise 1488 de Kayıtbay minaresi yaptırmıştır. Kuzey duvarının ortasında, sahnın mihrinde bulunan el-Arus minaresi, XI. asırda inşa edilmiş olan yukarı kısmı hariç, câmiinin yapıldığı zamana ait olup kübik ve dar şekli ile doğuda ve batıda örnek tutulacaktır.

Câminin içi, kible duvarına paralel korent başlıklı mermer sütunlara dayanan iki sıra kemerle üç şahın (balata) ayrılmıştır. Bu iki sıra kemerin üzerinde süruncuklara dayalı diğer iki kemer dizisi yükselmektedir. Altta bulunan büyük kemerlerin yüksekliği 10.35, üstte bulunan küçük kemerlerin yüksekliği de 5 metre olup, zeminden çatıya kadar, câmiin yüksekliği 15.35 metreyi bulmaktadır.

Doğudan batıya uzanan sahnın düzenini, bunlardan 8 metre daha yüksek, kuzeyden güneye giden geniş bir orta sahnı kesmektedir. Burada yüksek bir kubbe bulunmaktadır. Kubbeyi dört sütuna dayanan dört kemer taşır. Kareden kubbe yuvarlağına tromplarla geçilmektedir, içerdeki sahnın kemerleri gibi iki katlı olan avlu revaklarında her ayaktan sonra iki sütun gelmektedir.

Avludaki Kubbet-ül-hazne diye anılan, korent başlıklı sekiz sütuna oturmuş sekiz köşeli ve küçük bir kubbe ile örtülü yapı, Abbasiler devrinde Şam'daki bir abbasi valisi tarafından 788 yılında yaptırılmıştır. Câmi, taş ve tuğla dizileriyle nöbetleşe örülmüştür. Câmiin avlusuna üç kapıdan girilir. Bunlar da, kibleye göre doğuda Babu'l-

¹⁰² İbn Battûta, s. 100-101.

¹⁰³ Bknz. Emeviyye Câmiî Planı, EK 10: s. 141.

¹⁰⁴ Tâlib Yazıcı, “Emeviyye câmiî”, s. 109.

Berid, batıda Bab Jayroûn, kuzeyde Babu'l-Amara'dır. Câminin içine de, korent başlıklı iki sütuna dayanan üç kemerli, üç kapıdan girilmektedir. Bu üç kapılı girişin sağında ve solunda, iç kemerlerin baskısını karşılayan 3.35 metre kalınlığında birer dayanak ayağı bulunmaktadır.

Câmi mozayıkların tavla zarı şeklindeki camlarında görülen başlıca renkler, aşağı yukarı kırk tonlu bir gam teşkil eder. Yeşillerin oniki mavilerin dokuz, menekşelerin üç tonu vardır. Nihayet sarı, kırmızı, siyah, gümüşî ve altın sarısı renkler, bu kompozisyonların zeminine ve ışıklara ayrılmıştır.¹⁰⁵

Yapımını takip eden asırlar içinde birçok yangına ve tabi tahribata mâruz kalan bina çeşitli onarım ve değişiklikler geçirmiş, fakat buna rağmen mimari hususiyetlerini bir ölçüde koruyabilmiştir. Yapılan onarım ve değişikliklerin en önemlilerinden ilkinin. 461 'de (1069) meydana gelen bü yük bir yangın sebebiyle 475 (1082-83) yılında Selçuklu Sultanı Melikşah yaptırmıştır; bu onarımda ağırlığın Kubbetü'n nesr adıyla tanınan kubbe ile birlikte kemerler ve sütunlar üzerinde yoğunlaştırıldığı görülmektedir. İkinci önemli onarım ise Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid devrinde 1894'teki büyük yangından sonra gerçekleştirilmiş (1896-1902) ve içerideki sütun sıraları ile bunlarla İlgisi bulunan mimari bölümler ve çatı İstanbul'dan gönderilen ustalar tarafından yeniden yapılmıştır.

580 yılı Rebûlevvelinde (Haziran 1184) Şam'ı ziyaret eden İbn Cübeyr ve daha sonra İbn Battûta câminin mimari özellikleri, boyutları, bölümleri ve tezyinatı hakkında etraflıca bilgi verirken avlunun da şehir halkı için bir toplantı ve buluşma yeri olduğunu söylemekte ve Şamlılar'ın özellikle her akşam üstü burada bir araya gelip kimilerinin sohbetle, kimilerinin Kur'an okuyarak vakit geçirdiklerini ve yatsı namazından sonra dağıldıklarını, yaşanan büyük hareketliliği de insanın Kadir gecesi sandığını nakletmektedirler.¹⁰⁶

Şehrin en büyük ve merkezî câmi olması ve muhtemelen ihtiyacı da karşılaması sebebiyle cuma namazları şehrin sur içi kesiminde uzun müddet sadece burada kılınmış, İbn Kesîr'in verdiği bilgiye göre ancak 24 Zilkade 765(23 Ağustos 1364) tarihinden

¹⁰⁵ Suut Kemal Yetkin, *a.g.e.*, s. 10-12.

¹⁰⁶ Tâlib Yazıcı, "*Emeviyye câmi*". s. 108-109.

itibaren Şehrezûrî Câmii'nde de kılınmaya başlanmıştır¹⁰⁷ Fıkıh mezheplerinin ortaya çıkışından sonra farklı mezhep mensuplarının burada kendi imamlarının arkasında ayrı ayrı cemaatler halinde namaz kıldıkları görülmektedir. İbn Battûta câmide on üç imam olduğunu, ilk defa Şafîî imamının, ondan sonra da sırasıyla Hz. Ali, Hüseyin, Kellâse, Ebû Bekir, Ömer ve Osman meşhedleri imamlarının, bunların ardından Mâlikî, Hanefî ve Hanbelî imamlarının vakit namazlarını kıldırıldıklarını, daha sonra da beş İmam tarafından kaza namazı kıldırıldığını, böylece câmide sabahtan gece yarısına kadar cemaatle namazın devam ettiğini söylemektedir. Yine İbn Battûta'nın verdiği bilgiye göre müezzinlerin sayısı da yetmiştir.

1.9. Kûfe Câmii

Kufe şehri kurulurken ilk olarak mescid yeri tespit edilerek inşa edilen câmiidir.¹⁰⁸ 637 yılında İranlı Mîmar Rozbih b. Bozorgmehr tarafından yapılan bu ilk mescit¹⁰⁹ şehrin merkezinde ve basit bir şekilde inşa edilmiştir.¹¹⁰ Sınırları ok atılarak belirlenen mescidin boyu ve eni ikiyüzer arşın (yaklaşık olarak yüz metre) olup sınırları hendek kazılarak belirlenmiştir. Etrafı boş olduğu için mescitte oturanlar Hîrc'deki Deyru Hind'i görebilmektedirler. O dönemde mescidin sıradan bir yapı olduğunu gösteren diğer bir veri ise, dâru'l-imâre'nin içerisinde bulunan beytu'l-mal'ın hırsızlar tarafından soyulması üzerine, mescidin çok kısa bir süre içerisinde yıkılarak dâru'l-imâre ile birleştirilmesidir.¹¹¹

İbn Battûta “İrak diyarının ana şehirlerinden biri olan Kufe, Peygamber dostlarının, tabiin, yüce bilginlerin, erdemlilerin yurdu ve ve müminlerin emiri Hz. Ali'nin (RA) hilafet merkezi olduğu için, ayrıcalıklı bir yerdir. Lakin düşman elinin buralara kadar uzanması ve Haface kabilesinden gelen bedevilerin eşkiyalık yapması sebebiyle, her yanı harap olmuştur. Kûfe şehrinin suru yoktur. Binaları tuğladandır. Çarşıları gayet zengindir. En fazla hurma ve balık satılır. Büyük câmi çok güzeldir. Câmii, kurşunla birbirine kaynaştırılmış yontma taşlardan örülen muazzam sütunlarla desteklenmiştir. Ve yedi

¹⁰⁷ İbn Kesir, 774/1373, *el-Bidâye*, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihaye* Beyrut : Mektebetü'l-Maârif, 1969, IX, 308-309.

¹⁰⁸ Muhammed b. Hibbân, Ts., *es-Sîretü'n- Nebeviyye ve Ahbâri'l- Hulefa*, thk. Seyyid Azzim, Lübnan s.472.

¹⁰⁹ Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, c.V, s.20.

¹¹⁰ Bknz. Kûfe Câmii, EK 12: s. 143.

¹¹¹ Taberî, V, 16-18.

avludan oluşur. Bu mabette eskiden kalma değerli eserlerden biri mihrabın karşısında ve kibleye dönünce sağ tarafta bulunan Hazret-i İbrahim namazgahıdır. Buradaki hücrede Hz. İbrahim'in namaz kıldığı rivayet edilir. Onun yanbaşıda abonoza benzeyen “sac” ağacı dallarıyla çevrili yüksek bir mihrab görülüyor. Burası da, Hazret-i Ali'nin mihrabıdır. İbn Mülcem tarafından şehid edildiğinde. Hz. Ali'nin orada bulunduğu söylenir. Halk namaz kılmak için oraya akın eder.”

“Bu bölümün arkasında bir küçük secdegah vardır. Aynı şekilde sac ağacı dallarıyla çevrilmiş... Anlatıldığına göre Tufan koptuğunda meşhur “ Tennur” burada kaynamıştır. Arkada secdegah dışındaki bir hücrenin Nuh Peygamber'e ait olduğu ve tam karşısındaki küçük hücrenin ise İdris Peygamber'in ibadet köşesi olduğu söylenir. Mescidin güney duvarına bitişik bir alan var. Anlatılanlara göre, Nuh Peygamber gemiyi orada inşa etmiştir. Bu meydanın bitiminde Hazret -i Ali'nin evi ve naşının yıkıldığı oda bulunuyor. Burada yakın bir hücrenin de Nuh Peygambere ait olduğu söyleniyor. Tabii, bu söylentilerin doğru olup olmadığını en iyi bilen Allah'tır.¹¹² ifadeleriyle bahsetmiştir.

“Mabedin doğu yönünde, yerden hayli yüksekçe yapılmış bir türbede Müslim b. Akîl Ebû Tâlib'in kabri bulunmaktadır. Hemen yanında fakat câmiin dışında Hz. Hüseyin'in iki kızı Âtike ve Sükeyne'nin mezarları mevcut.” diyerek de bu bilgileri vermiştir.

İbni Cübeyr seyahatnamesinde 570/1174'te Kûfe'ye yaptığı seyahat esnasında Kûfe'nin, eski ve büyük bir kent olduğunu, binalarının çoğunun harap, Metruk binaların sayısı bayındır olanlardan daha fazla olduğunu vurgulamıştır. İbni Cübeyr'e göre şehrin yıkımının sebeplerinden biri, civarda yaşayan Haface kabilesidir. Sürekli bu kente zarar vermektedirler. Ayrıca zamana bağlı olarak da bazı tahribat oluşmuş. Binaları tuğladan yapılmış kentin suru yoktur. Mescidi görmüş olan İbn Cübeyr, içinde büyük sütunların olduğunu, tavanın bu sütunlara bindiğini, dolayısıyla sütunları birbirine bağlayan kemerlerin bulunmadığını, mescit malzemesinin taş olduğunu ve bu taşların birbirlerine kurşun ile birleştirildiğini, dış duvarlarının ise sathî kemerlerle hareketlendirilmiş olduğunu, tavanının çok yüksek olduğunu ve bu yükseklikte bir tavanı hiçbir mescidde görmediğini söylemektedir.

İbn Cübeyr seyahatnamesinde anıtlarla ilgili de bilgiler sunmuştur: Halil İbrahim'in (a.s.) namaz kıldığı yer, Hz. Ali'nin (r.a.) mihrabı, Nuh'un (a.s.) mucizesi olan suyun

¹¹² İbn Battûta, s. 214.

fişkırdığı yer, bu yerin arkasında mescidin dışında da Nuh'un (a.s.) evi, İdris peygamberin (a.s.) ibadet ettiği yer, Hz. Ali'nin (r.a.) evi ve cenazesinin yıkandığı yer, Onun da bitişiğinde Nuh'un (a.s.) kızına ait olduğu söylenen bir ev, Kûfe Câmîinin doğu tarafında yukarıda bir ev ve içinde Müslim b. Akil b. Ebî Talib'in (r.a.) kabri bahsettiği anıtlardır. ¹¹³

Kûfe Mescidi'nin sadece gölgelik kısmı mazbut bir şekilde yapılmıştır. Kible duvarı boyunca uzanmakta olan gölgelik, Kûfe'ye beş kilometre mesafede olan Lahmîlerin başkenti Hîre'den getirilen mermer sütunlarla inşa edilmiştir. Ziyâd b. Ebîhi'nin Kûfe valiliğine atandığında, mescidin genişletilmesine karar verdiği, mimarları toplayarak onlara nasıl bir mescit yaptırmak istediğini izah ettiği rivayet edilmektedir. Kaynaklarda, toplanan bu mimarların kimlikleri ile ilgili kesin bilgiler bulunmamakla beraber, şehirde marangozluk ve inşaat ile genelde Hîreliler ve Deylemîlerin uğraşıyor olmaları, bu kişilerin Hîre asıllı İbadlar ile İran kökenli Deylemîlerin olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ziyâd döneminde genişletilerek, altmış bin kişinin ibadet edebileceği bir mekan haline getirilen mescidin geniş duvarlarının yanında kapı ve maksure de inşa edilmiştir. Mescid inşa edilirken Ahvâz dağlarından getirilen mermer taşlardan sütunlar yaptırılmış ve her bir sütun için bin sekiz yüz dirhem harcanmıştır. Halkın rahat bir şekilde namaz kılabilmesi için daha önce Basra'da yapıldığı gibi, mescidin zemini kumlarla döşenmiştir. Ayrıca yapı malzemelerinin kaynaştırılması için kurşun ve demirden istifade edilmiştir. ¹¹⁴

İbn Ziyâd döneminde mescit, şehrin artan nüfusuna yeterli gelmemesi üzerine ihtiyacı karşılamak için genişletilmiştir. Haccâc döneminde Muhtar'ın evinin bulunduğu taraftaki duvarın yıkılması üzerine bu duvar yeniden inşa edilmiştir. Fırat nehrine sadece bir kilometre mesafede olan mescidin bitişiğinde bulunan dâru'l-imâre'de yapılan kazılar esnasında temelleri ortaya çıkmıştır. Eski mabedin temelleri üzerinde yükseldiğini, temellerinin beş metre derinlikte olduğunu, dâru'l-imâre ile aynı yapı malzemesinden inşa edildiğini ortaya koymaktadır.

Mescitte hala namaz kılınıyor olması eski mescidin diğer bölümleri ile ilgili arkeolojik çalışma yapılmasını engellemektedir. 39 Boyu 110, eni 109, yüksekliği ise 20 metre

¹¹³ İbni Cübeyr, a.g.e., s. 154-155.

¹¹⁴ Taberî, V, 17-18.

civarında olan mescid, karemsi bir görünüm arz etmekle beraber güneyinde onyedinci derecelik hafif bir eğim bulunmaktadır.¹¹⁵

1.10. Bağdat Halife Câmii

İbn Battûta Bağdat'ın Doğu yakasında da üç mabedin olduğunu bildirmiştir ve Halife câmii diye bilinir diyerek ilk câmiinin adından bahsetmiş ve bu câminin halifenin saray ve dairelerine bitişik bir yapı olduğunu, Abdest ve gusle elverişli çeşmeleri ve özel su hazneleri bulunduğunu söylemiştir. İkinci büyük mabed Sultan câmii ki bu câmii şehrin dışında hükümdara ait köşklerin bitişğinde üçüncü mabed de ikinciye bir mil uzaklıkta Rusafe câmiidir diyerek bahsetmiştir. Kaynaklara baktığımızda Halife ve Sultan câmiinin aynı olduğunu Rusafe câmiinin ise Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁶

Halife Muktafi Billah tarafından 289-295 (902-908) yılları arasında yaptırılan câmiye, Sultan Melikşah zamanında 479 (1086)'da bir minare ilâve edilmiştir. Câmi, Halife sarayına bitişik olduğundan Mescid-ül Kasr (Saray Câmiii/, Halife Mustansır'ın tamirinden sonra Halife Câmii, İplikçiler Pazarı'nın Sûk-ul Gazeli Vukuunda bulunduğundan da Sûk-ul Gazel Câmiii adlarıyla tanınmıştır.¹¹⁷ Moğol istilâsında yanan câmii 633 (1235)'te Halife Mustansır 678 (1279)'da Abaka Han'ın Bağdat Valisi Atamülk Cüveynî tarafından tamir edilmiştir. 1193 (1779)'de Vali Süleyman Paşa eski câmiyi yıktırarak yeniden yaptırmıştır. Bu câmide İngiliz işgali sırasında zarar gördüğünden, Irak hükümetince yıkılarak 1960'da yerine modern bir câmi inşa edilmiştir. İlk câmiden, Sûk-ul Gazel adıyla tanınan minare kalmıştır.

Bugünkü câmii, modern Bağdat yapı tarzında olup, tuğladan inşa edilmiştir. Avlu, yan tarafta revaklarla çevrilmiş ahşap sütunlara yaslanan düz bir örtüyle kaplanmıştır. Güneydeki harim kısmı, 12.50 X 25 m. ebadındadır. 2.50 m. genişliğinde ahşap destek ve kemerlerle 6 nefe ayrılmıştır. Kuzeydeki üçü dar ve dikdörtgen, diğerleri kare şeklindedir. Hepsi kubbe ile örtülmüş, modern Bağdat sitede yapılmıştır."Kubbelere pandantiflerle geçilmektedir. 16 kollu yıldız sistemiyle canlandırılmıştır. Bu ışınlar kaburga şeklinde, yıldızlar örümcek ağı tertibindedir. Benzerleri geç Gotik yıldızlı

¹¹⁵ M. Mahfuz Söylemez, 2001, Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe, Ankara Okulu Yay., Ankara, s.38-39.

¹¹⁶ İbn Battûta, s. 220-221.

¹¹⁷ Bknz. Câmiinin Günümüzdeki Fotoğrafı, EK 13: s. 144.

kubbelerde görülür. Dış duvarlar, kaplama duvarı altında, üst tarafta alabastar ahşaplarla sıkıştırılmıştır. Malzeme Musul taşındandır. Yeşil renkli alabastar süsleme, Isfahan, Şiraz yapılarında görüldüğü şekilde istif edilmiştir. Bu moda, Safavîlerin Necef ve Kerbelâ'ya yaptığı süsleme örneklerinden geçmiştir.

Bugünkü modern câmiî, eski câmiye göre küçük bir alanı doldurmaktadır. Kuzebatıdan bir kapıyla girilen avlunun ortasında minare, güney ve batısında payeler üzerine düz örtülü revaklar mevcuttur. Revakların bir bölümü meşruta haline getirilmiştir. Cephelerinde iri kufi harflerle yazılmış kitabe kuşağı dolanmaktadır.

Câmi, sekizgen plân üzerine 8 sivri kemerli alt kat ile, üstte yuvarlak kemerli mahfilden oluşmaktadır. En üstte, alçı terrakota ile işlenmiş büyük bir kubbe yer almaktadır. Sekizgen harime batıdan uzun bir dikdörtgen galeriyle geçilmektedir. Güneyde, iki kemer arasında yer alan mihrab, kubbeye kadar uzanan dikdörtgen bir nişten ibarettir. Duvarlarda çiçekli kufi kitabeler yer almaktadır. Sekizgen kasnak üzerinde, altta geniş bir çiçekli kufi kitabe kuşağı, üstte meander dizisi mevcuttur. Beton kolonlar üzerinde dışa taşkın ve basık kubbe başlangıcında sivri kemerli pencereler açılmıştır.¹¹⁸

Kaynaklarda, Halife Muktafi Billah'ın 289 (902)'de yaptırdığı câmiye, Sultan Melikşah zamanında 479 (1186)'da bir minare eklendiği, bu minarenin Halife Mustansır tarafından 633 (1236)'da tamir edildiği kayıtlıdır'. Daha sonraki dönemlerde harap olan minarenin peteğini, câmi ile birlikte Vali Süleyman Paşa 1224 (1809)'da onarmıştır. Minare, 1938 ve 1960 yıllarında Irak Eski Eserler Müdürlüğüne esaslı bir şekilde elden geçirilerek şerefeler, petek ve süslemeleri yenilenmiştir. Minare üzerindeki kitabenin harfleri döküldüğünden tam olarak okunamamıştır.

Yaklaşık 35 m. yüksekliğindeki tuğla minare 2 şerefelidir. Mimarî ve süslemesi orijinal olup, son tamirde tamamlanan kısımları mevcut örnekleri göz önünde tutularak gerçekleştirilmiştir. Minareye, biri zeminden, diğeri yıkılan câminin beden duvarı (çatı) seviyesindeki 1. şerefeden 2 ayrı kapıyla çıkılmaktadır.

Minare, bugün zemin seviyesinden 2 m. aşağıda bulunan onikigen bir kaide üzerinde yükselir. 8 m. boyundaki kaide, 2 süsleme kuşağıyla sarılmıştır. Alt kuşakta, altıgen

¹¹⁸ Abdüsselam Uluçam, *a.g.e.*, s. 173- 174.

yıldızlarla, aralarındaki küçük baklava motifleri ve kırık hatlı geçmeler bulunmaktadır. İkinci kuşak, dikine dizilmiş düz tuğladan oluşmaktadır.

Alt şerefenin mukarnas dizisinde, ortasındaküer geniş, aradakiler dar 2 değişik mihrabiye nişi mevcuttur. Küçükler ince işlenmiş bitki motifleri, büyük nişler ise her biri ayrı kompozisyonda yıldız ve yıldızları oluşturan geometrik kollarla bezenmiştir. Bundan sonra gelen 3 sıra mukarnas hücresi ince işlenmiş girift rumi ve palmetlerle dolgulanmıştır. Minare gövdesinden üst şerefeye çıkılan kapı hizasındaki I. şerife balkon şeklinde olup, 12 kenarlı korkuluk dizisiyle çerçevelenmiştir. Korkuluk levhalarında 6 kollu yıldızlarla, altıgenlerin kesişmesinden meydana gelen geometrik motifli kalın bir kuşak yer almaktadır, ilk câminin çatı seviyesinden geçilen I. şerefeye, Süleyman Paşa'nın tamiri sırasında raptedilen tuğla merdiven gibi, bugün de spiral demir bir merdivenle çıkılmaktadır.

16 m. boyundaki silindirik gövde, alttan kapı kemerine kadar süslemesiz bırakılmıştır. Kemer üstünde çifte halat örgüsü motifli dar bir çerçeve ile başlayan esas süsleme, tek örnek halindedir. Gövdeyi tamamıyla saran ve zeminde gamalı haç motifleri meydana getiren bu süslemede, tuğla dizileri minareye dik olarak gömülmüştür. Alt bilezikteki gibi, halat örgülü dar bir şeritten sonra, çoğu dökülmüş 1 m. genişliğinde bir kitabe kuşağı yer almaktadır. Kitabenin harfleri tuğladan kesilmiş çiçekli kufi hatla istif edilmiştir. Besmele ile başlayan kitabede Fatiha Suresi'nin ilk harfleri olduğu sanılmaktadır.

Kitabe kuşağı üstünden başlayan II. şerefenin altlığı 6,5 m. yüksekliğindedir. Tamirden sonra, eskisi gibi 5 sıra mukarnas hücreleriyle kaplanmıştır. Korkuluk düz tuğla ile örülüdür. Petek kısmı daha küçük çaplı olup, Selçuklu döneminden kalan diğer minarelerin petekleri şeklindedir. Tamirden önce firuze çini levhaların yer aldığı bu bölüm, tamirde düz tuğla örgülü şekliyle bırakılmıştır. Petek üstü, miğfer biçiminde bir külahla örtülmüştür.

Gövdede yer alan ve süsleme kuşaklarıyla bölünmeden sonsuza uzanan örnekle bir bütün halinde kompoze edilmesi, XIII. yy. Bağdad minareleri için bir yeniliktir. Ayrıca gövdede, aşağıdan yukarıya doğru daralma yerine, şerefeler yardımıyla kademeli bir incelme sağlanmıştır.¹¹⁹

¹¹⁹ Abdüsselam Uluçam, *a.g.e.*, s. 120-121.

1.11. Musul Kalesi ve Câmii

II. yy. da Hıristiyanların Hesna Manastırını çeviren surlar Emeviler tarafından genişletilerek şehir kalesi haline getirilmiştir.¹²⁰ Baştabya ve Hedba adlarıyla da anılan iç kale ve büyük Musul Kalesi İmadeddin Zengi tarafından yaptırılmıştır.¹²¹

İbn Battûta Musul kalesinden “Musul, hayat seviyesinin yüksek olduğu eski bir şehirdir. Kalesi Hadba =Kanbur adıyla bilinmekte olup sağlamlığı ile meşhurdur. Bu kalenin, metin ve burçları yüksek bir suru vardır. Sultanın ikametgahları kaleye bitişiktir. Kale ile şehir arasında, şehrin yukarisından aşağı doğru geniş ve uzun bir yol bulunur. Musul şehrinin sağlam ve burçları birbirine yakın iki suru vardır. Surun dahilinde çepeçevre duvarda yekdiğeri üzerine bina edilmiş odalar mevcuttur. Bu odalar, sur geniş olduğu için inşa edilebilmiştir. Hint memleketinin payitahtı olan Delhi'den başka bir şehrin surunda bunun eşini görmedim”.¹²² ifadeleriyle bahsetmiştir.

641 (1243)'te Bedreddin Lülü¹²³; 1049 (1639)'da Hassa Mimarı Tahir Ağa¹²⁴; 1156 (1743)'te Hacı Hüseyin Celilî tarafından tamir ettirilmiştir³. Bir kısmı 1915, bir kısmı da 1934 yılında yıkılmıştır.¹²⁵ Kalan 3 km. uzunluğundaki surlar, yarım daire şeklinde iki uçtan Dicle Nehri'ne bitişiyor. Kazvinî'ye göre surlar gayet yüksek ve müstahkem olup etrafı derin bir hendekle çevriliydi. 18 burçlu surun 12 kapısı bulunuyordu. Bâb-ul Kiş, Bâb-üs Sincar, Bâb-ül Beyz, Bâb-ul Cisir, Bâb-ul İmadî, Bâb-ı Künde, Bâb-ı Garbi, Bâb-ul Irak, Bâb-ul Kassabiyn, Bâb-ut Top (Topkapı), Bâb-üs Saray ve Bâb-ul Meşre'a olarak adlandırılan kapılar, Musul ile diğer şehirlere giden yolların başlangıç noktalarını teşkil ediyordu.¹²⁶

İbn Battûta, Mescidi hakkında “Musul'un mescid, hamam, kervansaray ve çarşıları olan bir varoşu vardır. Orada Dicle kenarında bir câmii olup etrafı çepeçevre demir ağ ile çevrilidir. Son derece güzel ve sağlam olan ve Dicle'ye nazır bulunan oturma yerleri câmiie bitişiktir. Câminin girişinde hastahane vardır.Şehir içinde iki câmii mevcuttur.

¹²⁰ Bknz. Musul Kalesi, EK 14: s. 145.

¹²¹ Deveci, *a.g.m.*, s. 101., Abdüsselam Uluçam, *a.g.e.*, s.207.

¹²² İbn Battûta, s.229.

¹²³ Sait Deveci, (1954), "*Kal'ât el Musulfi Muhtelif-il Ūsur*" Sümer, X, s. 94-III. Abdüsselam Uluçam, *a.g.e.*, s.207.

¹²⁴ Deveci, "*Kal'at el Musul*", s. 99; Abdüsselam Uluçam, *a.g.e.*, s.207.

¹²⁵ Abdüsselam Uluçam, 1989, *Irak'taki Türk Mîmârî Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s.207.

¹²⁶ Deveci, *a.g.m.*, s. 100-101.; Abdüsselam Uluçam, *a.g.e.*, s.207.

Biri eski, diğeri yenidir. Yeni câmiinin avlusunda bir kubbe vardır ki, içinde mermer sütun üzerine bina edilmiş mermerden sekiz köşeli bir havuzdan, fışkıran su, bir adam boyu yükseldikten sonra, yere iner ve bu suretle güzel bir manzara hasil olur. Musul çarşısı güzeldir. Dükkanlar birbiri üzerine bina edilmiş olup, kapıları demirdendir. Bu beldede peygamberlerden Circis (Hızır) aleyhisselamın kabri bulunur. Orada kendi adına izafe edilen bir mescid olup kabir, mescide girince, sağ tarafa düşen köşesindedir. Bu mezar yeni câmii ile Bab-ı Cisir arasındadır. Allahu teala bu kabri ziyaret etmeyi ve mescidinde namaz kılmayı bize nasip eyledi.”

Burada Til-i Yunus (Yunus Tepesi) ile adı geçen peygambere "aleyhisselam" nisbet edilen menba' bulunur. Yunus aleyhisselamın ümmetine bu su menbaında temizlenmeyi emrettiği ve bundan sonra ümmeti bu tepeye çıkıp gerek kendileri, gerek peygamberleri dua ederek, Cenab-ı Hak üzerlerinden azabı kaldırdığı rivayet edilir. Yakınında büyük bir köy olup bunun da civarında bir harabe vardır. Bu harabenin Yunus aleyhisselamın şehri Nineva'nın yeri olduğu zannedilir. Şehri kuşatan surların kalıntılarıyla kapılarının yerleri hala meydandadır. Tepe üzerinde büyük bir bina ile birçok odaları ve gusle ve abdest almaya mahsus mahalleri ve çeşmeleri havi bulunan bir ribat olup hepsi bir kapı içindedir. Ribatin ortasında ipekten perde ile örtülü ve kapısı kıymetli taşlarla müzeyyen bir oda vardır ki, oraya Yunus aleyhisselamın mevkıfı denilir. Bahsedilen ribatta bulunan mescid mihrabının, adı geçen peygamberin ibadet mahalli olduğu söylenir. Musul halkı her cuma gecesi bu ribata çıkıp ibadet ederler. Musullular güzel ahlâk ve fazilet sahibi olup yabancılara karşı iyi ve cömert davranırlar.¹²⁷ ifadelerine yer vermiştir.

İbni Cübeyr'in seyahatnâmesine bakıldığında Musul ile ilgili verdiği tüm bilgilerin Musul'un kalesi, mescitleri, hamamları, hanları, çarşılarına ve de Til-i Yunus (Yunus Tepesi)'ne dair ifadelerinin neredeyse İbn Battûta ile birebir uygun olduğu söylenebilmektedir.¹²⁸

565-576 (1169-1180) yıllarında Musul'da II. Seyfeddin Gazi bin Kutbeddin Mevdud hüküm sürmüştür. Ancak, devlet işlerinden uzak olduğundan, idareyi veziri Fahreddin Abdülmesih'e bırakmıştır. Fahreddin'in zulme varan yönetiminden Musul halkı fazla rahatsız olunca Şam Atabeki Nureddin Mahmud Zengî'yi yardıma çağırılmışlardır. 566

¹²⁷ İbn Battûta, s. 229-230.

¹²⁸ İbni Cübeyr, a.g.e., s. 171-172.

(1170) yılında Musul'a gelen Nureddin Zengî, yeğeni Seyfeddin Gazi'nin devlet işlerindeki Aksâklıklarını gidererek dönüşünde vezir Fahreddin'i beraberinde Şam'a götürmüştür. Musul'da kaldığı 24 gün zarfında, halkın çeşitli dert ve şikâyetlerini dinleyen Nureddin Zengî, Musul'un o anda tek câmi olan ve kardeşi I. Seyfeddin'in 543 (1148) yılında tamir ettirdiği Eski Emeviye Câmii'nin halkın ihtiyacına cevap vermediğini gördüğünden, Musul'da bir câmi yaptırmaya karar vermiştir. Eski bir harabe ile etrafındaki pazar yerini satın alan Nureddin Zengî, şeyhi Muinüd-devle Ömer Muhammed Müll'eyi müstevfi tayinederek Şam 'a dönmüştür. O yıl inşasına başlanan câmii ve medrese, 568 (1172) 'de tamamlanarak Nureddin Zengî'nin de hazır bulunduğu büyük bir törenle hizmete açılmıştır.¹²⁹ Bedreddin Lülü, daha sonra da Uzun Hasan tarafından 881 (1476)'da tamir ettirilmiştir¹³⁰Osmanlı döneminde, 1050 (1640)'ta elden geçirilen câmii, salgın hastalık yüzünden halkın şehri terketmesiyle harap olmuştur. 1151 (1738)'de Hacı Hüseyin tarafmdan esaslı bir şekilde tamir ettirilmiştir. Zamanla son cemaat yeri yıkılan câminin kalan revakları da 1271 (1854) yılında kaldırılarak, harimin batısına bir Kadiri tekkesi ile doğusuna talebe hücreleri yapılmıştır. 1942'de câmii göçünce, Eski Eserler Müdürlüğü, mihrablar, minber, kapı-pencere çerçeveleri ile bir kısım alçı duvar süslemelerini Bağdad Irak Müzesi'ne nakletmiştir. 1944'de minare dışında câminin bütün kalıntıları yıkılarak yerine avlunun güneyinde 4 minareli bir câmii yapılmıştır¹³¹.

Ulu Câmii, Musul'un ortasında 90X65 m., dikdörtgen, geniş bir avlunun güney tarafındadır. Ortasında mihrab önünde bir kubbesi, avlunun ortasında bir şadırvan vardır. Güneydoğu köşesinde tuğladan, dört köşe bir kaide üzerinde silindirik gövdeli ve miğfer biçiminde külâhı ile minare yükselir. Çeşitli tamirler geçirmiş olan câminin plânu ve şekli zamanla değişmiştir. Güneyde kible duvarındaki nef ve üst kenarlar, başlık biçiminde silmeli, sekizgen payeler ilk yapıdan kalmadır. Câminin eski mihrab kitabesinde, amele Mustafa el Bağdadî olarak ustanın adı ve 543 (1148) tarihi okunmaktadır. Mihrabla, sekizgen payelerin başlık süslemeleri aynı üslûpta olup, caminin ilk yapıldığı 1148 tarihine işaret etmektedir. Bu, Seyfeddin Gazi I.in Musul'da hüküm sürdüğü zamandır. Bu durumda onun câmiyi başlatıp, mihrabı yaptırdığı, ölümü üzerine, yarım kalan yapıyı 1170'de Musul'a gelen Nureddin'in tamamlamış

¹²⁹ Deveci, 1967, *El Musul fi Ahd-il Atabekî*, Bağdad, s. 17-19; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, I, 100.

¹³⁰ Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s. 90.

¹³¹ Abdüsselam Uluçam, *a.g.e.*, s. 175.

olması ile câminin Nureddin Zengi'ye mal edildiği anlaşılmaktadır. Nureddin Zengi zaman zaman Musul'a gelerek, yeğenleri arasındaki anlaşmazlıkları yatıştırılmıştır. 1170'de kendisi Musul'da bulunuyordu. Mihrab önündeki kubbe, sekizgen kubbe kasnağının içindeki zengin stuck süslemeler ve avludaki ikinci mihrab, Bedreddin Lülü zamanından (1223-59), diğer ştuok süslemeler, paye kaplamaların çoğu ve sonradan yapılan duvarlar, Akkoyunlulardan Uzun Hasan zamanından (1466-1478) kalmadır. Osmanlı döneminde de câmi, 1640 ve 1844 yıllarında tamir görmüş olup, Musul'da Türk mimarisinin bütün devirlerini içine almaktadır. Avludaki mihrap esasında eski mihrabın aynı, yalnız niş ve kubbesi daha derindir. Üzerinde yalnız Kur'an kitabesi vardır. İbn Zübeyre göre, câmi yapıldığı zaman avlusunda şadırvanı ve ortasında fıskiyesi vardır.

Bugünkü câmi, eski Ulu Câmii'nin yerine yapılmıştır. Câmiye girilen güney doğudaki taçkapı sembolik üç kemerli bir düzenlemeyle ele alınmıştır. Ortada, sütuncelerle desteklenen yüksek kemerli giriş kapısı yer almaktadır. Sivri kemer üçgenlerinde kıvrık dallarla işlenmiş bitki süslemeleri mevcuttur. Ortadaki daha geniş, ikisi duvarlara gömülmüş 12 sütun üzerine oturan 11 sivri kemerli bir son cemaat yeri vardır. Düz örtülü son cemaat yerinin ortadaki geniş kemeri üstünde boş bir kitabelik mevcuttur. İki ucunda 2 hücre oluşturulmuştur. Mihrab önü kubbe, diğer kısımlar düz örtülmüş dikdörtgen plânlı bir harime sahiptir. Kible ve kuzey duvarına yarılari gömülmüş sütunlarla ortada 3 dizi sütun, mekânı mihraba paralel 4 nefe ayırmıştır. Kubbeyi taşıyan sekizgen payelerin üzerinde 4 tromp ve yüksek kasnak bulunmaktadır. Kubbe kasnağında 4 pencere açılmıştır. Payeler üzerindeki kemerler, sivri kemerden çok atnalı kemerleri hatırlatır. Üst kısmı tamamlanarak kible duvarına yerleştirilen tarihi mihrab ve minber yağlı boya ile boyanmıştır. Kible ve kuzey duvarında dörder, doğu ve batı duvarlarında üçer pencere açılmıştır. Dışarıdan, kare blok halinde yükselen mihrab önü mekânı, sekizgen kasnaklı sivri bir kubbe ile örtülmüştür. Harimin 4 köşesinde 4 tuğla minare mevcuttur. Üzerinde süslemesi olmayan minarelerin demir parmaklıklı şerefeleri vardır. Taştan yapılan câmi, dıştan yarım payelerle desteklenmiştir.¹³² Ulu Câmii Şafiiler kısmındaki mermer mihrabda bulunan kitabede, 543 H. tarihi ve yarısı kırılmış Seyf..? veya Sungur? Kelimesi yazılıysa da, bu mihrab, Ulu Câmii'nin kendi mihrabı olmayıp, Seyfeddin Gazi Fin 543

¹³² Abdüsselam Uluçam, *a.g.e.*, s. 176-177.

H. tamiri sırasında yaptırdığı Emeviye Câmiii'ne aittir. Ulu Câmii'ne bu mihrab, tekke Şeyhi Mehmed Efendi el Kadiri tarafından Emeviye Câmii'nden getirilerek sonradan monta edilmiştir.¹³³

¹³³ Abdüsselam Uluçam, Şubat 1987, "*Musul Ulu Câmisi üzerine*" Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. II. İstanbul, s. 56-59.

BÖLÜM 2: ARABİSTAN YARIMADASINDA YERALAN MİMÂRÎ ESERLER

İbn Battûta şevval ayında (Eylül 726) Dımaşk'tan hareket eden kabileyle Hicaz'a gitmiştir ve ilk haccını ifa etmiştir. 20 Zilhicce'de (17Kasım) Mekke'den Irak'a yönelerek Kâdisiye, Necef, Bağdat, Basra, Übülle, Abadan, Şüster (Tüster) yoluyla İsfahan'a varmıştır. Şîraz'a geçip. İran'dan Bağdat'a ve arkasından Kuzey Irak'a yönelerek Sâmerî ve Tikrît üzerinden Cezîre-i İbn Ömer'i, ardından Nusaybin, Sincar ve Mardin'i gezmiştir. Daha sonra tekrar Bağdat'a dönmüş ve 727-730 (1327-1330) yılları arasında üç defa hacca gitmiştir.¹³⁴

2.1. Ravza-i Mutahhara

Sözlükte “tertemiz bahçe” anlamına gelen Ravza-i Mutahhara adlandırması, Hz. Peygamber'in eviyle minberi arasının cennet bahçelerinden (ravza) bir bahçe olduğunu bildiren hadisine dayanır¹³⁵ Resûl-i Ekrem ayrıca, Mescid-i Nebevî'de kılınan namazın Mescid-i Harâm hariç diğer yerlerde kılınan namazdan bin kat daha faziletli olduğunu haber vermiş¹³⁶ bu hadisler Resûlullah 'ın mescidinin faziletine, onun içinde de Ravza-i Mutahhara'nın daha faziletli olduğuna delil sayılmıştır. Ancak sözü edilen mekânın genişliği ve ifadenin mecaz olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı alimler Ravza-i Mutahhara'nın alanının bütün mescidi kapladığını düşünerek dahil ederken bir kısmında Mescid-i Nebevi ile Mescid-i Gamame arasında kalan alanı da dahil etmişlerdir.¹³⁷

İbn Battûta şevval ayında (eylül) Dımaşk'tan hareket eden kabileyle Hicaz'a gitmiştir ve ilk haccını ifa etmiştir. Medine'ye varışını şu sözlerle anlatır. “Üçüncü günün akşamı, Harem-i Şerife (Medine'ye) girip mescide vardık. Selâm Kapısı'nda durarak salât-ü selâm getirdik. Mübarek Ravda kabir ile minber arasında namaz kıldık. Bir zamanlar Peygambere ağlayan ağacın geriye kalan son parçasını selâmladık; bu parça kıblenin Sağ tarafındaki direğe bitleştirilmiştir. Peygamber efendimizi hasretle ona Allah'tan rahmet ve esenlik diledik. O, öncekilerin ve sonrakilerin efendisi; O, günahkârların şefaathçisi; O, Hâşimî soyundan ve Mekke'nin Bathâ vadisinden gelendir. O, övgüye lâyık elçidir, selâm olsun ona! Kuşatsın onu rahmetiyle Rabbim, yüceltsin keremiyle yüce Allah'ım! Her

¹³⁴ A. Sait Aykut, “İbn Battûta”, s.361-62.

¹³⁵ Buhârî, Tatavvu,18.

¹³⁶ Buhârî, Fazlû's-Salât fi Mescidi Mekke ve'l- Medîne, 1.

¹³⁷ Nebi Bozkurt, 2007, “Ravza-i Mutahhara”, *DİA*, İstanbul, XXXIV, 475.

zaman üstün kılsın onu Allah'ım. Ona, yanında gömülü Ebubekir ve Ömer'e selâm verdik; Allah onlardan razı olsun. Böyle büyük bir nimete bizi kavuşturduğu, Peygamberimizin kutsal kabrine bizi ulaştırdığı için Hak Teâlâ'ya şükürler olsun. Allah'tan niyazımız o güzelim beldeleri tekrar görmek ve ibadetimizin kabulüdür. Bu büyük nimete erişmekten dolayı mutluluk duyduk ve seyahatimize devam ettik.

İbn Battûta mescidi “Mescit dikdörtgen şeklinde olup dört bir yanı duvarlarla çevrilmiş Ortasında çakıltaşları ve kumla döşeli geniş bir avlu var. Mescidin etrafını yontma taşla döşenmiş bir yol çeviriyor. Ravda-i Mukaddes denilen yapı mescidin güneydoğusundadır. Allah'ın rahmeti ve esenliği kuşatsın oranın sahibini burası çok hoştur; güzelliğini hakkıyla nitelendirmek mümkün değil. Gayet sanatkârâne yontulmuş mermerler ile çevrilidir etrafı. Yüzyıllardan beri esansla bezendiği için üstünden tatlı râyihalar yayıyor. güney tarafında Peygamberimizin kabri karşısında gümüş bir çivi var. Halk orada durup kibleye arkasını dönüyor ve Peygamberimizin huzuruna yönelip selâm veriyor. Ondan sonra sağa; Hz. Ebûbekir'in huzuruna dönüyorlar. Ebûbekir'in kabri Peygamberimizin ayak yönündedir. Daha sonra da yüzlerini Hz. Ömer'in bulunduğu yere çeviriyor Ömer'in kabri Ebûbekir'in omuz hizasındadır.” sözleriyle anlatmıştır.

“Kutlu Bahçe'nin kuzeyinde mermerden yapılmış küçük bir havuz var. Onun kible tarafında mihrap şeklinde (bir çıkıntı) görülüyor. İşin doğrusunu Allah bilir ya, orasının Fâtıma anamızın evi olduğu ve kabrinin orada bulunduğu söylenir. Mescidin ortasında zeminde bulunan kilitli kapak, aslında bir yeraltı odasının girişidir. Bu odadan basamaklarla aşağı iniliyor ve mescit dışına, Hz. Ebûbekir'in evine varılıyor. Yeraltı odasının üzerinde Âişe anamızın, pederi Hz. Ebûbekir'in evine gitmek için kullandığı yol vardır. Hadîste bildirilen girişin burası olduğu kesindir. Peygamber efendimiz bu yolun bırakılıp diğer yolların kapatılmasını salık vermiştir. Ebûbekir'in evi karşısında Hz. Ömer ve oğlu Abdullah'ın evleri mevcut. Mescidin doğusunda ise peygamber şehrinin büyük bilgini Ebû Abdullah Mâlik b. Enes'in evi var. Selam kapısı civarında bulunan ve suyu, Ayn-ı Zerka (Mavi Göze) adlı gür bir kaynaktan gelen çeşmeye merdivenle iniliyor.”¹³⁸

¹³⁸İbn Battûta, s. 120-121.

Günümüzde Ravza-i Mutahhara'nın güneyi mihrabın hemen kible tarafındaki demir korkuluk ve kitap raflarıyla sınırlanmış olup doğudan batıya 22 m kuzeyden güneye 15 m olmak üzere yaklaşık 330 m² lik bir alanı kapsamaktadır. Batı tarafında 3. Murad armağanı olan minberle ortada kayıtbay döneminden kalan mihrab yer alır. Bu alanda her biri ayrı bir hatırayı yaşatan sütunlar bulunmaktadır.¹³⁹

2.2. Mescid-i Nebevî

Hicretten sonra gerçekleştirilen ilk faaliyetlerden biri Mescid-i Nebevî'nin (Mescid-i Nebî) inşasıdır. Bizzat Hz. Peygamber tarafından yaptırılan iki mescidden biri olan (diğeri Kûbâ), Mescid-i Nebevî onun Medine'deki bütün faaliyetlerinin merkezinde yer almış ve fonksiyonları bakımından sonraki dönemde kurulan câmilere örnek teşkil etmiştir. Mescid-i Nebevî'nin adı Kur'ân-ı Kerîm'de doğrudan geçmemekle birlikte "ilk gündün takva üzerine kurulan mescid" ifadesiyle¹⁴⁰ Mescid-i Nebevi veya Mescid-i Kûbâ'nın kastedildiği rivayet edilmektedir.¹⁴¹

İbn Battûta mescidin kuruluşu ile ilgili olarak şu açıklamalara yer vermiştir; "Peygamberimiz Pazartesi günü, Rebûlevvel'in 13. gecesinde hicret yurdu Medine'ye yaklaşınca Amr b. Avfoğulları kabilesinin yanında bir rivayete göre yirmiiki, başka birine göre yirmidört, diğeri bir rivayete göre kırk gece konakladı. Daha sonra Medine'ye girip neccaroğullarından Ebû Eyyûb Ensârî'nin evine misafir oldu. -Allah ondan razı olsun- Mescit ve kendi odaları yapıncaya kadar yedi ay orda kaldı. Mescidin yapılacağı arsa, Neccâroğullarından Sehl ve Süheyl'in hurma kurutmada kullandıkları mekân idi. Peygamberimiz yahut Ebû Eyyûb Ensârî bu arsanın bedelini ödeyerek yetimleri razı etmiştir. Bazı rivayetlerde bu iki kardeşin arsayı Allah rızası için Peygamber'e verdikleri anlatılır."¹⁴²

İbn Battûta Mescid-i Nebeviyle ilgili şu ayrıntılara da yer vermiştir:

"Peygamberimiz mescidin inşasında ashabıyla beraber çalıştı; etrafında duvar yükseltilmişse de çatı ve sütun koymadı. Mescit ilk inşasında kare şeklindeydi. Boyu da

¹³⁹ Nebi Bozkurt, "Ravza-i Mutahhara", s.475.

¹⁴⁰ Et-Tevbe 9/ 108.

¹⁴¹ Müslim, "Hac", 514; Belâzürî, *Fütühu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, 1987, Ankara, s. 4; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. XI, s.26-28.

¹⁴² İbn Battûta, s. 121.

eni de yüz arşın geliyordu. Bir rivayete göre ilk yapıldığı zaman eni boyundan kısaydı. Duvarın yüksekliğini bir adam boyunda yaptı. Sıcaklığın şiddeti artınca onun güzide arkadaşları mescidin çatıyla örtülmesinin uygun olacağını ifade ettiler. Bunun üzerine o, hurma ağacından kütükler dikip dallarıyla çardak yaptırdı. Yağmur yağdıkça çardaktan mescide su damladığından, muhterem dostları damın çamurla sıvanması hususunda konuşmuşlar; Peygamber Efendimiz ise şöyle cevap vermiştir:

"Peygamber Musa'nın çardağı yahut gölgeliği gibi bir korunak yeterlidir. Burada ona da gerek yok; iş daha da basit!"

Bazıları;

"Musa'nın gölgeliği nedir?" diye sorunca şu cevabı vermiştir:

"Ayağa kalktığı vakit başı yukarıya dokunurdu; işte böyle bir gölgelik yeter!" Önce üç kapı yapılmış ise de kible değiştirildiği zaman güney tarafındaki kapı kapatılmıştır. Mescit Peygamberimiz ve Ebûbekir Sıddık'ın zamanlarında da bu hâlde kaldı.

Ömer b. Hattâb'ın hilâfeti esnasında mescit genişletildi. Ömer şöyle derdi:

"Peygamberimizin zaman zaman 'Mescidi genişletmemiz gerek!' dediğini duymasaydım bu işi yapmazdım!"

Hız. Ömer ahşap direkleri kaldırıp yerine tuğladan yapılmış sütunlar koydu. Temelini bir adam boyu taşla ördü. Kible yönü hariç her yönde iki kapı olmak üzere mescidin kapılarını altıya çıkardı. Kapılardan birinin, kadınların giriş-çıkışına tahsis edilmesi gerektiğini söyledi. O, Hak Teâlâ'ya kavuşuncaya kadar bu tarafta bir tamiratta bulunmamıştır.

Hız. Ömer bir defasında da şöyle demişti:

"Bu mescidi Sahrâya kadar genişlettik diyelim, yine de Resûlullah'ın mescidi sayılır!"

Bu sözleriyle Peygamber'in amcası Hız. Abbâs'a ait bir mıntıkanın mescide ilâve edilmesi gerektiğini ima ettiyse de Hız. Abbâs bu teklifi kabule yanaşmadı. Orada bulunan su oluğunun akıntı yolu mescitten geçiyordu. Ömer'in, "halka eziyet veriyor" diyerek söz konusu oluğu söküp atması üzerine Hız. Abbâs bu işe bozuldu, Ömer ile münakaşa etti. Anlaşmazlık büyümesin diye Übeyy b. Ka'b'ı aralarında hakem tayin

ettiler. Onun evine vardıklarında hemen izin verilmedi. Kapıda bir saat beklediler. Übeyy b. Ka'b;

"Hizmetçim başımı yıkıyordu." diyerek mazeret gösterdi. Hz. Ömer söze başlayacağı sırada Übeyy:

"Bırak, Resulullah'ın amcası olma konumundan ötürü Ebu'l-Fadl Abbâs söze başlasın!" dedi. Abbâs konuşmaya başladı:

"Peygamber bana burada bir mıntıka ayırmıştı. İşte o gördüğünüz yeri birlikte yaptık. Hattâ, oluşun konulması esnasında Allah elçisinin mübarek omuzlarına ayağımla bastım. Şimdi Ömer geldi, oluşu kaldırdı; onun yerini mescide katmak istiyor!"

Übeyy b. Ka'b cevaben şöyle dedi:¹⁴³

"Bilğim var bu konuda: Peygamber'den işittiğime göre Davud (as) Allah evi'ni yapmayı düşününce o mekânın iki yetime ait olduğunu gördü. Hemen satmalarını teklif etti. Fakat yetimler razı olmadılar. Davud Peygamber yetimleri razı edip aldı arsayı. Ancak daha sonra yetimler aldatıldıklarını ileri sürdüler, satışı bozdular. Yeniden başka bir fiyat üzerinde alım işi yapıldı. Fakat yetimler yine satışı bozdular ve Davud Peygamber istenen ücreti çok fahiş gördü. İşte o zaman Allah tarafından şöyle bir vahiy geldi Davud Peygamber'e: 'Eğer kendi malından bir şey vereceksen elbette bilirsin ne yapacağımı! Bizim rızkımızdan vereceksen onları razı edecek şekilde ver. Çünkü haksızlık üzerine inşa edilmeyecek tek ev varsa o da benim beytim, benim mabedimdir! Yasak koydum artık, bu mabedi yapmayacaksın!' Bunun üzerine Hz. Davud: 'Yâ Rab! Öyleyse bu işi Süleyman'a ver" dedi. Allah Teâlâ da bu işi Süleyman Peygamber'e nasip etti."

Hz. Ömer bu sözler üzerine:

"Anlattığınız şeyin Hz. Peygamber'in ağzından çıktığını bana kim ispat edecek?" deyince Übeyy b. Ka'b Ensâr'dan bir grubu oraya getirdi onlarda bu rivayetin Peygamber Efendimizden geldiğini söyledi. Hz. Ömer:

"Senden başkası olmasaydı sözünü yine kabul ederdim, fakat sadece kesinlik istedim." dedi. Sonra Abbâs'a dönerek:

¹⁴³ İbn Battûta, s. 121-124.

"Allah'a hamdolsun, ayakların omuzlarıma basmadıkça oluğu kaldırdığın yerden oraya koymam!" dedi. Böylece gönül hoşluğuyla, seve seve bu işe razı olduğunu gösteriyordu. Bu olaydan sonra Hz. Abbas yumuşadı:

"Mademki burasının bana ait olduğu isbat edildi, ben de Allah yoluna bağışladım burayı!" dedi. Böylece Hz. Ömer oradaki evi yıkarak mescide ilâve etti. Daha sonra Hz. Osman mescidin genişletilmesi tamirat işlerine katıldı. Gün boyunca orada bulunurdu. Mescidi beyaza (kirece) boyayıp, nakışlı taşlarla süsleyen de odur. Doğu tarafı hariç diğer bütün yönleri tevsi etmiş, demir ve kurşun direklerle sabitleştiren taş sütunları da o yerleştirmiştir. Daha sonra Abanoza benzeyen ve sâc adı verilen bir ağaçla çatıyı örttü; bir mihrap yaptırdı. Bazı rivayetlere göre ilk mihrabı yapan Mervân'dır. Bir rivayete göre mihrap, Emevî halifesi Velîd'in zamanında Ömer b. Abdülazîz tarafından yaptırıldı. Daha sonra Velîd mescidi daha da genişletmiş, inşaat işini Ömer b. Abdülazîz üstlenmiştir. O, mescidin güzelleşmesi, mükemmel olması için çok çaba göstermiş; mermer ve simli sac kullanılmasına önem vermiştir. Halife Velîd bununla kalmamış;¹⁴⁴

"Peygamber mabedini inşa edeceğim, bana bu konuda yardım et!" diye Rum hükümdarına haber göndermiştir. Bunun üzerine Rum asıllı işçi ve sanatkârlarla beraber 80.000 miskal altın geldi Rum diyarından. Halife Velîd, Peygamber eşlerine ait evlerin mescide katılmasını emredince Ömer b. Abdülazîz mabedin üç yanında bulunan evleri tek tek satın aldı. Fakat kible tarafına varınca Hz. Hafsa'nın soyundan gelen mirasçı Ubeydullah b. Abdullah b. Ömer, Hafsa'nın evini satmaktan kaçındı. Aralarında uzun konuşmalar geçti. Sonunda Ömer b. Abdülazîz bir yol açılacak kadar küçük bir uzantıyı gönül hoşluğuyla ondan satın aldı. Geri kalan kısmı yine Ubeydullah'a kaldı.

Bugün mescidin büyük girişi de işte oradandır. Ömer b. Abdülazîz mescidin dört köşesine dört minare yaptırmıştır. Bunlardan biri bir zamanlar Mervân'ın evine bakıyormuş. Süleyman b. Abdülmelik hacca geldiğinde o evde konaklamış ve müezzin ezan okurken Süleyman'ı seyredince minarenin yıkılmasını emretmiş!

Halife Ömer b. Abdülazîz mescide mihrap koyandır. Hattâ ilk defa mihrap âdetini çıkarmanın da o olduğu söyleniyor. Bundan sonra Halife Mehdî b. Ebû Ca'fer Mansûr

¹⁴⁴ İbn Battûta, s. 121-124.

mescidi genişletme çalışmalarında bulundu. Pederi Ebû Ca'fer çok arzu etmesine rağmen bu sevaba nail olamamıştı. Söz konusu genişletme işiyle ilgili olarak Hasan b. Zeyd, Ebû Ca'fer Mansûr'a bir mektup göndererek, "Mescidin doğu tarafına doğru genişletilmesi durumunda, Ravda'nın (Kutlu Bahçe'nin) tam ortada kalacağını" bildirdi. Bunun üzerine Ebû Ca'fer, Hasan b. Zeyd'e, Hz. Osman'ın evini yıkma niyetinde olduğu ithamında bulunup;

"Ben senin ne amaçladığını biliyorum, Osman'ın evinden elini çek!" diye tehditnâme gönderdi!

Ebû Ca'fer, yaz mevsiminin kızgın günlerinde avlunun örtülerle gölgelendirilmesini emretti. Bu örtüler, avludaki ahşap direklere gerilen iplerin üstüne seriliyordu. Böylece namaz kılanlar sıcaktan kurtuluyorlardı.

Velîd'in genişletmesi ile mescidin boyu ikiyüz arşına ulaşmıştı; Halife Mehdî bunu üçyüze çıkarmış, maksure adı verilen yer daha önce iki arşın yükseklikteyken Mehdî ile beraber zemin seviyesine indirilmiştir. Mehdî mescidin birçok köşesine kendi ismini yazdırdı!¹⁴⁵

Daha sonra Memlûk hükümdarı Melik Kalâvun, Selâm Kapısı civarında abdest almaya yarayacak bir şadırvan yaptırdı. Buranın inşaatında Akmâr adıyla bilinen Emir Salih Alâeddîn'i görevlendirdi. Akmâr, binaya gayet geniş bir avlu yaptı. Avlunun çevresinde odalar sıralanıyordu. Oraya su da getirdi. Melik Kalâvun, Mekke'ye bunun aynısını yaptırmak istediye de muvaffak olamamıştır. İlerde anlatacağımız gibi onun oğlu Melik Nasır, Safa ile Merve arasında bunun benzerini yaptırmıştır.

Peygamber Mescidi'nin kıblesi kesindir; çünkü orayı kendisi tayin etmiştir. Bir rivayete göre mescidin kıblesini Melek Cebrail belirlemiştir. Bir diğer rivayete göreyse Cebrail, Peygamberimize yön göstermiş, Peygamberimiz de buna göre belirlemiştir kıbleyi. Başka bir rivayete göre ise Cebrail dağlara işaret ettiğinde dağlar Kâbe görününceye kadar alçalmış, Peygamberimiz de Kâbe'yi açık seçik görmüş ve kıbleyi böyle belirlemiştir. Hangisine itibar edilirse edilsin, her bakımdan Peygamber Mescidi'nin kıblesi kesindir. Peygamberimiz Medine'yi ilk şerefleştirdiğinde kible Beyt-i Makdis

¹⁴⁵ İbn Battûta, 121-124.

yönüne doğruyken bir rivayete göre onaltı, başka bir rivayete göre ise onyedı ay sonra Kâbe yönüne çevrıldı.¹⁴⁶

Akâbe'de Hz. Peygamber'e ilk biat eden Es'ad b. Zürâre, hicretten önce Medine'de bir hurma kurutma yerinin etrafını duvarla çevirerek mescid haline getirmışti.¹⁴⁷ Resûl-i Ekrem 12 Rebûlevvel (24 Eylül 622) Cuma günü Medine'ye girdiğinde kendisini davet edenleri kırmamak için devesi Kasvâ'nın salıverilmesini ve onun çöktüğü yere en yakın evde konaklayacağını söyledi. Kasvâ'nın Mâlik b. Neccâr oğullarının evlerinin önünde hurma kurutulan bir düzlükte çökmesi üzerine Resûlullah buraya en yakın evin sahibi Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye misafir oldu. Resûl-i Ekrem, Es'ad b. Zürâre, Muâz b. Afra ve Ebû Eyyûb el-Ensârî'den birinin himayesinde bulunduğu nakledilen Sehl ve Süheyl adlarında iki yetim çocuğa ait olan bu arsayı mescid yapmak üzere sahiplerinden 10 dinar karşılığında satın aldı.¹⁴⁸ Sahiplerinin arsayı mescid için bağışladıkları rivayeti de vardır.¹⁴⁹ Bu engebeli ve çalılık alanın¹⁵⁰ zemin düzenlenmesi yapıldıktan sonra yaklaşık 3 arşın derinliğindeki temeline ilk taşı Hz. Peygamber koydu. Rebûlevvel ayında (Eylül 622) inşasına başlanan Mescid-i Nebevi, kendisi de aşapla birlikte çalışan Resûl-i Ekrem başta olmak üzere özellikle Talk b. Ali. Ammâr b. Yâsir gibi sahâbîlerin öncülüğünde şevval ayında (Nisan 623) tamamlandı. Mescidin inşası, Resûlullah'ın güzel sözleri ve şiirlerle teşvik edilen ensar ve muhacirlerin kaynaşması için iyi bir fırsat olmuştu.¹⁵¹ 70x 60 zira bir alanı kaplayan tavansız yalnız duvarları olan kibleyi Beyt-i Makdis müteveccih idi. Duvarlar kerpiçten yapıldı. Temelleri takriben üç zira kadardı. Üç kapısı, kible tarafında üç tane revakı vardı. Kible Beytül Makdis'in bulunduğu kuzey tarafında iken birinci kapı güney tarafında idi. Kiblenin yönü Kâbe'ye doğru değiştirilince, Güney tarafındaki kapı örtülerek kuzey tarafından bir kapı açıldı. İkinci kapı Atıkiye veya Rahmet kapısı adındaki kapıdır. Batı tarafında üçüncü kapı Bab-ı Osman'dır. Doğu tarafındaki ise Cibril kapısıdır. Hicri 6. yılda Hayber Gazvesinden dönünce genisletilerek 100 x100 ziralık bir alana ulaştırıldı. Takriben 2025

¹⁴⁶ İbn Battûta, s. 124-125.

¹⁴⁷ İbn Sa'd, ts, Muhammed, *et-Tabakâtü'l- Kübrâ*, Beyrut, I, 240; Yılmaz Can, 1999, İslamın Kutsal Mabedleri, Samsun, s. 87.

¹⁴⁸ Buhârî, "Menâkıbü'l-enşâr", 45; Belâzürî, *Fütüh*, s. 6.

¹⁴⁹ Buhârî, "Veşâyâ", 30; Taberî, *Târih*, II, 397.

¹⁵⁰ Taberî, *Târih*, c.II, 396-397; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l- Kübrâ*, I, 240; Yılmaz Can, a.g.e., s. 87.

¹⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l- Kübrâ*, I, 185-186; Hamîdullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş* çev. İhsan Süreyya Sırma, 1981. İstanbul, s. 60-61.

m2 dir.¹⁵²

Mescidin ilk yapısı ve sonraki ilâvelerle ilgili olarak kaynaklarda zikredilen ayrı ölçüler, esas alınan zirâin (arşın) ve metrik karşılığının farklılığından kaynaklanmıştır. Kiblesi bizzat Hz. Peygamber tarafından Kudüs'e yönelik olarak yapılan ve üç kapısı bulunan mescidin doğu duvarının güney kısmına Resûl-i Ekrem'in hanımları Hz. Aişe ve Sevde için İki adet oda hücre yapıldı. Daha sonra sayıları dokuza çıkan bu odaların bir kapısı mescide açılıyordu. Kible hicretten on altı veya on yedi ay sonra Kudüs'ten Mekke'deki Kâbe' ye çevrilince güneyde bulunan yeni kible tarafına gelen kapı kapatılarak kuzey duvarında yeni bir kapı açıldı.¹⁵³

Mescid-i Nebevi, Hz. Ebû Bekir döneminde herhangi bir değişikliğe uğramadı. Ancak Medine'nin nüfusunun giderek artması mescidin genişletilmesi ihtiyacını doğurdu. Hz. Ömer döneminde İbn Battûta seyahatnâmesinde de yer alan değişimler olmuştur. Hz. Ömer 17 (638) yılında çevredeki bazı evleri mescide dahil etmek için istimlâk etti; kuzey duvarı biraz geriye çekildi ve ön duvar mevcut sütunların aralığı kadar ileri alınarak yanlara üçer, batı tarafında ön duvara dik ikişer sütun ilâve edildi. Çevre duvarı yükseltilen ve tavan yüksekliği 11 zira olan, kapı sayısı altıya çıkarılan Mescid-i Nebevî'nin boyutları kuzeyden güneye 140 zirâa, doğudan batıya 120 zirâa (4088 m2) ulaştı. Zemini Akik vadisinden getirilen küçük taşlarla kaplandı, ilk safların bulunduğu bölüm keçe ile döşendi.¹⁵⁴

Hiz. Ömer hicretin 17. yılında güney tarafından 5m. batı tarafından 10m. Kuzey tarafından 15 m. ilave yaptı. Ayrıca mescide 6 kapı daha açtırdı.¹⁵⁵

Hiz. Ömer çevredeki ev ve arazileri sahiplerinden satın almış, fakat Resûlullah'ın hücrelerine dokunmamıştır. Hiz. Abbas'ın evini mescid için hibe ettiği de rivayet edilmektedir.¹⁵⁶

¹⁵² Abbas Kerrâre, 1982, Mekke, Medine ve Hac (Çev. Abdullah Öz), Dilek Matbaası, İstanbul, s.200.

¹⁵³ Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. Serve, 1992, es-Sünen, Çağrı Yay. İstanbul, "Menâkıb", 19; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki. Ebu'l Fadl, 1982. Târih-i Beyhâkî, Çev. Yahya Haşşâb Sâdık Neş'et , Beyrut, VI, 167; Taberânî, ts, el-Mu'cemü'l-kebir , nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Beyrut, I, 196.

¹⁵⁴ İbn Sa'd, a.g.e., s.187.

¹⁵⁵ Abbas Kerrâre, a.g.e., s.200.

¹⁵⁶ Eyüp Sabri Pasa, 1096, *Mir'at-ı Haremeyn* , Sad: Cihan Okuyucu, İslâmi İlimler Arastırma Vakfı, İstanbul, s.178.

Hz. Osman Tâif'teki arsasını Osman b. Ebü'l As'a ait olan Medine'deki bir evle degistirerek evi Mescid'e dahil etti. H.29 yılının rebiül evvelinde Kasım 649'dam başlayan Eylül 650'de tamamlanan çalışmalar sonunda mescidin boyutları 170x130 (5378 m2) veyâ 160x 130 zirâa (5061,5 m2) ulastı.¹⁵⁷

Elde edilen bilgiler ışığında İbn battûta'nın tespit ve gözlemlerinin diğerkaynaklardaki bilgilerle örtüştüğü görülür.

Mescid-i Nebevî, bu tarihten Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik zamanına kadar herhangi bir değışikliğe uğramadı. Velîd, 87 (706) veya 88 (707) yılında Medine Valisi Ömer b. Abdülazîz'den Mescid-i Nebevî'yi genişletmesini istedi. Velîd, mescidin 200 x 200 zira ebadında kare planlı olarak yapılmasını istediysede bu gerçekleşmedi. Üç tarafından genişletilen mescid kuzey duvarı 135 zira (66,6 m.), güney duvarı 167,5 zira (82,63 m.), batı duvarı 200 zira olmak üzere yaklaşık 7500 m2'lik bîr alana ulaştı, bütün duvarlarda kesme taş kullanıldı.¹⁵⁸

Abbasî halifelerinden Mehdî-Billâh, 160'ta (777) Medine'ye geldiğinde Mescid-i Nebevî'nin yetersiz kaldığını görüp genişletmeye karar verdi. 161 (777-78) veya 162 (778-79) yılında başlayan faaliyetler 165'te (781-82) tamamlandı. Sadece kuzey yönünde genişletilerek yaklaşık 9309 m2'ye ulaşan mesciddeki sütun sayısı 290'a ulaştı. Kible duvarlarının alt kısmı mermerle kaplandı. Uzaktan mozaik gibi görünen altın parçalarıyla ve dogu-batı duvarlarının avluya dönük yüzleri renkli dekoratif oymalarla süslendi. Hârûnürreşîd, Me'mûn, Mütevekkil-Alellah, Mu'tazid-Billâh dönemlerinde de Mescid-i Nebevî'nin bazı bölümlerinde onarım ve değışiklikler yapıldı. 460 (1068) ve (1121) 515 yılları arasında depremden zarar gören Mescid-i Nebevî onarıldı¹⁵⁹

Memluklu Sultanu Kutuz zamanında dört ana kapının bulunduğu ön tarafın imarı 1260 yılında tamamlandı. Bagdat Abbasi hilafetini Mısır'da yeniden kuran I.Baybars (668)'de (1259-1260) Mescid-i Nebevî'deki faaliyetlerini tamamladı. Hz. Muhammed'in mezarını bir parmaklıkla çevreletmistı¹⁶⁰. Sultan Süleyman döneminde gerçekleştirildi. 938'de (1531-1532) İstanbul'dan gönderilen mühendis ve ustalar

¹⁵⁷ Taberî, *a.g.e.*, II, 606.

¹⁵⁸ İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, 1985, *İslam Tarihi* çev. Ahmet Ağırakça-A. Özeydin- vd. İstanbul, IV, 87.

¹⁵⁹ Nebi Bozkurt, 2004, "*Mescid-i Nebevî*", *DİA*, Ankara, XXIX, 238.

¹⁶⁰ Fr. Buhl, 1972, "Medine", *DİA*, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, VII, 470.

Hücre-i Saâdetin batı duvarı basta olmak üzere Mescid-iNebevî'de bazı onarım ve yenileme çalışmaları yaptılar. Masrafları Mısır hazinesinden karşılanan114 Batı duvarları 3 Sevval 1370 tarihinde (1951) Mescid-i Nebevî'yi genişletme çalışmaları sırasında ortadan kaldırılmıştır. Bu arada batı duvarına bitişik olan mahmudiye medresesi ve Aynüz-zerka sular idaresi binası da yıkılmıştır¹⁶¹

Kanunî'nin Ardından Sultan II. Selim, III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed, IV. Murad, IV. Mehmed, II. Mustafa, III. Ahmed, I. Mahmud, III. Osman, I. Abdülhamid ve III. Selim zamanlarında Mescid-i Nebevî'de bazı tamirat ve yenilikler gerçekleştirilerek buraya çeşitli hediyeler gönderildi. Kanuni dönemindeki tamirattan sonraki durumunu Evliya Çelebi şöyle ifade etmiştir:“Üç yüz sütun ve irili ufaklı üçyüz kemerden bahsetmektedir. Bu kemerlerin içi rengarenk ve müzehhep nakışlarla süslüdür. Bu kubbelerin dört tarafında renkli camlar günes vurunca içeriyi nurlandırır”¹⁶²

II. Mahmud'un emriyle 1818'de faaliyetlerle Mescid-i Nebevî'nin kible, kuzey ve doğu tarafına üç, batı tarafına dört sütun ilâve edildi. Sultan Kayıtbay tarafından hücre-i saadetin üzerine yaptırılan ve "kubbetü'l-hücre" veya "kubbetü'n-nûr" diye anılan kubbenin yerine taştan yeni bir kubbe yapıldı, üstü de kurşunla kaplanarak yeşile boyandı. Günümüze kadar gelen ve Mescid-i Nebevî'nin simgesi olan bu kubbe renginden dolayı "Kubbetü'l-hadrâ" adıyla anılmaktadır.¹⁶³

Osmanlıda sultan Abdülmecit döneminde Medine'de en büyük imar faaliyeti yapılmıştır Mescid kuzey cephesinden biraz genişletilmiştir. Doğu duvarının kible tarafı 5 zira kadar dışarı çekilmiştir.Mescidin boyutları kuzeyden güneye 116.25 m.'ye ulaşmıştır. Kible revaklarını taşıyan sütunlar mermer kaplama olup, altın yıldızlarla süslenmiştir. Yapı kargir kubbelerle örtülmüştür. Abdülmecit Mescidi dört sütun üzerine bir kubbe yaptırmak istemiş ancak Ravza-i Mutahharadaki korunması gereken sütunlar yüzünden vazgeçilmiştir.

Suûdîler döneminde 1949'da başlayıp 1955'te tamamlanan ilk genişletme sırasında Mescid-i Nebevî 16.326 m2'lik alana ulaştı.¹⁶⁴ Mescid-i Nebevî'nin tarihinde en büyük

¹⁶¹ Ali Hâfız, Medine-i Münevvere Tarihinden Sayfalar, çev. Cihat H.Resat, 1984, Medine-i Münevvere basım ve yayım Kuruluşu, Cidde, s. 114.

¹⁶² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, X, 225.

¹⁶³ Eyüp Sabri, *a.g.e.*, II, 740-744

¹⁶⁴ Bknz. Mescid-i Nebevî'den bir görünüm, EK 15: s. 146.

genişletme ve imar faaliyeti 1984-1994 yılları arasında gerçekleştirildi. Mevcut yapıyı doğu, batı ve kuzeyden kuşatan 82.000 m2'lik bu ilâveyle, mescidin alanı 98.326 m2'ye ulaşmıştır.¹⁶⁵

2.2.1 Minber-i Nebevî

Resûl-i Ekrem'in Mescid-i Nebevî'de cemaate hitap ederken dayanması için hurma ağacından bir kütük konulmuştu,¹⁶⁶ daha sonra cemaatin Hz. Peygamber'in yüzünü görememesi ve sesini işitememesi üzerine 7(628) veya 8. (629) yılda ılgın ağacından 50 cm. eninde 1,25 m. uzunlukta, 1 m. yükseklikte, arkasında üç sütunu bulunan üç basamaklı ilk minber yapılmıştır.¹⁶⁷

İbn Battûta minberden şöyle bahsetmiştir. "Hadîste bildirildiği gibi¹⁶⁸ Peygamberimiz önceleri mescitte bir hurma ağacının gövdesi üzerinde hutbe okurdu. Minber inşa olunduktan sonra hutbeyi minberde vermeye başladı. O zaman daha önce hutbe okuduğu hurma ağacının gövdesi; dişi devenin süttten kesilen yavrusunun ardından ağladığı gibi inlemiştir. Rivayete göre Peygamberimiz dayanamamış, minberden inerek hurma ağacını kucaklamış ve inlemesini durdurmuştur. Peygamber Efendimiz bu rivayete göre şöyle demişir:

"Eğer o hurma kütüğünü kucaklamasam kıyamete kadar ağlardı."¹⁶⁹

İlk halifeler Resûl-i Ekrem'e saygılarından dolayı üçüncü basamağı kullanmamışlardı ve bu basamak bir tahta parçasıyla kapatılmıştı. Resûlullah'ın minberin yapılmasından önce dayandığı hurma kütüğü İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Übey b. Kâ'b tarafından muhafaza edilmişti.¹⁷⁰

Yine İbn Battûta minberi kimin yaptığı ve malzemesiyle ilgili "Minberi kimin yaptığı hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bir rivayete göre Temîm Dârî adlı sahabe tarafından, başka bir rivayete göre ise hicret yurdu Medine'de Peygamberi karşılayan ve Ensâr adı verilen yüce insanlardan bir kadıncağızın kölesi yapmış bu minberi. Minberin malzemesine gelince, bir rivayete göre (Medine yakınındaki) Gâbe'den gelen ılgın

¹⁶⁵Fr. Buhl "Medine", VII, 471.

¹⁶⁶İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l- Kübrâ*, I, 250.

¹⁶⁷İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁶⁸İbn Battûta Hadisi belirtmemiştir.

¹⁶⁹İbn Battûta, s. 125.

¹⁷⁰İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 146.

ağacından, başka bir nakle göre ise "esil" adı verilen (odunu sert bir) ilgin türünden yapılmıştır. Minber üç basamaktır. Peygamberimiz en üsttekinе çıkarak hutbeye başlar, mübarek ayaklarını orta basamağa bırakırdı.” rivayetlerine yer vermiştir.

Hız. Ebûbekir halife olduğu sıralarda orta basamağa çıkar, ayaklarını birinci basamağa koyardı. Hız. Ömer ise tevazuundan ötürü birinci basamağa oturur, ayaklarını yere basardı. Hız. Osman, hilâfetinin başlangıcında böyle yapmış ise de daha sonra en üste, yani üçüncü basamağa çıkmıştır. Muaviye halife olunca minberin Şam’a getirilmesini istedi. Halk sert itirazlarda bulundu, ortalık karıştı. O esnada çok şiddetli rüzgarlar esti. Güneş karararak gündüz vakti yıldızlar gözüktü. Yeryüzü öyle siyahlaştı ki, İnsanlar birbirleriyle çarpışmaya, yolların dahi ayırt edememeye başladılar. Muviye bu manzara karşısında dehşete kapılarak, Minberi Şam’a nakletmekten vazgeçti. Diğer taraftan minberin altına altı basamak daha ilave etti. Böylece basamakların sayısı dokuza çıkarılmış oluyordu.¹⁷¹

Hız. Osman zamanında Resûl-i Ekrem'in minberinin üzerine bir kubbe yapılarak kumaşla örtülmüş ve basamakları abanoz ağacıyla kaplanmıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân minberi altı basamağa çıkarmıştır.¹⁷² Bu minber 654 (1256) yılındaki bir yangında yanınca yerine Yemen Hükümdarı el-Melikü'l-Muzaffer Şemseddin tarafından gönderilen minber konulmuş (656/1258), ardından bu minber Memlûk Sultanı I. Baybars tarafından yenilenmiştir (666/1268) Memlûk Sultanı Berkuk'un 797'de gönderdiği minberi 820'de (1417) Memlûk Sultanı Şeyh el-Mahmûdî değiştirmiştir. Bu minber 886'daki (1481) Mescid-i Nebevî yangınında hasar görerek kullanılamaz duruma gelince Medineliler tuğla ve alçıdan yeni bir minber yaptırmış, bu minber, Kayıtbay tarafından 888'de (1483) gönderilen mermer minberin Mescid-i Nebevî'ye konulmasına kadar kullanılmıştır. Kayıtbay'ın minberi daha sonra Mescid-i Kûba'ya taşınarak yerine III. Murad'ın yolladığı mermer minber konulmuştur (998/1590).¹⁷³ Osmanlı câmilerinde benzerleri görülen, üzerinde zarif altın tezyinatlı kubbenin yer aldığı, yaklaşık 7 m. yüksekliğindeki bu minber süsleme ve tezyinat bakımından bir şaheser olup halen Hız. Peygamber'in mihrabının sağında ve minberinin yerinde durmaktadır.¹⁷⁴

¹⁷¹ İbn Battûta, s. 125-126.

¹⁷² Yılmaz Can, *a.g.e.*, s.102.

¹⁷³ Bknz. III. Murat Minberi, EK 16: s. 148.

¹⁷⁴ Nebi Bozkurt, 2005, “Minber”, *DİA*, İstanbul, XXX, 101-102.

İbn Battûta Bu yolculukta Medine'de dört gün kaldığını. Her geceyi mescitte geçirdiğini, Halkın mescidin ortasında halkalar yaparak büyük mumlar yaktığını anlatmıştır, ayrıca mescitte bulunanlarla ilgili de “Önlerinde Kur'an-ı Kerim rahleleri bulunuyor, bazısı okuyor, bazısı Allah'ı anıyordu. Bir kısmı da Ravda-i Mutahhara'yı (Peygamberimizin pâk türbesi) ziyaret ediyordu. Deve sürücülerini (Çöl kılavuzları) mescidin her tarafında Peygamberimizin övgüsünü içeren dizeler okuyorlardı. Halkın âdeti mübarek geceleri böyle ihya etmekte. Medineliler Mescit sakinlerine ve yoksullara bol bol sadaka verirlerdi. Şam'dan Medine'ye yöneldiğim bu seyahatte, Medinelilerden Mansûr b. Şekl adlı erdemli bir insan yanımda yolculuk etmiş ve beni konuk etmişti oradaki evine. Mansûr ile daha sonra Halep ve Buhara'da da görüştük. Aynı şekilde Zeydiye mezhebi kadısı Şerefüddîn Kasım b. Sinan ile Gırnatalı derviş Ali b. Hucr Emevî de bana yol arkadaşlığı etmişlerdir.”¹⁷⁵ rivayerlere yer vermiştir.

2.3. Mescid-i Kûba

Hz. Peygamber'in hicreti sırasında Medine'den önce son durağı olan Kûba'da yapılan mesciddir.¹⁷⁶ İlk muhacirler, Resûl-i Ekrem daha Medine'ye gelmeden Kûba'da Amr b. Avf oğullarına ait bir hurma kurutma yerini mescid haline getirmişlerdi. Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Salim burada bir grup muhacire Kudüs'e yönelerek namaz kıldırıyordu. Resûlullah Kûba'ya ulaşınca burayı genişleterek Kûbâ Mescidi'ni bina etti.¹⁷⁷ Mescid-i Benî Amr b. Avf olarak da anılan ¹⁷⁸ Buhârî'nin bir rivayetine göre Hz. Peygamber Kûbâ'da on gecedan fazla kalmış ve Mescid-i Kûbâ bu sırada yapılmıştır.¹⁷⁹

İbn Battûta Kûba mescidinin ¹⁸⁰ Kutlu ziyaretgâhlardan biri olduğunu mesafe olarak Medine'nin güney tarafında ve iki mil uzaklıkta olduğunu yol güzergahında hurma bahçelerinin bulunduğunu vurgulamıştır. Kur'an'da, Allah'ın hoşnutluğu ve takva üzerine kurulduğu belirtilen mescit işte oradadır.” diyerek mescidi anlatmaya başlamıştır. Mimarisini de, “Bu mabet, kare şeklinde olup uzaktan göze çarpan bembeyaz ve uzun bir minareye sahiptir. Tam ortasında Resûlullah'ın devesinin çöktüğü

¹⁷⁵ İbn Battûta, s. 131.

¹⁷⁶ Hüseyin Algül, 2004, “Mescid-i Kûba”, *DİA*, Ankara, XXIX, 279.

¹⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-kübra*, I, 235.

¹⁷⁸ Buhârî, *Müsned*, II, 10.

¹⁷⁹ Buhârî, “Fazlü's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne”, *Menâkıbü'l-enşâr*, 45; İbn Sa'd. *et-Tabakât*, I, 235.

¹⁸⁰ Bknz. Kûba Mescidi, EK 18: s. 149.

nokta bulunuyor. Halk bereketlenmek, manevî havadan nasiptar olmak için oracıkta ibadet ediyor. Mescidin iç avlusunun kible tarafında bir yükseltiye konurmuş mihrap, Peygamberimizin ilk defa eğilip rükûa vardığı yerdir. Mescidin yine kible tarafında eskiden Ebû Eyyûb Ensârî'ye ait olan ev mevcut. Buna bitişik olarak Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Fâtıma ve Hz. Âişe'nin evleri var- Allah hepsinden razı olsun.” şeklinde anlatmıştır.

İbn Battûta'nın Mescidle alakalı olarak şu rivayeti de sözkonusudur. Mescidin karşısında Bir-i Eris (Erîs kuyusu) vardır. Bu kuyunun suyu Daha önceleri aynen deniz suyu gibi acı ve lezzetsiz olduğu halde, Resulullah (S.A.V.) mübarek tükürüğünü attıktan sonra tamamen değişip lezzet bulmuştur. Ayrıca Resulullah'ın yüzüğü de H.z. Osman'ın parmağından o kuyuya düşmüştür.¹⁸¹

Mescid-i Kûba'nın ilk hali ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.¹⁸² İbn Şebbe'nin verdiği ölçüler. Hz. Osman ile Velîd b. Abdümelik zamanında gerçekleştirilen tevsî ve imar çalışmalarından sonraya aittir. Buna göre “mescid kare şeklinde olup 66 x 66 zira ebadındadır. Abbasîler devrinde zira 0,48 m. olarak kabul edildiğinde bu ölçüler yaklaşık 32 x 32 m. etmektedir. Bu dönemde mescidin kible tarafı her birinde yedişerden toplam yirmi bir sütunun taşıdığı bir tavanla kaplıydı. Arka tarafta aynı şekilde yedişer sütunlu iki sıra, yanlarda da ikişer sütunlu birer revak bulunmaktaydı. Böylece mescidde otuz dokuz sütun yer almaktaydı. Bunların ortasında 50 x 26 zira (yaklaşık 24 x 12,5 m.) ebadında üstü açık bir orta sahanlık mevcuttu. Üç kapısı olan mescidin duvar yüksekliği 19 zira idi (yaklaşık 9 m.). Mescidin minaresi 9x9 zira bir karış (yaklaşık 4,30 x 4,5 m.) ebadında bir zemine oturmaktaydı. Minarenin o dönem Emevî mimarisinin genel üslûbunu taşıdığı tahmin edilmektedir. Mescidde niteliği bilinmeyen on dört adet kandil koyma yeri vardı.”¹⁸³

Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliği sırasında (706-712) Mescid-i Kûba'nın duvarları yenilendi. Kurşun kaplı demir çubuklarla birbirine perçinlenmiş taşlardan oluşan sütunlar yapıldı. Üzeri saç kerestesinden bir tavanla kapandı. Duvarlar süslendi. Mescid-i Kûba'nın imarına Memlûkler de büyük ihtimam gösterdiler. 733'te (1333)

¹⁸¹ İbn Battûta, s.130- 131.

¹⁸² Bknz. Kûba Mescidi'nin Planı, EK 17: s. 148.

¹⁸³ İbn Şebbe, Ebu Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyri el- Basri, 1979, *Târihu'l-Medinetü'l-münevvere*, Cidde, I, 54-55.Bknz. , Hüseyin Algül, “*Mescid-i Kûba*” s. 279.

Muhammed b. Kalavun'un yeniden inşa ettirdiği yapının tavanındaki eskiyen bölümler 840'ta (1436) el-Melikü'l-Eşref Barsbay tarafından yenilendi. 881'de (1476) Sultan Kayıtbay binada birtakım ıslah çalışmaları yaptırdı. Kanunî Sultan Süleyman, 950'de Kûbâ Mescidi'nin tavan ve minaresini yıktırıp yeniden inşa ettirdi. (1699) Mescidin eskiyen duvar ve minaresini yenileten II. Mustafa da Mebrekü'n-nâka üzerine dört direkli bir kubbe, mescidin dışına bir sebil ve abdest alma yerleri yaptırdı. Buradaki kumlukta su ihtiyacını karşılamak için derin kuyular kazdırdı. Önemli bir çalışma da 1829'da II. Mahmud zamanında gerçekleştirildi. Mescid 1985'te yenilenmek üzere tamamen yıkılmadan önce batı duvarındaki kapının cephesinde Osmanlı tuğraları, mescide işaret bulunan âyetle birlikte¹⁸⁴ II. Mahmud'un bu tamiratına dair kitabe yer almaktaydı. Bu imar sırasında Mescid-i Kûba'nın duvarları yenilenmiş, üstü, düz ahşap tavan yerine sütunlar üzerinde kemerlere oturan ve basık yarım küre kubbelere oluşan bir tavanla örtülmüştür. Planda arka kısımdaki çift sıra sütunlu revak tek sıraya düşürülmüş, böylece yapı İstanbul'daki selâtin câmiilerinin revaklı düzenine benzetilmeye çalışılmıştır.¹⁸⁵ Sultan Abdülmecid de mescidde bazı ıslahat çalışmaları yaptırmıştır. Osmanlı dönemiyle ilgili bilgiler şöyledir, mescidin dış duvarı 40 x 40 m. tavan yüksekliği 6 metredir. Yıkılma tehlikesine karşı dış duvar payandalarla desteklenmektedir.¹⁸⁶

1968'de Suud Kralı Faysal arkadaki revaklara bir sıra ilâve etmiş, böylece kuzeybatı köşesinde yer alan minare batı duvarı içinde kalmıştır. Bu sırada kuzey duvarına kadınlar için özel bir giriş yapılmıştır. Mescid-i Kûbâ 1985'te Kral Fehd döneminde tamamen yıkılıp kısa bir sürede yeni bir planla tekrar inşa edildi. Mescidin sahası eskisine göre beş kat genişletildi ve 10.000'den fazla insanın aynı anda ibadet edebileceği şekilde büyütüldü. Yeni planda önde yer alan kapalı kısımda 12 m. çapında altı büyük kubbe yer almaktadır. Bunlar ortada araları boş bırakılmış dörder kümeden oluşan on altı, yanlarda tek tek on altı olmak üzere toplam 36 kare destek ve ön duvarı birbirine bağlayan çifte kemerler üzerine oturtulmuştur. Önde bulunan üç büyük kubbe arkadakilerden, onların ortasında bulunan diğer ikisinden daha yüksek planlanarak önden bakıldığında simetrik olarak gittikçe yükselen bir görüntü oluşturulmaya çalışılmıştır. Altı büyük kubbenin iki yanında dörderden sekiz küçük kubbe mevcuttur.

¹⁸⁴ et-Tevbe 9/108

¹⁸⁵ Nebi Bozkurt, 2004, "Mescid-i Kûba", *DİA*, XXIX, 280.

¹⁸⁶ İbrahim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l -Haremeyn*, Kahire 1344/1925, 1, 397.

Renkli mermerlerden geometrik desenlerle kaplanmış avlunun üç tarafında 6 m. çapında elli altı küçük kubbenin örttüğü revaklar yer alır. Avlunun ortasına gerektiğinde açılabilen elyaftan modern dev bir çadır yapılmış, böylece cuma namazlarında güneşin sıcağından korunan avludan da faydalanılması sağlanmıştır. Mescidin avlusuna iki yanda ikişer, kuzey duvarında bir taçkapıdan girilir. Avlu ile ana yapı arasında duvar yoktur. Ortada büyük kubbeye uygun geniş bir kemerle iki yanda daha dar birer kemerli açıklık bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı yapının dört köşesinde 47 m. yükseklikte birer minare yapılmıştır. Kare kaideler üzerine oturan ve üçgenlerle sekizgene dönüşen minarelerin gövdesi iki şerefe arası ile silindirik petek kısımlarında gittikçe incilir. Son inşaat esnasında mescidde kullanılan mermerler Türkiye'den götürülmüştür. Yapıda yaklaşık 1400 metreyi bulan kuşak yazılarını (1200 m. kufi, - 200 m. kadarı celî sülüs) Hattat Hasan Çelebi yazmış, kalem işi süslümelere de Mustafa Çelebi yapmıştır. Mescid, sosyal tesislerden oluşan müştemilâtıyla beraber bugün 13,5 dönüm kadar bir alana yayılmıştır.¹⁸⁷

2. 4. Mescid-i Haram

Kur'ân-ı Kerîm'de on beş yerde geçen Mescid-i Haram tabiriyle Kâbe, Kâbe'yi kuşatan ve ibadet için kullanılan alan, Mekke veya Mekke haremî kastedilir. Ayrıca "el-beyt, el-beytü'l-atîk, el-beytü'l-ma'mûr, el-beytü'l-harâm, el-harem, el-haremü'l-Mekkî, harem-i şerif, Kâbe ve durâh tabirleri de Mescid-i Harâm'ı ifade eder. Harem-i şerif terkibi Medine'deki Mescid-i Nebevî ve Kudüs'teki Mescid-i Aksâ için de kullanılmaktadır. Mescid-i Haram yeryüzünde bilinen en eski mesciddir.¹⁸⁸ Hz. Peygamber İslâmiyet'i tebliğ için zaman zaman Mescid-i Harâm'ı kullanmış, yapılan baskılara rağmen Hacerülesved ile Rüknyemânî arasında namaz kılmıştır. Hz. Ömer'in İslâmiyet'i kabul etmesinden sonra müslümanların Mescid-i Harâm'da açıkça namaz kılmaya başladıkları bildirilmektedir.¹⁸⁹

İbn Battûta'nın ilk ifadeleri Mekke şehriyle ilgilidir Medineden sonraki durağı Mekke'dir. Mekke'nin büyük bir şehir olduğundan binalarının birbirine tamamen bitişik, vadi içinde, etrafı dağlarla çevrili olduğundan bahseden İbn Battûta, "uzaktan gelen, yaklaşmadıkça bütününe göremez şehrin... Bu dağlar şehrin her yanını

¹⁸⁷ Nebi Bozkurt, "*Mescid-i Kûba*", s. 280.

¹⁸⁸ Âl-i İmrân 3/96. Bknz. Mescid-i Haram, EK 19: s. 150.

¹⁸⁹ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, 2004, "*Mescid-i Harâm*", *DİA*, Ankara, XXIX, 273.

kaplamış, fakat hepsi yüksek değil. Tepelerden sadece ikisi bir hayli yüksek. Güneydoğudakinin adı Ebû Kubeys iğeri ise batıda bulunan Kuaykîân dağı. Kuzeyde Ahmer dağı var. Ebû Kubeys yönünde Ecyâdü'l-Ekber ve Ecyâdü'l-Asgar adı verilen iki dargeçit bulunuyor. Minâ, Arefe ve Müzdelife gibi ibadet yerleri Mekke'nin doğusundadır.” sözleriyle şehri ve çevresini tanıtır.

İbn Battûta Mescid-i Haram'ı şöyle tarif etmiştir; “Mescid-i Haram diye bilinen mabet şehrin tam ortasında. Gayet geniş bir sahayı kaplıyor. Ezrakî'nin rivayetine göre doğudan batıya dörtyüz arşından fazladır. Eni de hemen hemen buna yakın. Ulu Kâbe bu meydanın tam ortasında yer alıyor. Mescidin dış görünümü pek sanatkâranedir. Manzarası çok güzel. Dil onu tarif etmekten âciz. Duvarlarının yüksekliği yaklaşık yirmi arşın. Çatısı üç sıra hâlinde sağlam ve ince işlenmiş uzun sütunlara dayanıyor. Üç koridorun da son derece düzgün oluşu akıllara hayret veriyor. Sanki tek bir koridor! Mermer sütunlarının adedi dörtyüzdoksanbirdir. Burada, Kutlu Mescid'e ilâve edilmiş olan Dârü'n-Nedve'deki alçı sütunları istisna ediyoruz. Dârü'n-Nedve (toplantı ve karar evi) kuzey tarafta bulunan avlunun içinde ve Irak Köşesi'yle Makam'ın karşısındadır. Bitişğinde olan meydana da buradan girilir. Bu bölümde duvar boyunca yay şeklinde kemerler ve onların altında peykeler vardır. Orada Kur'an hocaları, mushaf yazan hattatlar ve terziler oturur. Tam karşıdaki avlunun duvarında da aynı türden peykeler bulunuyor. Diğer bölümlerin duvarları dibinde peykeler varsa da üzerlerinde kemer yok. İbrahim Kapısı'nın yakınında batı avlusunun girişi vardır. Orada alçı direkler mevcut. Halife Muhammed Mehdî b. Ebû Ca'fer Mansûr'un Mescid-i Haram'ı genişletmek ve sağlamlaştırmak konusunda çok çabaları olmuş. Zaten batıda bulunan avlunun duvarında şöyle yazıyor:

"Müminlerin emiri Abdullah Muhammed Mehdî, Allah Evi'ni ziyaret edenler için Mescid-i Haram'ın genişletilmesini emretti. Bu iş yüzaltmışyedi senesinde yapıldı. Allah onu iyilerden eylesin."¹⁹⁰

İbn Battûta' Mescid-i Haram'dan uzunca bahsetmiş ve 19 kapısının olduğunu, Bu kapıların birçoğunun da başka kapılara açıldığını söylemiştir.

¹⁹⁰ İbn Battûta, Seyahatname, s. 136- 137.

“Kapılardan biri Bâbü's-Safâ (Safa Kapısı) ismini taşıyor. Burası beş kapıya açılıyor. Bâb-1 Ecyâdü'l-Asgar (Küçük Ecyâd Kapısı) adlı bir kapı var; iki kapıya açılıyor. Bâbü'l- Abbâs (Abbâs Kapısı) adı verilen kapı üç kapıya açılıyor. Bâb-ü'n-Nebî (Peygamber Kapısı) adı verilen kapı iki kapıya açılıyor. Bâb-1 Benî Şeybe diye bilinen kapı, doğu duvarının kuzey köşesinde Kâbe Kapısı'nın karşısında, hafif solda bulunuyor ve üç kapıya açılıyor. Buraya Bâb-1 Benî Abdi's-Şems (Abdü's-Şemsoğulları Kapısı) da denilir. Üç kapı var ki hepsine de Bâbü'n-Nedve adı verilmiş. İki yan yana, üçüncüsü Dârü'n-Nedve (Karar Evi) diye bilinen yerin batısında bulunuyor. Dârü'n-Nedve mescit hâline getirilerek Kutlu Mabed'e eklendi. Şimdi oluğun tam karşısındadır.Yeni yapılmış bir küçük kapı daha var; oradan Dârü'l-Acele'ye ulaşılır. Tek çıkışlı olan Bâbü's-Sidre Kapısı'nı atlamamak gerek.Bâbü'l-Umre denilen kapı da tek çıkışlı, Bâbü'l-hazvere adını taşıyan bir kapı var; iki kapıya açılıyor.Bir diğer kapı da Bâb-1 Ecyâdü'l-Ekber (Büyük Ecyâd Kapısı) adını taşıyor. Burası da iki kapıya açılıyor.Bâbü'l-Ecyâd adını taşıyan başka bir kapı daha var. Orası da iki kapıya açılıyor.Üçüncü olarak yine Bâbü'l -Ecyâd adı verilen bir çıkış var ki iki kapıya açılıyor ve bu nokta Safa Kapısı'na bitişik. Ecyâd'a nispet edilen bu dört kapıdan ikisine Bâb-1 Dekkakîn (Uncular Kapısı) adı da verilir.

İbn Battûta kapıları isimleriyle zikrettikten sonra minarelerinden, yakınında bulunan medrese, zaviye ve evlerden de bahsetmiştir.

“Kutlu Mabed'in beş minaresi var. Birincisi Safa Kapısı yakınında Ebû Kubeys köşesinde; ikincisi Şeybeoğulları Kapısı'nın bulunduğu köşede; üçüncüsü Dârü'n-Nedve Kapısı'nın bulunduğu yönde; dördüncüsü Sidre Kapısı köşesinde; beşincisi Ecyâd köşesindedir.¹⁹¹

Mescid-i Harâm'da Resûl-Ekrem ve Hz. Ebû Bekir zamanında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Hz. Ömer döneminde ise çevresindeki bazı evler istimlak edilerek büyük oranda genişletilmiş ve 3613 m²'lik bir alan haline getirilmiş, etrafı göğüs hizasında bir duvarla çevrilmiştir (17/638) Hz. Osman devrindeki genişletmeyle alanı 4482 m²'ye ulaşan Mescid-i Harâm'a ilk revakın bu sırada yapıldığı kaydedilmektedir. Hz.Muhammed ve Hz.Ebubekir zamanında Mescidü'l-Haram Kâbe'nin etrafını çeviren boş bir sahadan ibarettir. Müslümanlar bu sahada ibadet etmektedir. Müslümanların sayısı artınca bu saha yetersiz kalmış ve Hz.Ömer H.17/M.638 yılında bu sahayı

¹⁹¹ İbn Battûta, s. 142- 144.

sınırlayan evlerden bir kısmını yıktırarak mescidi genişletmiş, etrafını da bir adam boyundan daha alçak bir duvarla çevirmiştir¹⁹². E.Sabri bu duvarın iki ayaktan biraz daha yüksek olduğunu belirterek¹⁹³, Hz.Ömer tarafından genişletilen ve etrafı duvarla kuşatılan Mescidü'l-Haram'ın bir restitüsyonunu vermektedir. Bu genişletmede ayrıca duvarın üzerine, mescidi aydınlatmak için çırakmanlar yerleştirilmiş ve mescidin zeminine de ince çakıl serilmiştir¹⁹⁴.

Hz.Osman zamanında Mescidü'l-Haram genişletilerek yeniden inşâ edilmiştir. Bu genişletme faaliyeti H.27/M.647 yılında gerçekleşmiştir. Mescidin uzunluğu 228 ayak 8 puseye, genişliği de 212 ayak 6 puseye çıkartılmıştır, . Hz. Osman ayrıca mescidi kuşatan duvarları da yükseltmiştir¹⁹⁵. Rivayetlere göre, Hz.Osman zamanında mescide ilk olarak avluyu çepeçevre kuşatan ahşap, tek sıradan müteşekkil bir revak yaptırılmıştır¹⁹⁶.

Emevi Halifesi Muaviye'nin H.44/M.664 yılında Kâbe'nin hemen yanmasında yer alan, Darü'n-Nedve ismiyle bilinen Kureyş halk meclisi binasını Mescidü'l-Haram'ın içine aldığı belirtilmektedir¹⁹⁷. Ancak bir başka haberde, Kâbe'yi yeniden inşa eden İbn Zübeyr'in Mescidü'l-Haram'ı da yenileyip genişlettiğinden bahsedilmekte ve söz konusu Darü'n-Nedve'nin İbn Zübeyr tarafından mescidin içine alındığı kaydedilmektedir. İbn Zübeyr tarafından gerçekleştirilen inşa faaliyetinde, Hz.Osman zamanında yapılmış olan revakların da yenilendiği anlaşılmaktadır¹⁹⁸.

Halife Abdülmelik'in de H.75/M.644'de mescidi onardığı ve genişlettiği bildirilmektedir¹⁹⁹. Ezraki ise Abdülmelik'in mescidi genişletmediğini, dış duvarlarını yükseltip, revakların tavanını sac ağacıyla örttüğünü ve tavanı tutan direkleri de altınla kaplattığını belirtmektedir²⁰⁰.

¹⁹² Taberî, *Tarih*, II, 492.

¹⁹³ Eyüp Sabri *a.g.e.*, I, 611.

¹⁹⁴ Belazurî, 1987, *Fütühu'l-Buldân*, Çev.Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara. , s.66.

¹⁹⁵ Eyüp Sabri *a.g.e.*, I, 630-631.

¹⁹⁶ Belazurî, *a.g.e.*,s. 67.

¹⁹⁷ Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 631.

¹⁹⁸ Ezraki, *a.g.e.*, s. 357-358.

¹⁹⁹ Belazuri, *a.g.e.*, s. 68.

²⁰⁰ Ezraki, *a.g.e.*, s.358-359.

Abdölmelik'ten sonra onun yerine geçen oğlu Velid'in H.91/ M.709'da Mescidü'l-Haram'da önemli sayılabilecek bir onarım gerçekleştirdiği ve mescidi epeyce tezyin ettiği anlaşılmaktadır. Rivayetlere göre, Mescidü'l-Haram'a mermer sütunlar yaptıran ilk kişi odur . Ezraki'nin ifadesine göre, Velid mermer sütunlar üzerine tek kemer yaptırap, revakların üzerine de tezyinatlı bir tavanla örtmüştür. Bu tek kemer ifadesiyle Ezraki'nin neyi kastettiğini anlamak oldukça zordur. Ancak bu ifadeden mescidin revaklarının bir kemer gözünden ibaret olup, dört cephede de tek sıradan olduğunu düşünmek mümkündür. Mescidin duvarları kesme taştan yapılmış ve tavanı tutan sütunların başlıkları sarıya benzeyen altın levhalarla kaplanmıřtır²⁰¹ . Bunlara ilâveten, Velid mescidin içini mermerle döşetmiş, kemerlerin yüzünü de füseyfesâ denilen cam mozayik süsleme tekniğiyle tezyin etmiştir. O ayrıca mescid duvarlarının zirvesine bir süs unsuru olarak şerefeler (burçlar) yerleřtirmiřtir²⁰² . Kemerlerin yüzünün füseyfesâ ile tezyin edilmesi ve binayı sınırlayan duvarlar üzerine şerefeler yerleştirilmiş olması, revakların avluya bakan yüzlerinin de kemerlerle donatıldığı kanaatini uyandırmaktadır. Belazuri Velid'in Mescidü'l-Haram'a, içerinin ışıklandırılması için camlar gönderdiğini yazmaktadır.

Emeviler'den sonra Abbasiler döneminde de Mescidü'l-Haram pek çok kere yenilenmiş, onarım görmüş ve genişletilmiştir. Abbasi Halifesi Mansur H.139/M.756'da Mescidü'l-Haram'a kuzey istikametinden ilâvede bulunmuş ve bu cephede mevcut tek sıra revakı da yenilemiştir. Ezraki'nin ifadesine göre, Mansur'un yaptığı ilâvelerle mescit alan itibariyle bir kat büyütölmüřtür²⁰³ . Mescide toplam 7 kapı yapılmış olup, kapılardan bazısı bir, bazısı iki, bazısı da üç kemer gözünden oluřmaktadır²⁰⁴ . Mansur kendi yaptırdığı kuzey revakının kemer yüzlerini, Velid'in yaptırdığı gibi füseyfesâ ile kaplatmış ve mescidin bazı yerlerini de altın ve gümüşle tezyin etmiřtir²⁰⁵ . Mansur ayrıca mescidin iç kısmını, muhtemelen sadece kendi yaptırdığı kısmın iç yüzeylerini mermerle kaplatmıř²⁰⁶ ve mescide yaptırdıklarını

²⁰¹ Ezraki, *a.g.e.*, s.359; Zebidi, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, *Sahih-i Buhari Tecrid-i Sarih Tercemesi ve şerhi* çev. Ahmet Naim-Kamil Miras), 1983, D.İ.B. Yay., Ankara, VI, 49.

²⁰² Ezraki, *a.g.e.*, s.359.

²⁰³ Belazuri, *a.g.e.*, s.68; Ezraki, *a.g.e.*, s.359-360.

²⁰⁴ Ezraki, *a.g.e.*, s.362-363.

²⁰⁵ Ezraki, *a.g.e.*, s.360; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 632.

²⁰⁶ Ezraki, *a.g.e.*, s.360.

mermer bir levha üzerine yazdırarak bu levhayı mescidin bir kapısı üzerine astırmıştır²⁰⁷.

Mansur'dan sonra Abbasi Halifesi Muhammed Mehdi de mescidi genişletmiştir. Mehdi'nin mescidi genişletmesi iki aşamalı olmuştur. Mehdi H. 160/M.776 yılında hac sırasında mescidi genişletme kararı almış ve ilk aşamada mescide güney ve batı cephelerinden ilâvede bulunmuştur. Suriye ya da Mısır'dan getirttiği mermer sütunlarla, mescidin genişlettiği güney-batı ve kuzey-batı cephelerine üç sıradan oluşan revaklar yaptırmış, kuzey-doğu cephede Mansur tarafından yapılan tek sıra revakı da üç sıraya çıkarmıştır. Vadinin bulunduğu güney-doğu cepheyi fazla genişletmek mümkün olmadığından bu cephedeki tek sıra revakı olduğu gibi bırakmak zorunda kalmıştır. Revakları taşıyan sütunlar zemin içine gizlenmiş enine duvarlar üzerine oturtularak sağlam bir yapı kurulmuştur²⁰⁸.

H.164/M.780 yılında yaptırdıklarını görmek,ve aynı zamanda hac yapmak için tekrar Mekke'ye giden Mehdi, genişletme sonrası Kâbe'nin mescidin tam ortasında bulunmadığını tespit eder. Bu durumu düzeltmek için hemen harekete geçer ve dar görünen güney-doğu cephesinin biraz genişletilmesini emreder. Mescid güney-doğu cephesinden genişletilir. Yine Mısır ya da Suriye'den getirtilen mermer sütunlarla bu cepheye de üç sıra revak inşa edilir. Böylece mescit dört cepheden de üç sıra revaklarla kuşatılmış olur. İnşa işi tamamlanmadan Mehdi ölür. Yerine geçen el-Hadi işin acele olarak bitirilmesini ister. Bu istek üzerine acele edilerek, mescidin genişletilen güney-doğu cephesinin belirli bir kısmına mermer sütun yerine, kireçle beyaza boyanmış taştan yığma ayaklar dikilir. Bu inşa faaliyeti H.169/M.785 yılında tamamlanmıştır²⁰⁹.

Mehdi'nin genişletip yeniden inşa ettirdiği mescidin dört cephesindeki direklerin toplam sayısı 480 civarındadır. Direkler arasında uzunluk ve kalınlık bakımından bazı farklılıklar söz konusudur. Bununla birlikte genel olarak direkler 10 zira uzunluğunda olup, 3 ziralık bir çevreye sahiptirler²¹⁰. Mehdi Mescidü'l-Haram'a toplam 23 kapı yaptırmış ve bir habere göre mescidin duvarlarını da tahkim ettirmiştir²¹¹". Ezraki'nin ifadesine göre, Mehdi'nin ilâvesinden sonra Mescidü'l-Haram 404x304 ziralık bir alana

²⁰⁷ Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 633.

²⁰⁸ Ezraki, *a.g.e.*, s.361-362; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 638-639.

²⁰⁹ Ezraki, *a.g.e.*, s.363-365.

²¹⁰ Ezraki, *a.g.e.*, s.369; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 638.

²¹¹ İbn Batuta, s.137.

ulaşmıştır. Bu inşa sırasında direklerin üst kısmı sac ağacıyla kaplanıp yıldızla süslenmiştir. Mescidin bazı yerleri de füseyfesâ ile tezyin edilmiştir²¹². İnşaatta malzeme olarak kireç ve alçı kullanıldığı bildirilmektedir²¹³. İbn Battuta Mescidü'l-Haram'ı ziyaretinde, mescidin batı duvarında, üzerinde "Emiru'l-Müminin Abdullah Muhammed el-Mehdi eslehehullah Beytullah hacıları için Mescidü'l-Haram'ın genişletilmesini emretti. Bu da 167 senesinde icra edildi." diye yazılı bir kitabeden söz etmektedir²¹⁴.

Mehdi'nin ilâvesinden bir müddet sonra mescide iki küçük ilâve daha yapılmıştır. Bu ilâvelerden birincisi, Darü'n-Nedve denilen binanın mescide katılmasıdır. Ancak burada hemen belirtelim ki, Darü'n-Nedve zaten mescidin sınırları içindedir. İlâveden mAksât, Darü'n-Nedve'nin yeniden inşa edilerek mescidin kuzey revakına eklenmesidir. H.281/M.894'de meydana gelen bir sel felaketinde mescidin içine epeyce çamur ve moloz yığılmış, zaten oldukça köhne bir halde bulunan Darü'n-Nedve de yıkılmıştır. Sel sonrası mescide dolan çamur ve moloz temizlenmiş, yıkılan Darü'n-Nedve'nin yerine Mescidü'l-Haram'ın revaklarıyla uyum gösteren, kuzey revakıyla birleşik yeni bir yapı yapılmıştır. Böylece küçük mescit diye anılan bu yapı ile mescidin kapalı kısmı biraz daha genişletilmiştir. İnşa işi H.284/M.897'de tamamlanmıştır. Bu ilâve sırasında ayrıca mescidin onarıma ihtiyaç duyan kısımları da tamir edilmiştir H.306/M.918 yılında, yukarıda sözünü ettiğimiz Darü'n-Nedve yerinde inşa edilmiş bina, yenilenmiştir".

İkinci küçük ilâve, Abbasi Halifesi Muktedirbillah zamanında yapılmıştır. İlâve tarihi, Ezraki'ye göre H.306/M.918, E.Sabri'nin ifadesine göre ise H.311/M.923'tür. Bu ilâve neticesinde mescidin batı tarafında bulunan İbrahim kapısı, bu cephede yapılan yeni düzenlemeyle mescide eklenmiştir"²¹⁵.

Bu iki küçük ilâveden sonra Osmanlılar'a gelinceye kadar Mescidü'l-Haram'a yeni bir ilâve yapılmamış²¹⁶, sadece onarıma ve ıslaha ihtiyaç duyan kısımların tamiriyle yetinilmiştir. Onarımlardan en önemlisi H.802/M.1399'da gerçekleştirilmiştir. H.917/M.1511'de de Mescidü'l-Haram'ın yine bir başka Mısır sultanı tarafından onarım gördüğü bilinmektedir .

²¹² Ezraki, *a.g.e.*, s.365,-369.

²¹³ Yakubi, Ahmet b. Ebû Yakub, ts., *Tarihu'l-Yâkubî*, Beyrut, II, 396.

²¹⁴ İbn Battuta, s.137.

²¹⁵ Ezraki, *a.g.e.*, s. 367-373; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 647-648.

²¹⁶ Ezraki, *a.g.e.*, s.373.

H.979/M.1571 yılında Mescidü'l-Haram'ın doğu revakı eğilmiş ve yıkılmıştır. Durumu gören Osmanlı Sultanı II. Selim Mısırlı Ahmet Bey'in mutemetliğinde Mimar Sinan'ı mescidi bütünüyle yenilemekle görevlendirmiştir. Yenileme 1572 yılında başlamış ve 1576 yılına kadar sürmüştür. Mescidin avlusu Mimar Sinan'ın planına göre büyütülmüş ve binanın ahşap örtü sistemi ile revakları tümüyle yıkılarak mermer ve taş malzemeye yenilenmiştir. Düz ahşap örtü yerine altın alemlî, mahrûfî beyaz badanalı kubbeler²¹⁷ inşa edilmiştir. Kubbelerin içi altın yıldız ve kaligrafik motiflerle süslenmiş, avlu renkli mermer plaklar ile kaplanmış, minareler tamir edilmiştir. Şehrin en çukur vadisinde konumlanmasından ötürü devamlı sel baskınına maruz kalan mescidin 19 kapısı yeniden düzenlenmiş ve kapı eşikleri yükseltılarak bend görevi gören merdivenler ihdas edilmiştir. Kubbeleri taşıyan sütunların çoğu mermer, bir kısmı da kırmızı taştan yapılmıştır. Ortasında Kâbe'nin yer aldığı avlu dörtgen formda tutulmuştur. Daha evvel olduğu gibi, dört cephe revaklarla kuşatılmıştır. İnşa işi tamamlanmadan önce II. Selim vefat etmiş, yerine geçen oğlu Sultan III. Murat inşaatı tamamlatmıştır.²¹⁸

Kanunî Sultan Süleyman döneminde gerçekleştirilen tamirlerle (931/1525, 947/1540, 959/ 1552) Mescid-i Harâm'ın direk ve revakları büyük oranda yenilendi, kapıları onarıldı. Metâfın taş döşemeleri değiştirildi, birkaç minaresi ve mezheplere ait makamlar yeniden İnşa edildi. Ayrıca muhtelif renkte taşlarla kakma tezyinatı olan ve kubbesiyle yüksekliği 12 metreyi bulan bir minber eklendi. Osmanlı devrinde Mescid-i Haram mimari açıdan kesin şeklini II. Selim ve III. Murad zamanında almıştır. 984 (1576) yılında klasik dönem Osmanlı mimari üslûbuna göre düzenlenen Harem-i şerifin eski düz ahşap çatısı yerine çok sayıda mahrûfî kubbe inşâ edildi. İstanbul ve Mısır'da hazırlanan malzemenin dışında 110.000, dinar harcanan bu çalışmalarda avlunun açık bir alan olması özelliği korunurken ikinci bir iç avluya bir dizi revakla geçen küçük çaplı müzehhep alemlî kubbeler kullanıldı. Harem-i şerifin doğu duvarı başta olmak üzere çeşitli yerleri hüsn-i hat örnekleriyle tezyin edildi. Avlunun ve iç kısma geçilen ilk direklerin üst taraflarına her beş direkte Hz. Peygamber'in ismi gelecek şekilde istifler yapıldı ve kapıları üzerine Mescid-i Haram ile ilgili âyetler hakkedildi. Kanunî Sultan Süleyman devrinde başlanan, metâf ile ana kapıların bulunduğu yerlerin mermerle döşenmesi işi II. Murad zamanında (1574-1595) tamamlandı.

²¹⁷ Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 888-894.

²¹⁸ Ezraki, *a.g.e.*, s. 374-375.

1916'da Sultan Mehmed Reşad mescidin genel bir tamirinin yapılmasını, selden zarar gören sütunların değiştirilmesini istedi. Ancak I. Dünya Savaşı yüzünden bu imar işi yarım kaldı. Haremeyn'in idaresi Suûd ailesine geçince başlangıçta birtakım tamirler yapıldı ve zemzemin sebilleri birkaç defa yenilendi. 1955'te başlatılan ve Safa ile Merve arasındaki sa'y yolunun da (mes'â) Mescid-i Harâm'a katıldığı genişletmede iç avlu kısmı üç katlı olarak tasarlanmış ve minareler dışında Harem'in Osmanlılar zamanındaki yapısı korunarak ilâve edilen kısım ona bitleştirilmiştir. 1976 yılına kadar dört merhalede tamamlanan bu imardan sonra mescidin 29.127 m² olan alanı 160. 168 m²'ye ulaşmıştır. Kral Fehd b. Abdülazîz döneminde 1988'de başlatılıp 1993'te bitirilen genişletme sırasında ise mescidin batı ve güney köşeleri arasındaki duvara dayanan yeni bir blok ilâve edilmiştir. Bu yapı öncekinin mimari üslûbuna uygun biçimde planlanmıştır. Ana girişi ortada olan yeni binanın iki yanında da birer döner merdiven vardır. Önceki yapının köşelere gelen kısmında birer kubbe yer alırken yeni binanın ortalarında bırakılan boşluk yan yana üç kubbe ile kapatılmıştır. Bu imarla birlikte Mescid-i Harâm'ın iki katı ile damının toplam alanı 278.168 m²'ye ulaşmış, mescid dışındaki 88.000 m²'lik açık avlunun da dahil edilmesiyle oluşan 366.168 m²'lik mekânda yaklaşık 800.000 kişinin namaz kılmasına imkân hazırlanmıştır. Toplam doksan beş girişi bulunan mescidin her biri 375 m²'lik bir alan kaplayan döner merdivenlerinin ve minare kaidelerinin dış yüzeyleri renkli mermerle kaplanmıştır. Yeknesaklığı gidermek için altta ve üstte boydan boya devam eden kuşaklarda kapı ve pencere kemerlerinde açık renk üzerine kabartma tezyinata yer verilmiştir. Sütun başlıkları, mukarnas, kemer, korniş, destek ve tavan tezyinatında Kuzey Afrika ve Endülüs üslûbu ağırlıktadır. Kemer aralarında çoğunlukla kıvrık dal ve yaprak motifleri arasında yuvarlak çerçeve içinde kûfî hatla lafza-i celâl bulunmaktadır.²¹⁹

Mescidü'l-Haram'ın 19 kapısı vardır. Kapılar aynı büyüklükte ve aynı formda olmayıp, bazıları iki, bazıları ise üç kemerlidir²²⁰. Bu minarelerden, Babü'z-Ziyade ile Babü's-Selam arasındaki Süleymaniye Medresesine bitişik olarak inşa edilen ve Süleymaniye Minaresi ismiyle anılan Osmanlı eseridir. H.973/M.1565 yılında yapıldığı bilinen bu minare üç şerefeli olup, diğerlerine göre daha incedir ve Araplar'ın ifadesiyle İstanbul

²¹⁹ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Harâm", s. 274-275.

²²⁰ Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 896-897.

minarelerine benzemektedir. Osmanlı döneminden önce kurulmuş diğer minarelerden bazıları zaman içinde onarıma ihtiyaç duymuş ve Osmanlı sultanları tarafından onarılmıştır. Minarelerden bir kısmı çok köşeli, bir kısmı da silindirik bir forma sahiptir²²¹. Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve Hz. Muhammed Kâbe'de namaz kılarken Makam-ı İbrahim'e yönelerek ibadet etmişlerdir. İlk zamanlarda Makam-ı İbrahim'in yakınında bir mihrab mevcuttur.²²²Mescidü'l-Haram'ın avlusunda, zemini döşeli tavaf sahasının dışında, biraz geç devirlerde kurulmuş mihrab görevi gören bir takım unsurlar vardır. Miladi onuncu asrın sonlarında veya onbirinci asrın başlarında yapıldığı sanılan bu sofalar islamın farklı mezheb imamlarına aittir.²²³ üç basamaklıdır. Ondan önceki halifeler Kâbenin ön duvarının dibinde, ya da Hıcr'da hutbe okurlardı. Daha sonra Abbâsî Halîfesi Harun Reşid mescide Mısır'da yapılmış, çok güzel süslenmiş, ağaçtan 9 basamaklı bir minber koydurmuştur. Minber hutbe esnasında, Kâbenin Hacer'ül- Esved köşesi ile Yemen köşesini birleştiren duvarına bitişik vaziyette bulunur, hutbe bitince de Zemzem Kuyusu yanına alınır²²⁴.

Rivayetlere göre Mescidü'l-Haram'a ilk minare H.130/M.747 yılında Halife Mansur tarafından yapılmıştır. Bir habere göre ise bu minare daha önceden mevcut olup, Mansur tarafından yenilenmiştir. Söz konusu minare Babü'l-Ömre Minaresi diye bilinmektedir. Mehdi zamanında mescide üç minare daha ilâve edilmiştir. Bunlar Babü's-Selam, Babü'I-Ali ve Babü'I-Veda minareleridir. Ezraki Mehdi zamanında mescidin dört köşesinde toplam dört minarenin bulunduğunu belirtmektedir. Minarelerden Babü's-Selam ve Babü'I-Veda diye bilinenlerin iki şerefeli olduğu nakledilmektedir. Halife Mutezid de H.284/M.897'de mescide bir minare daha eklemiştir. Bu minare ise Babü'z-Ziyade Minaresi ismiyle anılmaktadır. Mutezid'in yaptırdığı minarenin de iki şerefeli olduğu kaydedilmektedir. Bu minarelerin dışında Mescidü'l-Haram'a uzun bir süre sonra Sultan Kayıtbay ve Osmanlılar tarafından iki minare daha ilâve edilecektir²²⁵.

Mescidü'l-Haram'ın kapalı kısmını teşkil eden, revaklarla Kâbe arasında kalan üstü açık saha Metaf diye bilinmektedir. Bir nevi avlu kimliğindeki bu yer tavaf içindir. Ancak ilk dönemlerde Metaf diye bilinen kısım Kâbenin yakın çevresinden, hemen etrafını

²²¹ Ezraki, *a.g.e.*, s.374; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 905-916.

²²² Ezraki, *a.g.e.*, s.317.

²²³ Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 944-945.

²²⁴ Ezraki, *a.g.e.*, s.373.

²²⁵ Ezraki, *a.g.e.*, s.371;Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 905.

kuşatan belirli bir sahadan ibarettir. Bu kısım yani ilk Metaf H.64/ M.683 yılına kadar kumla kaplı idi. Bu tarihte Kâbe'yi yenileyen Abdullah b. Zübeyr, Kâbe'nin inşaatından artan taşlarla bu sahayı döşetmiştir. Döşeme 10 zira genişliğinde olup, Kâbe'yi çepeçevre kuşatmaktadır. Bu döşeme daha sonra mermerle yenilenmiştir. Bu zemini döşeli sahanın dışında yer alan ve revaklara kadar uzanan alan ise ince bir çakıl tabakasıyla kaplanmıştır. Çakılla kaplı alanda, zemini döşeli tavaf sahasını, mescidin revaklarına bağlayan daracık kaldırımlar bazı yapılar mevcuttur²²⁶.

Kandil direkleri ilk kez Abbasi Halifesi Vasık devrinde dikilmiştir. İlk önce sadece Kâbe'nin ön cephesinde bulunan bu direkler, zamanla diğer cephelerde de yer almış ve bir çember şeklinde Kâbe'yi kuşatmıştır. Tavaf sahası içinde ayrıca, sayıları zaman içinde değişen birtakım hizmet binaları da yer almıştır. Bu yapılardan biri kandil ve yağ binası, biri Mushaf ve kitapların saklandığı bina, bir diğeri ise hacılara su dağıtımıyla ilgili levâzımâtın muhafaza edildiği yapıdır²²⁷.

2.5. Kâbe-i Şerîf

İslam tarih kitaplarında nakledilen haberlere göre, Kâbe²²⁸, Beytullah'tır (Allah'ın evi) yer yüzü yaratılmadan önce mevcuttur. Hatta yeryüzünün yaratılması Kâbe'den başlayarak gerçekleştirilmiştir.²²⁹ Lügat ve tarih kitaplarında, Kâbe sözcüğü binanın şekliyle ilgilidir. Bu sözcük küp şeklindeki yapı ve cisimlere verilen genel bir isimdir. Kâbe, şeklinden dolayı bu isimle anılmıştır. Kâbe'nin başka isimleri de vardır²³⁰ fakat bu isimlerden hiçbirisi Kâbe ismi kadar meşhur değildir.²³¹

İbn Battûta "Kâbe, mescidin ortasında küp şeklinde bir bina. Yüksekliği üç taraftan da yirmisekiz arşın. Mübarek Hacer-i Esved (Kara Taş) ile Yemen Köşesi'nin arasında bulunan dördüncü taraf ise yirmidokuz arşın. Irak Köşesi'nden Hacer-i Esved'e kadar olan kısmın eni ellidört karış. Bunun tam karşısında, Yemen Köşesi'nden Şam Köşesi'ne kadar olan kısmın eni de ellidört karış. Irak Köşesi'nden Şam Köşesi'ne kadar olan kısmın eni kırksekiz karış. Bunun karşısında Yemen Köşesi'nden Hacer-i Esved'e

²²⁶ Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 938-940.

²²⁷ Nasır-ı Hüsrev, 1988, *Seferrname*, çev. Abdülvehab Tarzi, İstanbul, s.116, Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 934.

²²⁸ Bknz. EK 20: s. 151

²²⁹ İbn İshak, Muhammed b İshak, *Siyer* Çev. Sabri Özel, 1988, İstanbul, s.159; Ezraki, *a.g.e.*, s.27.

²³⁰ Ezraki, *a.g.e.*, s.21-2.

²³¹ Ezraki, s.21; İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, 1970, *Lisanül-Arab*, Beyrut, III, 266.

kadar olan kısmın eni de kırksekiz karış. Fakat taşın bulunduğu yüzeyin dış çeperleri yüzyirmi karış civarındadır ve tavaf bu taşa göre daha dışarıdan yapılır. (Hacer-i Esved'in ötesinde, biraz daha uzaktan dönülür.) Kâbe, kapkara ve gayet sert bir taştan yapılmış. Taşlar sağlam bir şekilde yekdiğerine eklenmiş olduğundan zamanla bozulma korkusu yok.

Kâbe'nin kapısı, Hacer-ül- Esved ile Irak Köşesi arasındaki cephede yer alıyor. Kapıyla Hacer-i Esved arası on karış. İşte oraya Mültezem adı veriliyor. Duanın kabul edildiği yer olarak biliniyor burası. Kâbe Kapısı'nın yerden yüksekliği onbirbuçuk, genişliği sekiz, uzunluğu ise onüç karıştır. Kapının bulunduğu duvarın kalınlığı beş karıştır. Kapı sanatkârane bir şekilde yapılmış gümüş levhalarla kaplıdır. Bundan başka, kapının kanatları ve yüksek eşiği de gümüş işli levhalarla süslüdür. Ayrıca gümüşten yapılmış iki büyük köprücük de var ve kilit bunların tam üzerine konulmuştur.

Kâbe'nin içi renkli mermerle süslenmiştir. Duvarları da öyle. Abanoz 'a benzeyen ve "sac" adı verilen ağaçtan yapılmış üç uzun sütunu var. Her sütunun arası dört adım. Bu sütunlar Kâbe'nin içini teşkil eden alanın tam ortasında. Merkezî sütun, Irak Köşesi ile Şam Köşesi arasında bulunan cephenin eninin yarısına eşittir. Kâbe'nin üzerindeki örtü ipekten yapılmış, üzerindeki yazılar beyaz simli harflerle işlenmiştir. Işıl ışıl parlar. Ta yukarıdan yere kadar Kâbe'yi örter. Kâbe'nin kapısı açılınca içerisi öyle dolar ki, sayısını ancak Hak bilir. Hepsi beraber girdikleri hâlde Kâbe bunlara dar gelmez sanki. Burası gece gündüz tavaf edilir. Hiç boş kaldığı görülmez. Bir Mekke'de görülen güvercin ve diğer kuşlar Kâbe'ye asla inmezler. Uçuş esnasında Harem-i Şerif üzerinden geçerken Kâbe'nin hizasına geldiklerinde hemen kenara saparlar. Hiçbir kuşun hasta olmadıkça bu kutlu mekânın üzerine inmediği, indiği takdirde ruhunun gittiği söylenir. Ama hastayken inerse iyileşmiş. Burayı yücelten ve saygın kılan; heybetli ve muazzam yapan Allah, elbet münezzehdir cümle mahhlûkattan.²³²

Mekke şehrinde Mescid-i Harâm'ın ortasında bulunan Kâbe yaklaşık 1,5 m. genişliğindeki temeller üzerine inşa edilmiştir. Dıştan dışa 10,70 x 12 m. ölçüsünde ve 15 m. yüksekliğinde olan duvarlar 1,25 m. kalınlığındadır. Temeller, tavaf alanı (metâf) yüzeyinden 22-27 cm. arasında değişen yükseklikte yukarı çıkmış ve duvarlar 25 cm. kadar içeriden başlatılarak temellerin dışarıda kalan kısmının üzeri 45° meyilli mermer

²³² İbn Battûta, s. 138-139.

levhalarla kaplanıp duvarlarla birleştirilmiştir. Yanları da mermer kaplama olan ve "şâzervân" adı verilen bu kısma Kâbe örtüsünü tutturmak için bakır halkalar konulmuştur. Mekke'nin çevresindeki dağlardan getirilmiş bazalt parçalarıyla yapılan duvarların dış yüzlerinde değişik boyutlarda 1614 taş yer almaktadır.²³³

Ezraki Kâbe'nin ilk prototipinin Allah tarafından Arş'ın altında kurulduğunu, sonra Allah'ın emriyle, meleklerin bu mabedin benzerini onun tam hizasında yeryüzünde inşa ettiklerini belirtmektedir.²³⁴ Meleklerden sonra Kâbe, Hz. Adem tarafından inşa edilmiş, Hz. Adem'den sonra da evladı tarafından yenilenmiştir.²³⁵

İslamiyet'in kutsal kitabı Kur'an'da ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in sözleri arasında da Kâbe'nin inşasıyla ilgili bazı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu bilgiler, diğer rivayetlerin aksine, Kâbe'nin ilk olarak Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından inşa edildiğine işaret etmektedirler. Kâbe ile ilgili olarak Kur'an'da geçen birkaç ayette şöyle denilmektedir. "Doğrusu insanlar için konulan ilk mabed şüphesiz ki, Mekke de bulunan çok mübarek ve bütün âlemlere hidayet olan beyttir"²³⁶ "Ey Resulüm hatırla o zamanı ki, biz Kâbe'nin yerini İbrahim'e beyan etmiştik"²³⁷. "Ve o zaman İbrahim ile İsmail Kâbe'nin temellerini yükselttiler"²³⁸. İslam Peygamberi Hz. Muhammed'den nakledilen bir hadiste de, yeryüzünde bina edilen ilk mabedin Kâbe olduğu ve Kâbe'nin Kudüs'teki Süleyman Mabedi'nden 40 yıl önce inşa edildiği belirtilmektedir.²³⁹ Kâbe ilk olarak Hz. İbrahim ile oğlu İsmail tarafından inşa edilmiştir.²⁴⁰ Kâbe'nin inşasını Hz. Adem'e hatta Adem'den de öteye götüren haberleri, Kâbe'ye duyulan aşırı sevginin, ona atfedilen büyük küsüyetin hatta belki de bir ölçüde müslümanların kendi mabedini başkalarının mabedine karşı üstün ve önce kılma çabasının bir neticesi olarak görülmektedir.

Kur'an ile hadis ve tarih kitaplarından anlaşıldığına göre, Kâbe Allah'ın emri üzerine insanların haccetmeleri yani tavaf etmeleri için bina edilmiştir. Yerini de İbrahim

²³³ Sadettin Ünal, 2001, "Kâbe", *DİA*, İstanbul, XXIV, 15.

²³⁴ Ezraki, *a.g.e.*, s.30.

²³⁵ İbn İshak, *a.g.e.*, s.32-41.

²³⁶ Âli İmrân, 3/96.

²³⁷ El-Hacc 22/ 26.

²³⁸ El-Bakara 2/, 127.

²³⁹ Zebidi, VI, 21.

²⁴⁰ Aynı kanaati paylaşanlar için bak. Zebidi, *a.g.e.*,VI, 13; Süleyman Ateş, 1989, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, II, 82.

Peygambere Allah göstermiştir²⁴¹. Kaynaklarda geçen kimi rivayetlere göre, Kâbe'nin inşası ile Mekke'nin inşası eş zamanlıdır. Yani Mekke'nin kuruluşu Kâbe'nin inşasıyla başlamıştır. Tarihi kaynaklarda Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşası ile ilgili şöyle bir haber nakledilmektedir: "Hz. İbrahim karısı Sara'nın geçimsizliği, hissi rakâbeti sonucu diğer ikinci karısı Hacer ve ondan doğma çocuk yaştaki İsmail'i alıp Mekke'ye gelir. Bu sırada Mekke gayri meskun bir yerdir. İbrahim, anne ile oğlunu bir kırba su ve bir miktar hurma azıkla Kâbe'nin bulunduğu yere bırakıp gider. Kendisine, bu davranışının sebebini soran karısına, bu işin Allah'ın emri olduğunu söyler. Hz. İbrahim zaman zaman gelip Hacer ile oğlunu ziyaret etmektedir. Yine böyle bir gelişinde 30 yaşlarına basmış oğluna, Allah'ın kendisine bir beyt, mabed yapmasını emrettiğini söyler ve oğlundan, inşa faaliyetinde kendisine yardımcı olmasını ister.²⁴² İbn Haldun'un ifadesine göre, bu sırada İsmail, annesi ve kendisi için bir ev yapmıştır. Evinin etrafını taş ve topraktan oluşan bir duvarla kuşatmak suretiyle teşkil ettiği avluyu da koyunları için ağıl olarak kullanmaktadır. İşte Hz. İbrahim ile oğlu İsmail Kâbe'yi bu ağıl olarak kullanılan avluya bina etmişlerdir²⁴³

Hz. İbrahim Kâbe'yi biraz yüksekçe bir mevki üzerinde kurmuştur²⁴⁴. İnşaatta Mekke'yi çevreleyen dağlardan getirilmiş taşlar kullanılmıştır. İnşa işini İbrahim yürütmüş, oğlu da ona taş taşımıştır. Binanın duvarları biraz yükselince, İbrahim inşaata devam edebilmek için ayağının altına iskele görevi görecek bir taş almış ve inşaatı böylece tamamlamıştır²⁴⁵. Hz. İbrahim'in ayağının altına aldığı bu taş daha sonra Makam-ı İbrahim²⁴⁶ diye anılmış ve kutsanmıştır.

Hz. İbrahim'in inşa ettiği Kâbe'nin duvarları üst üste konmuş blok taşlarla örülmüştür²⁴⁷. Şekil olarak kübü andırmaktadır. Boyutlan konusunda birbirine yakın ölçüler verilmektedir. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, İbrahim'in yaptığı Kâbe yaklaşık 20x30 zira²⁴⁸ ebatlarında, 7 veya daha kuvvetli bir ihtimalle 9 zira yüksekliğinde bir yapıdır. Kaynaklarda Hz. İbrahim'in inşa ettiği Kâbe'nin boyutları konusunda verilen

²⁴¹ El-Hacc 22/26-27; Taberi, *a.g.e.*, I, 152-156.

²⁴² Zebidi, *a.g.e.*, VI, 15-17; Mesudi, II, 49; Eyüp Sabri, I, 886.

²⁴³ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 1983, İstanbul, II, 243.

²⁴⁴ Zebidi, *a.g.e.*, VI, 17.

²⁴⁵ Ezraki, *a.g.e.*, s.51-52; Taberi, *a.g.e.*, I, 156; İbnül-Esir, I, 101.

²⁴⁶ Makam-ı İbrahim, İbrahim'in ayağını bastığı yer anlamına gelmektedir

²⁴⁷ Ezraki, *a.g.e.*, s.51-52.

²⁴⁸ 1 zira, yaklaşık 50 cm.'lik bir uzunluğu ifade etmektedir.

rakamlar birbirine yakın olmakla birlikte, bu rakamlar arasında bazı ufak farklılıklar söz konusudur. Ezraki Kâbe'nin boyutlan konusunda iki farklı haber nakletmektedir. Bunlardan birine göre, Kâbe'nin boyutlan Hacerül-Esved köşesinden Irak köşesine 32, Irak köşesinden Şam veya garb köşesine 22, Şam köşesinden Yemen köşesine 31, Yemen köşesinden Hacerü'l-Esved köşesine ise 20 ziradır. Diğer habere göre ise bu ölçüler aynı sırayla 30,20, 30, 20 ziradır. Ezraki Kâbe'nin duvar yüksekliğini de 9 zira olarak vermektedir.²⁴⁹ Binanın eşiksiz, yer seviyesinde bir kapısı vardır. Ancak kapı, içeriye giriş imkânı veren bir boşluktan ibarettir. Üstü ise açıktır. Yani çatısı yoktur²⁵⁰. Binanın köşeleri muhtemelen yaklaşık olarak dört ana istikâmeti göstermektedir. Yapının doğu köşesine, tavaf edenlere bir işaret olması için farklı renkte ve farklı özellikle bir taş yerleştirilmiştir ki, bu taş Hacerü'l-Esved ismiyle bilinmektedir²⁵¹. Ayrıca, Kâbe'nin içinde Kâbe'ye hediye edilen eşyaların saklandığı yaklaşık 2 m. kadar derinlikte bir çukur, bir kuyu kazılmıştır. Eyüp Sabri Kâbe'nin içinde Hz. İbrahim'den beri Kâbe'ye hediye edilen eşyaların saklandığı bir çukurun bulunduğunu ancak Hz. İbrahim'in kazdığı "Ahsef isimli çukurun bu olmadığını belirterek her iki çukurun da Kâbe'nin içinde yer aldığını kaydetmektedir²⁵².

Hz. İbrahim'den sonra Kâbe, zaman içinde sel ve yangın gibi çeşitli sebeplerle harap olmuş ve pek çok kez yenilenmiştir. Ancak, Kâbe'nin Hz. İbrahim'in inşasından islam Peygamberi Hz. Muhammed'in gençliğinde Kureyş tarafından gerçekleştirilen yeniden inşasına kadar, kaç kez ve kimler tarafından yenlendiğini kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Rivayetlere göre, Kâbe Hz. İbrahim'den sonra sırasıyla Amalikalılar, Cürhümlüler ve Kusay b. Kilâb tarafından yeniden inşa edilmiştir²⁵³. Amalikalılar'ın Kâbe'nin duvarlarını yükselttikleri, binanın iç ve dışını çeşitli nakışlarla tezyin ettikleri nakledilmektedir²⁵⁴. Cürhümlüler'e gelince, onların Kâbe'yi bir sel tahribatı nedeniyle yeniledikleri, binayı Hz. İbrahim'in temelleri üzerinde kurdukları ve üstünü de Hz. İbrahim zamanında olduğu gibi açık bıraktıkları belirtilmektedir. Rivayete göre, Cürhümlüler ayrıca Kâbe'nin kapısını iki kanat halinde yapıp, kapıya bir de kilit

²⁴⁹ Ezraki, *a. g. e.*, s. 52-53.

²⁵⁰ Belazuri, s.67; Ezraki, *a.g.e.*, s.50-53.

²⁵¹ Ezraki, *a.g.e.*, s.54, Taberi, *a.g.e.*, I, 153.

²⁵² Ezraki *a.g.e.*, s.53; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 18; Neşet Çağatay, 1982, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü. İ. F. Yay, Ankara, s.127, bak. Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 462.

²⁵³ Ezraki, *a.g.e.*, s.69-105; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 28-29; L. Ceatard, 1924, *İslam Tarihi* çev. H. C Yalçın, İstanbul I, 221.

²⁵⁴ Zebidi, *a.g.e.*, VI, 25.

takmışlardır²⁵⁵. Kâbe'ye ilk defa kapı yaptıran kişi Yemen Meliki Esad el-Himyeri'dir. Ezraki'nin belirttiğine göre, bu zat, kapıya farîsî bir kilit de taktırmıştır²⁵⁶. Kusay b. Kilâb ise, yaklaşık Hicret'ten iki asır önce, Kâbe'yi Cürhümlüler gibi, Hz. İbrahim'in temel ölçülerini bozmadan yenilemiş, eskinin aksine binanın üstünü dûm (sedir) ağacı ve hurma dalları ile örtmüştür²⁵⁷. Kâbe Kureyş tarafından yenilenmeden önce üstü açık çatısız bir yapıdır. Bu durumda iki ihtimâl söz konusudur. Ya Kusay zamanında yapılan bu çatı daha sonra yok olmuş veya kaldırılmış ya da Kusay zamanında Kâbe'nin üstü örtülmemiş olmalıdır. Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'in Cürhümlüler tarafından kapatılan Zemzem Kuyusunu kazarken iki altın ceylan heykeli ile kılıç ve zırhlar bulduğu, kılıçları eritip Kâbe'ye kapı yaptırdığı, altın ceylanları eriterek de kapıyı süslettiği rivayet edilmektedir²⁵⁸.

M. 607-608 yıllarında, İslam Peygamberi Hz. Muhammed 35 yaşlarında iken Kâbe Kureyş tarafından yeniden inşa edilmiştir. Kaynaklarda, Kureyş'in inşa faaliyetinin sebebi olarak, Kâbe'nin o sıralarda bir yangın ya da sel tahribatına maruz kalmış olması veya içinde bulunan mücevher ve değerli eşyaların saklandığı kuyunun soyulması gibi olaylar zikredilmektedir²⁵⁹.

Kureyş Kâbe'yi yeniden inşa kararı verdiği sırada, bir Bizans gemisi Kızıldeniz sahilinde karaya vurmuş ve tahrip olmuştur. Bu geminin tahtaları Kureyş tarafından satın alınıp Kâbe'nin inşasında kullanılmıştır. İbn İshak ve İbn Hişam'ın belirttiğine göre, Mekke'de bulunan kıpti bir marangoz bu yenileme işini yönetmiştir²⁶⁰. Ezraki ve İbn Sad'ın naklettiği bir başka habere göre ise, bu karaya vurmuş Bizans gemisinin kaptanı aynı zamanda iyi bir dülgerdir. Kureyş'in inşa faaliyetini Bâkûm veya Bâkom adlı bu zat yürütmüştür²⁶¹. E. Sabri ise inşaatı bu iki zatın birlikte yürüttüğünü kıpti marangozun bu işte Bâkom'a yardımcı olduğunu kaydetmektedir²⁶². Kâbe'nin dört duvarı

²⁵⁵ Ezraki *a.g.e.*, s. 75; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 23.

²⁵⁶ Ezraki *a.g.e.*, s.53.

²⁵⁷ Ezraki, *a.g.e.*,s.105;İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 244;Mâverdî, Ebu'l Hasan Ali, 1976, *Ahkamu's – Sultanîyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul, s. 179.

²⁵⁸ Çağatay, *a.g.e.*, s.93.

²⁵⁹ İbn İshak, *a.g.e.*, s.156; Ezraki. *a.g.e.*, s.106; İbn Hişam, *es-Siretü'n- Nebeviyye* Hz. Muhammedin Hayatı,çev., Neşet Çağatay, İzzet, Hasan, I, 256. Yakubi, II, 19-20.

²⁶⁰ İbn İshak, *a.g.e.*, s.156; İbn Hişam, *a.g.e.*, I, 257.

²⁶¹ Ezraki, *a.g.e.*, 156; İbn Sad, *Tabakatül-Kübra*, I, 145.

²⁶² Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 348.

kabileler arasında bölünmüş ve her kabile kendilerine bırakılan kısmı inşa etmiştir²⁶³ İslam tarihçileri bu yenileme sırasında cereyan ettiği söylenen, pek çok efsanevî menkûbe nakletmektedirler.²⁶⁴

İnşa sırasında Hacerü'l-Esved'in yerine konması, büyük bir şeref telakki edildiğinden kabileler arasında sürtüşmeye sebep olmuş ve neticede taşın yerleştirilmesi, Kâbe'ye ilk olarak gelecek kişinin hakemliğine bırakılmıştır. Kâbe'ye ilk gelen kişi İslam Peygamberi Hz. Muhammed olmuştur. Hz. Muhammed taşı bir elbise ya da bez parçası üzerine koyarak, kenarlarından kabile reislerine tutturup kaldırtmış ve taşı kendi eliyle yerine koymuştur. Taşın yeri Kâbe'nin doğu köşesinde, yerden yaklaşık bir adam boyu yüksekliktedir²⁶⁵

Kureyş bu yenilemede Kâbe'nin planında önemli sayılabilecek değişiklikler yapmıştır. Kuzey-batı duvarı Hz. İbrahim'in temellerinden 6-7 zira kadar içeriye çekilmiş, yâni Kâbe alan olarak daraltılmıştır. Dışarıda bırakılan kısım ise eski temelin dışından, sonradan Hâtım ismiyle anılacak yaklaşık iki zira yüksekliğinde kısmen dışa doğru kavisli alçak bir duvarla kuşatılmıştır. Hatim denilen bu duvar ile Kâbe'nin içeriye çekilen kuzey-batı duvarı arasında kalan, eski Kâbe'ye ait saha Hıcr ya da Hıcr-ı İsmail diye anılmaktadır. Rivayetlere göre bu sabaha Hz. İsmail ile annesinin kabri bulunmaktadır²⁶⁶. M. Hamidullah Kureyş'in Hıcr sahasını yemin törenleri ile diğer büyük merasimler için kullandığını belirtmektedir²⁶⁷. Kureyş'in bu daraltmaya niçin ihtiyaç duyduğu konusunda, kaynaklarda şöyle bir sebep nakledilmektedir. İnşaat için toplanan malzemenin bina için yetersiz olduğu görülünce Kureyş eldeki malzemenin yeterli olabilmesi için Kâbe'nin temellerini daraltmak konusunda fikir birliğine varmıştır²⁶⁸.

Kureyş'in değişikliklerinden bir diğeri kapı eşiğinin yükseltilmesidir. Daha önce yer seviyesinde olan kapı eşiği yaklaşık bir adam boyu bir yüksekliğe çıkarılmıştır.²⁶⁹

²⁶³ Ezraki, *a.g.e.*, s.156; İbn Sad, *a.g.e.*, I, 146; Yakubî, *a.g.e.*, II, 19.

²⁶⁴ İbn İshak, *a.g.e.*, s.157; Ezraki, *a.g.e.*, s.157-158; Diyarbekiri, Hüseyin b. Muhammed, 1302, *Tarihul-Hamis, Bulak*, I, 115.

²⁶⁵ Ezraki, *a.g.e.*, s.159-160,164; İbn Hişam, *a.g.e.*, I, 115; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 496.

²⁶⁶ İbn İshak, *a.g.e.*, s.159; Ezraki, *a.g.e.*, s.195; Çağatay, *a.g.e.*, s. 127.

²⁶⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul, İrfan Yayınevi, I, 75.

²⁶⁸ Ezraki, *a.g.e.*, s.158-159; Mesudi, *a.g.e.*, II, 92; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 75.

²⁶⁹ Belazuri, *a.g.e.*, s.67; Ezraki, *a.g.e.*, s.159; İbn Haldun, *a.g.e.*, c

II, 244, Ezraki'nin belirttiğine göre kapı yerden 4 zira 1 karış yüksekliktedir Bknz. Ezraki, *a.g.e.*, s.160.

Nakledilen haberlere göre, kapı, Kâbe'yi sel baskınından korumak ve Kâbe'ye giriş akışı zorlaştırarak kontrol altında tutmak için yükseltilmiştir²⁷⁰. Hamidullah ise, Kureyş'in kapıyı yükseltmesinin asıl sebebinin, kapıyı tutan yani anahtarını elinde bulunduran zatın bir geçiş ücreti tahsil edebilmesine imkân sağlanması olduğunu belirtmektedir²⁷¹. Kapı kuzey-doğu duvarının doğu köşesine yakın bir yerdedir ve Ezraki'nin ifadesine göre tek kanattan oluşan kapı kilitlenip açılmaktadır²⁷².

Kureyş bu değişikliklere ek olarak, Kâbe'nin duvarlarının yüksekliğini artırarak 18 ziraya çıkarmış ve binanın üstünü ağaç direkler üzerine oturan ahşap bir çatıyla örtmüştür²⁷³. Rivayetlere göre Kâbe'nin tavanını tutan direklerin sayısı altıdır²⁷⁴. Bu direkler üçer üçer, iki sıra halinde dizilmişlerdir.

Kureyş ayrıca çatıda biriken suyun akıtılabilmesi için Kâbe'nin damına, Hatim duvarının bulunduğu tarafta bir oluk yaptırmıştır. Bu oluk daha sonra Emeviler devrinde altınla kaplanmış ve o tarihten sonra "Altın Oluk" diye anılmıştır. Kureyş'in Kâbe'ye bir diğer ilavesi, binanın içinden çatıya çıkmak için ahşaptan yapılmış merdivendir. Bu merdiven binanın batı köşesine yakın bir yerdedir²⁷⁵. İnşaat bitince Kâbe Yemen malı bir kumaşla örtülmüştür²⁷⁶.

Kureyş Kâbe'yi bir sıra taş ve bir sıra ahşap olmak üzere almalı duvar tekniğiyle inşa etmiştir. Creswell Araplar'ın bu tarzda bir duvar tekniğine yabancı olduklarını, oysa aynı tarihlerde Kuzey Habeşistan'da bu tekniğin yaygın olarak kullanıldığını belirterek Kureyş tarafından gerçekleştirilen bu duvar tarzını dış tesirlere bağlamaktadır. Bunu ileri sürerken, tarih boyunca iki bölge arasında görülen yoğun ilişkiye dikkat çekmektedir²⁷⁷. Duvarlarının her biri 15 sıra ahşap ve 16 sıra taştan oluşmaktadır. Binanın tavanı, tavanı tutan direkler ve duvarların iç yüzü yıldızlarla süslenmiştir²⁷⁸. Kâbe'nin içine ve dışına birtakım heykeller konmuş, duvar ve direkler üzerine boyalı resimler yapılmıştır. Meselâ Kâbe'nin içindeki kuyunun üzerinde Hubel adlı bir put

²⁷⁰ Belazuri, a.g.e., s.67; Ezraki, a.g.e., s.159-163; İbn Haldun, a.g.e., II, 244.

²⁷¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 75.

²⁷² Ezraki, a.g.e., s.160,193.

²⁷³ İbn İshak, a.g.e., s.170; Ezraki, a.g.e., s.160; İbn Hişam, a.g.e., I, 256.

²⁷⁴ Ezraki, a.g.e., s.161; Zebidi, a.g.e., VI, 444; Diyarbekiri, a.g.e., I, 116.

²⁷⁵ Ezraki, a.g.e., s.160-199

²⁷⁶ Ezraki, a.g.e., s.161; Mesudi, a.g.e., II, 279; Diyarbekiri, a.g.e., I, 116.

²⁷⁷ Creswell, a.g.e., s.34.

²⁷⁸ Ezraki, a.g.e., s.160; Diyarbekiri, a.g.e., I, 116.

bulunmaktadır. Ayrıca Kâbe'nin etrafına yerleştirilmiş 360 kadar puttan bahsedilmektedir. Tavanı tutan direklerin üzerine bazı peygamberlerin resimleri ile melek ve ağaç şekilleri nakşedilmiştir. Rivayetlere göre bu resimler arasında Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İsa ve Hz. Meryem'in resimleri bulunmaktadır. Söz konusu bu resimler, İslamiyet'in Mekke'ye hakim oluşundan sonra Hz. Muhammed tarafından kaldırılmıştır.²⁷⁹ Ezraki, Kureyş zamanında Kâbe'nin içinde ziynet eşyaları ve değerli malların saklandığı bir kasa ile Hz. İbrahim'in kurban olarak kestiği koçun iki boynuzunun da bulunduğunu haber vermektedir²⁸⁰.

H. 63/M. 682 yılında Emevî Halifesi Yezid b. Muaviye bir grup müslüman tarafından halife seçilen vezir ve bir türlü hilafet iddiasından vazgeçmeyen Abdullah b. Zübeyr üzerine asker gönderir. Kâbe'ye sığınan Abdullah mancınıkla taşa tutulur. Kâbe bu kuşatma sırasında, ahlana bir ateşle yanar ve kısmen tahrip olur. Yezid b. Muaviye'nin ölümüyle kuşatma sona erer ve Abdullah b. Zübeyr kurtulur. H. 64/M. 683 yılında Abdullah b. Zübeyr kısmen tahrip olmuş Kâbe'yi yenilemeye karar.²⁸¹

Abdullah b. Zübeyr Hz. Muhammed'in Kâbe ile ilgili bir sözünü gerekçe göstererek, Kâbe'yi Hz. İbrahim zamanında olduğu gibi bina etmiştir. Kaynaklarda nakledilen bu haberde, Hz. Muhammed hımmı Hz. Aişe'ye hitaben şöyle demektedir: "Eğer senin kavminin İslam'ı kabulü üzerinden biraz fazla bir zaman geçmiş olsaydı, Kâbe'yi yıkar ve onu İbrahim'in yaptığı temeller üzerinde yeni baştan inşa ederdim."²⁸²

Abdullah b. Zübeyr Kâbe'yi yeni baştan inşa ederken, Kureyş'in dışarıda bıraktığı Hıcr'ı binaya dahil etmiş ve Kâbe'ye biri doğuda, diğeri batıda olmak üzere yer seviyesinde iki kapı yaptırmıştır. Bu kapılardan doğudaki girmek, batıdaki çıkmak içindir. Kapılar simetrik olup, 11 zira yüksekliğindedir. Ezraki Kureyş zamanında Kâbe kapısının tek kanatlı olduğunu, İbn Zübeyr'in ise kapıları iki kanatlı yaptırdığını belirtmektedir.²⁸³ Bu yenilemede Kâbe'nin duvarlarının yüksekliği de 9-10 zira artırılarak 27-28 ziraya çıkarılmıştır. Duvarların kalınlığı ise iki zira yapılmıştır. İnşa işi H. 64/M. 683 yılında

²⁷⁹ Belazuri, *a.g.e.*, s.57-58; Ezraki, *a.g.e.*, s.160-164; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 76.

²⁸⁰ Ezraki, *a.g.e.*, s.160-161.

²⁸¹ Belazuri, *a.g.e.*, s.67-68; Ezraki, *a.g.e.*, s.187-189.

²⁸² Ezraki, *a.g.e.*, s.191,198; İbn Sad, *a.g.e.*, I, 147; İbnül-Esir *a.g.e.*, IV, 191.

²⁸³ Belazuri, *a.g.e.*, s.67; Ezraki, *a.g.e.*, s.193; Suyuti, Abdurrahman b. Ebi Bekr, 1952, *Tarihu'l-Hülefa*, Mısır s. 212.

tamamlanmıştır.²⁸⁴ Bu yenilemede Kâbe'nin tavanını tutan direklere üç direk daha ilave edilmiştir.²⁸⁵

Kâbe'yi tahrip eden yangın sırasında üç parçaya ayrılan Hacerü'l Esved özel bir tutkal, ya da gümüş bir halka ile birbirine tutturulmuştur.²⁸⁶ Kureyş zamanında yapılan oluk ve çatıya çıkılan iç merdiven de, yerleri değiştirilmeksizin yenilenmiştir.²⁸⁷ İbn Zübeyr'in ayrıca, Kâbe'nin direklerini altınla yıldızlattığı, kapıların yüzlerini altın levhalarla kaplatıp anahtarlarını da altından yaptırdığı rivayet edilmektedir.²⁸⁸ İbn Zübeyr Kâbe'yi tezyinde kullannak üzere Yemen'den füseyfesa²⁸⁹ da getirtmiştir Ezraki ve İ. Rifat'ın ifadelerinden füseyfesânın Kâbe'nin çatısında yâni sathını tezyinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁹⁰ Bunlara ilaveten, binanın zemini ve duvarların iç yüzü mermerle kaplanmış ve Yemen'den getirilen beyaz saydam mermerler, Kâbe'nin içini ışıklandıran tavadaki dört ya da beş adet pencereye yerleştirilmiştir²⁹¹.

İbn Zübeyr'in inşaatta, Yemen'den getirilmiş kireç kullandığı belirtilmektedir. Binanın duvarları tamamen taştan yapılmış, Kureyş zamanında olduğu gibi, duvarda ahşap kullanılmamıştır. Bir rivayete göre, İbn Zübeyr'in inşa ettiği Kâbe'nin duvarlarında 27 sıra taş bulunmaktadır²⁹². Bu rivayetle, duvar yüksekliğinin 27-28 zira yapıldığı haberini birleştirirsek, duvarların yaklaşık bir zira kalınlığında taşlarla örüldüğünü düşünmek mümkündür.

Yezid b. Muaviye'den bir müddet sonra hilafet koltuğuna oturan Abdülmelik b. Mervan da, hilafet makamı için tehlike olmaya devam eden Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırmak üzere, Mekke'ye Haccac'ın komutasında bir kuvvet gönderir. Haccac, Kâbe'ye sığınan Abdullah b. Zübeyr'i mancınıkla taşa tutar ve öldürür. Kâbe, atılan taşlardan biraz zarar görmüştür. Ufak bir onarıma ihtiyaç duymaktadır. Fakat Haccac onarım yerine Abdullah b. Zübeyr'in yaptırdığı Kâbe'yi değiştirmek ister. Halifeye yazdığı mektupta, İbn Zübeyr'in Kâbe'nin eski ölçülerini ve şeklini bozduğunu belirtir.

²⁸⁴ Ezraki, *a.g.e.*, s.195; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 38.

²⁸⁵ Ezraki, *a.g.e.*, s.193.

²⁸⁶ Ezraki, *a.g.e.*, s.193; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 109.

²⁸⁷ Ezraki, *a.g.e.*, s.193-194.

²⁸⁸ Belazuri, *a.g.e.*, s.68; Maverdi, *a.g.e.*, s.181; Mevlana Şibli, *İslam Tarihi, Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, 1928, İstanbul, I, 176.

²⁸⁹ Füseyfase: Harç içine serpiştirilmiş, cam kırıntılarıyla oluşturulan bir tür mozayik, cam mozayik.

²⁹⁰ Ezraki, *a.g.e.*, s.278; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 274.

²⁹¹ Ezraki, *a.g.e.*, s.193,278-279; İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 246.

²⁹² Ezraki, *a.g.e.*, s. 190-199.

Neticede Halife Abdülmelik'in de onayı alınarak, İbn Zübeyr'in Kâbe'ye yapağı ilâveler kaldırılır²⁹³. H. 74/ M. 693'de gerçekleştirilen bu inşada, Haccac'ın binayı temellerine kadar yıkıp yeniden inşa etmediği, bazı tadilatlarla binayı Kureyş'in yaptırdığı şekle döndürdüğü anlaşılmaktadır²⁹⁴.

Haccac, Hıcr'i yeniden binanın dışında bırakarak bu cepheyi Kureyş'in yaptırdığı gibi 6-7 zira içeri çekmiş ve eski temelin dışına Hatim denilen duvarı yeniden yaptırmıştır²⁹⁵. Binanın eski yüksekliğini muhafaza etmiş, batı cephesindeki kapıyı kapatmış, doğu cephesindeki kapının eşiğini de biraz yükseğe kaldırmıştır. Doğu kapısının yerden yüksekliğinin dört zira bir karış olduğu rivayet edilmektedir. Kapının boyu kısaltılarak altı zira bir karışa indirilmiştir²⁹⁶. Bir haberde, batı cephesindeki kapatılan kapının yerini dolduran taşlar ile diğer kapının eşiğini yükselten taşların, duvarları oluşturan diğer taşlardan daha güzel ve nakışlı olduğu bildirilmektedir.

Ezraki'nin bildirdiğine göre, Kâbe'nin iki tavanı vardır ve bu iki tavan arasında 8,5 ziralık bir boşluk bulunmaktadır²⁹⁷. Bu ikili tavanın kim tarafından yapıldığını tespit etmek zordur. Ancak Haccac'dan sonra Osmanlılar'a gelinceye kadar, Kâbe'nin yeni bir inşa faaliyeti geçirmediğini²⁹⁸ düşünürsek, bu ikili tavanın Abdullah b. Zübeyr ya da daha kuvvetli bir ihtimalle Haccac zamanında yapılmış olabileceği söylenebilir. Haccac zamanında Kâbe'nin damına çıkılan merdiven üzerinde iki adet kapı yapıldığını bildiren bir rivayet vardır.²⁹⁹ Haccac'ın Kâbe'yi inşası konusunu bitirirken, burada bir hususa işaret etmek istiyoruz. İ. Rıfat'ın belirttiğine göre, Haccac'dan sonra zaman zaman bazı kişiler tarafından Kâbe'yi Abdullah b. Zübeyr'in yaptırdığı şekle döndürme arzusu dile getirilmiş fakat bu arzular, Kâbe'nin insanların gönüllerindeki heybetini, saygınlığını, kudsiyetini zedeleyebileceği gerekçesiyle reddedilmiştir³⁰⁰.

Kâbe, Haccac'ın inşasından sonra Osmanlı Sultanı IV. Murat'ın inşasına kadar uzun zaman yeni bir inşa faaliyeti görmemiş, bu zaman zarfında bazı ufak tamiratlar, detayla ilgili bazı ilâve ve süslemeler yapılmıştır. Meselâ Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik'in

²⁹³ Belazuri, *a.g.e.*, s.68; Ezraki, *a.g.e.*, s.197-198.

²⁹⁴ Ezraki, *a.g.e.*, s.199; İbn Haldun, *a.g.e.*, c. II, s.247; Diyarbekiri, *a.g.e.*, I, 117.

²⁹⁵ Belazuri, *a.g.e.*, s.68; Ezraki, *a.g.e.*, s.198

²⁹⁶ Ezraki, *a.g.e.*, s.198; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 42; Diyarbekiri, *a.g.e.*, I, 117

²⁹⁷ Ezraki, *a.g.e.*, s. 200- 278.

²⁹⁸ Diyarbekiri, *a.g.e.*, I, 117-118; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 502

²⁹⁹ Ezraki, *a.g.e.*, s.198.

³⁰⁰ İbrahim Rıfat, *Miratiül-Harameyn*, I, 273.

hilafetinde, Kâbe'nin kapısı altın levhalarla kaplanmış, Kâbe'nin oluğu da altından yapılmıştır. Tavanı tutan direkler ile köşelerin iç yüzleri de altınla kaplanmışdır. Yine aynı halife döneminde, Kâbe'nin duvarları içten kırmızı, beyaz ve yeşil mermerlerle kaplanmış, zemini de mermerle döşenmiştir. Bir haberde, Haccac'ın inşa ettirdiği duvarla, binanın diğer bölümü arasında oluşan çatlağın kireçle kapatıldığı kaydedilmektedir. Bir müddet sonra kapı üzerinde ki altın levhalar incelik yırtılmış, Harun Reşid tarafından yenilenmiştir. Harun Reşid ayrıca, kapı üzerine altın halkalar yaptırmış ve kapıyı altın içine yerleştirilmiş finiz taşlarıyla süslemiştir³⁰¹.

Abdullah b. Zübeyr zamanında Kâbe'nin sathında kullanılmış füseyfesâ, H. 200/M. 815 yılından sonra sökülmüş ve yerine pişmiş mermer ve kireçle sağlam bir döşeme yapılmıştır³⁰². Abbasi halifelerinden Mütevekkilin de Kâbe'nin içindeki mermer döşemeleri değiştirdiği, Kâbe'nin duvarlarını ve tavanını içten altınla kaplattığı nakledilmektedir.³⁰³ Kâbe Osmanlılar'ın eline geçene kadar pek çok kere tezyin edilmiş ve binanın aslını bozmayan bazı ufak onarımlar geçirmiştir. Onarım ve tezyin faaliyetleri daha çok binanın kapısı, tavanı, içi ve örtüsüyle ilgilidir³⁰⁴.

Kâbe'nin yapısı 1040 (1630) yılına kadar herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiş, bu uzun zaman dilimi içinde yalnız basit onarım ve süsleme çalışmaları yapılmıştır. XVI. yüzyılın sonlarına doğru kuzeybatı duvarında tehlikeli boyutlarda çatlama meydana gelmiş, fakat İstanbul ulemâsı Kâbe'nin yıkılıp yeniden yapılmasının caiz olmadığına karar vermişti. Daha sonra I. Ahmed, başmimar Mehmed Ağa'dan harap durumdaki Kâbe'nin yıkılma tehlikesine karşı önlem alınmasını istemiş, hazineden de gerekli tahsisat ayrılmıştı. Muharrem 1021'de (Mart 1612) yapılan ve 80.000 altın harcanan bu tamiratta duvarlar, yıkılmış olan kısımları tamamlandıktan sonra İstanbul'da hazırlanan altın ve gümüşlerle süslü dört ayak ve on altı kirişten oluşan demir kuşaklarla takviye edilmiş, ahşap çatı elden geçirilmiş, eskiyen yağmur oluğu sökülüp yerine gümüş kaplama üzerine altın süslemeli yeni bir oluk takılmıştır. Bu arada kapı kemeri yenilenmiş ve üzerindeki gümüş kitabe levhası alınarak yerine altın bir kitabe levhası konulmuştur.

³⁰¹ Ezraki, *a.g.e.*, s.199; İbrahim Rıfat, *a.g.e.*, I, 274 .

³⁰² Ezraki, *a.g.e.*, s.278; Rıfat, *a.g.e.*, I, 274.

³⁰³ Belazuri, *a.g.e.*, s.69; Ezraki, *a.g.e.*, s.284; İbrahim Rıfat, *a.g.e.*, I, 274.

³⁰⁴ Ezraki *a.g.e.*, s.282-291; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 410-585; İbrahim Rıfat, *a.g.e.*, I, 273-290.

Murad zamanında Mekke o güne kadar görülmemiş şiddette bir fırtına ve sel baskınına mâruz kaldı (1039/1629-30); sular Mescid-i Harâm'a girerek Kâbe duvarlarının yarısına kadar çıktı ve ertesi gün akşama doğru kuzeybatı duvarı tamamen, kuzeydoğu duvarı kapıya kadar, güneybatı duvarının da altıda bir kadarı yıkıldı. Mekke Emîri Şerif Mes'ûd b. İdrîs, ulemâyı toplayarak ne yapılması gerektiği hususunda fetva aldıktan sonra Kâbe'nin etrafını tahtalarla kapattırıp üzerine yeşil bir örtü örttürdü ve durumu İstanbul'a bildirdi. IV. Bunun üzerine Mısır'dan Mimar Rıdvan Ağa ile Medine Kadısı Mehmed Efendi Kâbe'nin yapımına memur edildi. Temmuz 1631'e kadar yaklaşık altı buçuk ay süren bu çalışmalar sırasında Hacerülesved köşesi hariç bütün duvarlar temellerine kadar taş taş sökülerek orijinalitesine dokunulmadan yeniden yapıldı ve yıpranmış, harap olmuş kısımlar yenileriyle değiştirildi. Suudiler zamanında gerçekleştirilen başlıca onarımlar ise 1958 yılında dam ile duvarların iç taraflarında bulunan mermer kaplamaların değiştirilmesi, 1982'de zemin mermerlerinin değiştirilmesi ve 1996'da duvarların dış yüzlerindeki taşların numaralanıp sökülerek bozulan kısımlarının düzeltilmesi ve direklerle zeminin elden geçirilmesidir.³⁰⁵

2.6. Kâbe İle İlgili Bazı Unsurlar

2.6.1. Kutlu Oluk (Altınoluk)

Kâbe damına konulan ve Arapça'da mîzâbü'r-rahme, denilen oluk Altın oluktur. Kâbe'nin Rûkn-i Şâmî ile Rûkn-i Garbî denilen köşeleri arasındaki kuzeybatı duvarının üstünde ve bu duvarın ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Böylece Kâbe damında biriken yağmur suları bu duvara bakan Hicr'e akmaktadır.³⁰⁶

İbn Battûta; “Kutlu oluk, altından yapılmıştır. Hacer-i Esved cephesinin üst tarafındadır. Bir karış genişliğindedir ve duvardan iki karış dışarıya çıkmıştır. Altında yapılan duaların kabul edildiğine inanılır.”³⁰⁷ şeklinde kısaca bahsetmiştir.

Hiz. İbrahim Kâbe'yi inşa ettiğinde üstünü örtmemiştir. Daha sonra Kusay b. Kilâb tarafından yeniden yapılışında üstü ağaç ve hurma dallarıyla örtülmüştür. Hiz. Peygamber otuz beş yaşında iken Kureyş tarafından inşa edilmesi sırasında da üstü açık olan Kâbeye, iki sıra halinde altı direğe dayanan bir tavan ile örtülmüş ve Hicr'e bakan

³⁰⁵ Sadettin Ünal, “Kâbe” s.17.

³⁰⁶ Ahmet Özel, 1989, “Altınoluk” DİA, İstanbul, II, 537-538.

³⁰⁷ İbn Battûta, s. 139.

kuzey duvarının üstüne de bir oluk yerleştirilmiştir. Kâbe damına konulan İlk oluk budur. Bundan sonra da gerek Kâbe'nin muhtelif zamanlarda yapılan tamirleri sırasında yıprandığı dikkate alınarak, gerekse bazı hükümdarlarca yeni olukların hediye edilmesi gibi vesilelerle Kâbe'nin oluğu tamir edilmiş veya değiştirilmiştir. Altın oluk Kâbe'nin Rûkn-i Şâmî ile Rûkn-i Garbî denilen köşeleri arasındaki kuzeybatı duvarının üstünde ve bu duvarın ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Böylece Kâbe damında biriken yağmur suları bu duvara bakan Hicr'e akmaktadır.

İbn Battûta'nın da bahsettiği gibi Hz. Peygamber'in tavaf esnasında mîzâbın altına geldiğinde, "Allahım! Senden ölüm anında rahat, hesap anında da af dilerim" diye dua ettiği bilinmektedir. Atâ b. Ebü Rebâh şöyle der: "Kim Kâbe'nin oluğu altında durur da dua ederse duası kabul olunur ve anasından doğduğu günkü gibi günahlarından arınır."³⁰⁸

2.6.2. Hacer'ül -Esved

Hacer-ül Esved, Kâbe'nin güneydoğu köşesine tavafın başlangıç noktasını belirlemek amacıyla yerleştirilen taştır. el-Hacerü'l-esved terkihi Arapça'da "siyah taş" anlamına gelir. Yerden 1,5m. kadar yükseklikte bulunan, yaklaşık 30cm. çapında ve yumurta biçimindeki bu taşın siyaha yakın koyu kırmızı renkte olması sebebiyle böyle adlandırıldığı anlaşılmaktadır³⁰⁹.

İbn Battûta: "Hacer-ül Esved'in etrafı gümüş bir levha ile bağlanmıştır. Beyaz gümüş, siyah taş üzerinde çok dikkat çekiyor. Bakanların gözleri bu tatlı manzarayı temaşa ederek aydınlanır. Onu öpen kimsenin ağzında hoş bir tat meydana gelir, kendini oradan ayırmak istemez; Cenâb-ı Hakk'ın bir lütfu işte!" diyerek tarif etmiştir bu taşı. Ve kıymetini anlatmak için hadis-i şerife yer verir.

"Hacer-i Esved yeryüzünde Allah'ın uğurudur." Hak Teâlâ bizi oraya selâm vermekle nimetlendirsün; oranın âşığını oraya eriştirsün. Bu taşta selâm veren kimsenin sağ tarafına düşen sağlam kısımda parlak küçük beyaz bir nokta var. Ahali tavaf esnasında orayı öpmek için birbirine giriyor. Bir kimsenin kalabalık olmadan orayı öpmesi pek enderdir. Kâbe'ye girişte de aynı durum söz konusudur."

³⁰⁸ Ezraki, *a.g.e.*, I, 318-319 ; Ahmet Özel, "Altınoluk" , II, 538.

³⁰⁹ Çağatay, *a.g.e.*, s.125.

İbn Battûta “Hacer-ül Esved denilen kutlu taş yerden altı karış yükseklikte. Uzun boylular eğilerek öpebilir onu, kısa boylular ise biraz zorlanarak uzanır. Kâbe'nin doğu köşesine bitişik olan bu taşın boyu bir karış. Eni bir karışın üçte ikisi kadar. Gayet sağlam bir şekilde yerleştirildiği için ne kadarının köşe içerisine girdiği bilinmemekte. Bu taş birbirine bitişik dört parça hâlinde duvara sokulmuş. Karmatîler tarafından kırıldığı rivayet olunuyor. Bir rivayete göreyse, Karmatî olmayan biri tarafından topuzla kırılmıştır. Galeyana gelen halk, herifi linç etmeye çalışmış ve çıkan arbedede bir sürü Mağripli can vermiştir.³¹⁰ şeklinde rivayetlere de yer vermiştir.

Diğer kaynaklara göre, bu taş Hz. Adem tarafından Cennet'ten getirilmiştir³¹¹. Nuh Tufanı sırasında, Allah tarafından semaya alınmış ve sonra tekrar yere iade edilmiştir. Hz. İbrahim tarafından Kâbe duvarına tavafa başlangıç işareti olarak yerleştirilen bu taş, Mekke yakınındaki Ebu Kubeys dağında bulunmuştur. Hz. İbrahim oğlu İsmail'den tavafa başlangıç işareti olacak farklı taş getirmesini ister. Hz. İsmail babasının istediği vasıfta bir taş aramaya başlar. Başka bir rivayette, Ebu Kubeys Dağında bulunan Hacerül Esved'i Hz. İsmail'e Cebrail göstermiştir.³¹² Bir diğer habere göre, Hacerül Esved "Ey İbrahim ben buradayım, gel beni götür ve Kâbe'ye yerleştir" diye seslenir.³¹³ Bir başka rivayete göre ise, Ebu Kubeys Dağı kendisinde ki emaneti alması için Hz. İbrahim'e seslenmiştir.³¹⁴

Hacerül Esved bazılarına göre ilahî kaynaklı kutsal bir taş, bazılarına göre ise bir gök taşı veya volkanik bir bazalt taşıdır³¹⁵. Üstü küçük billurlarla örtülüdür ki, bunlar koyu zemin üstüne serpilmiş küçük feldispat parçalarıdır. Siyaha yakın koyu kırmızı renktedir³¹⁶. Nasır'ı Hüsrev'in ifadesiyle, bir el dört parmak uzunluğunda ve sekiz parmak enliliğindedir³¹⁷. İbni Battûta ise Hacerül Esved'in bir karış boyunda 2/3 karış eninde olduğunu kaydetmektedir.

³¹⁰ İbn Battûta, s. 139-140

³¹¹ İbn İshak, *a.g.e.*, s.148; Ezraki, s.259.

³¹² Taberi, *a.g.e.*, I, 152; İbn İshak, *a.g.e.*, s.148

³¹³ Muhammed Hamidullah, 1981, *İslam Müesseselerine Giriş* çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, s.28.

³¹⁴ İbnü lEsir, *a.g.e.*, I, 100

³¹⁵ Çağatay, *a.g.e.*, s.125; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, 1980, İstanbul, I, 151.

³¹⁶ Çağatay, *a.g.e.*, s.125.

³¹⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, s.111.

Hacerü'l Esved daha önce de belirttiğimiz gibi, Kâbe'nin doğu kösesinde yer almaktadır. Kâbe'nin bu köşesi Hacerü'l Esved köşesi diye anılmaktadır. Yerden yaklaşık 1,5 m. yüksekliktedir. Neşet Çağatay'ın ifadesiyle, yüzü hacılar tarafından devamlı dokunulduğundan oldukça parlaklaşmıştır.³¹⁸

Hacerü'l Esved, Abdullah b. Zübeyr zamanında vukubulan bir yangın neticesinde üç parçaya ayrılmış ve bu parçalar bir birine lökün denilen bir yapışan ile yapıştırılmıştır. Bir habere göre ise parçalar birbirine gümüş bir rabita ile bağlanmıştır³¹⁹. Bu kutsal taş, tarih boyunca birkaç kez saldırıya uğramış hatta bazen yerinden çıkarılıp başka yerlere götürülmüştür.³²⁰

2.6.3. Makam-ı İbrahim

Makam-ı İbrahim Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşası sırasında inşaatı ikmal edebilmek için, boyunu yükseltmek üzere ayağının altına aldığı söylenen taştır. Bugün Kâbe'nin ön cephesinde, yaklaşık 6-7 m.'lik bir mesafede bulunmaktadır³²¹.

İbn Battûta: "Kâbe Kapısı ile Irak Köşesi arasında oniki karış boyunda, hemen hemen altı karış eninde ve yaklaşık iki karış yüksekliğinde bir yer vardır, İbrahim Peygamber zamanında "Makam" ın bulunduğu asıl noktaymış burası. Peygamber Efendimiz s.a.v bu makamı, bugün namazgah olarak tespit edilen yere nakletti. Makamın eski yeri şimdi çağlıktır; Kâbe yıkandığı zaman suları oraya akar. Mukaddes bir yer olduğundan halk namaz kılmak için oraya üşüşür. Bu kutlu makamın yeri, Irak Köşesi ile Kâbe Kapısı'nın karşısında ve kapıya doğru biraz meyillidir. Üzerindeki kubbenin altında bulunan demir perde iç kısma fazla uzak olmadığından, parmak sokulsa sandığa dokunulabilir. Bu demir ağ hep kilitliyse de arka tarafında, tavaftan sonra iki rekât namaz kılmaya mahsus bir yer vardır." şeklinde tarif ettiği bu yerle ilgili hadis ve ayette vererek "Sahîh hadîs külliyyatında bildirildiği gibi Peygamber Efendimiz mescide girdiği zaman Allah Evi'ne gelip yedi defa tavaf eder sonra İbrahim Makamı'nı şereflendirerek "İbrahim Makamı'nı namazlık edinin!" mealindeki âyeti okur ve arka

³¹⁸ Çağatay, *a.g.e.*, s.125.

³¹⁹ Ezraki, *a.g.e.*, s.193; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 109; Diyarbekiri, *a.g.e.*, I, 116.

³²⁰ Çağatay, *a.g.e.*, s.126.

³²¹ Ezraki, *a.g.e.*, s.51-52; Taberi, *a.g.e.*, I, 156.

tarafıta iki rekât namaz kılardı. İbrahim Makamı'nın arkasındaki Hatîm adlı yerde, Şafîî imamının namazgahı bulunur.³²² şeklinde maneviyatını da vurgulamıştır.

Kur'an'da da adı geçen³²³ bu taş, Ezraki'nin naklettiği bir haberden anlaşıldığına göre, daha önceden daha büyük bir kütleyle sahip olup, zaman içinde sürtünme ve aşınmalar sebebiyle biraz küçülmüştür. Üzerindeki izlerin Hz.İbrahim'in ayak izleri olduğu söylenmektedir.³²⁴ Hacerü'l-Esved kadar olmasa da Müslümanlar nezdinde kutsal bir kimlik kazanmıştır. Makam-ı İbrahim Halife Mehdi zamanında altından bir çember içine alınmıştır. Daha sonraları ise küçük bir yapı içinde muhafaza edilmiş ve bu yapı zaman içinde pek çok kere yenilenmiş ve tezyin edilmiştir³²⁵.

Bu makam için ilk mahfaza Abbasî Halifesi Mehdî-Billâh zamanında yapılmıştır (161/777-78). Halife Mütevekkil-Alellah, 8000 miskal altın ve 70.000 dirhem gümüşle eskisinin üzerine yeni bir mahfaza yaptırmışsa da (236/850) Mekke Valisi Ca'fer b. Fazl ile Muhammed b. Hatim mahfazayı sökerek para bastırmışlardır. Mehdî-Billâh'ın yaptırdığı mahfaza 255 (868-69) veya 256 yılına kadar yerinde kalmış, ardından bu haliyle demir bir kubbe içine alınmıştır. Daha sonra Makâm-ı İbrahim'in etrafı dört mermer direk ve demir şebeke ile çevrilmiştir. iki direk daha ilâve edilerek üstü kornişte kavisli dirseklerle genişletilmiş, saçaklı bir çatıyla örtülmüş, üzerine gelen kısmı kübik olarak biraz yükseltip üstüne soğan şeklinde küçük bir kubbe yapılmıştır. Memluk ve Osmanlı sultanları zaman zaman bu maksureyi imar etmiş veya yenilemişlerdir. Suudî idaresi zamanında Faysal döneminde sözü edilen yapı kaldırılıp yerine halen mevcut altıgen şeklinde camekânlı yapı konulmuş, üzeri ise tamamen açılmıştır.³²⁶

2.6.4. Hicr ve Metâf

Hicr Kâbe ile hatîm denilen yarım daire şeklindeki duvar arasında kalan ve altınoluğun altına rastlayan yerdir.

Hicr, Kâbe'den ayrılmış olmakla birlikte onun bir parçası kabul edilen yere verilen isimdir.³²⁷

³²² İbn Battûta, s. 140.

³²³ Âli İmrân, 3/97

³²⁴ Ezraki, *a.g.e.*, s. 318.

³²⁵ İbrahim Rifat, *a.g.e.*, I, 243-245.

³²⁶ Nebi Bozkurt, 2003, "Makâm-ı İbrâhim", *DİA*, Ankara, XXVII, 413.

³²⁷ Fuâd Günel, 1998, "Hicr", *DİA*, İstanbul, XVII, 455-456.

İbn Battûta'da rivayetler şöyledir: “Hıcr duvarının çevresi, dairenin içinden yirmidokuz adım, yani doksandört karıştır. Burası, birbirine gayet sık bitleştirilen alaca renkli şahane mermerlerden yapılmıştır. Yüksekliği beşbuçuk, genişliği ise dörtbuçuk karıştır. Hıcr'ın içinde gayet mahirane yapılmış, renkli mermer ile döşeli bir geçit var. Kâbe'nin oluk altında bulunan duvarı ile karşısındaki Hıcr duvarının arası kırk karıştır. Hıcr'ın iki girişi var. Birincisi Hıcr ile Irak Köşesi arasında ve altı arşın genişliğinde. Burası güvenilir kaynaklarda bildirildiğine göre Kureyş'in Kâbe'yi inşa ettiği zamanlarda Kâbe dışında bırakılan bir yerdir. İkinci giriş ise Şam Köşesi'nde olup genişliği yine altı arşındır. İki girişin arası kırksekiz karıştır. Metâf adı verilen ve tavafın yapılacağı yer olarak tespit edilen ilan ise sağlam bir şekilde birbirine bitleştirilmiş siyah taşlarla döşeli. Bu taşlar Kâbe'den dokuz adım öteden başlayarak İbrahim Makamı'na doğru ilerliyor. Hattâ onu da çevreliyor. Harem-i Şerif adı verilen (ve bütün bu kutlu yerleri içeren) büyük mabedin diğer tarafları ve yan koridorları beyaz kum ile döşenmiştir. Kadınların tavaf yeri ise demin bahsettiğimiz siyah taşların bitimindedir”.³²⁸

Hicrin sınırını gösteren hatîm iki ucu da Kâbe duvarına bitişmeyen yarım daire şeklinde bir duvardır. İçi, dışı ve üstü mermerle kaplı olup üzerinde biri ortada, diğerleri uçlarda yer alan, şamdan biçimi kaideli ve silindirik fanuslu üç adet lamba bulunmaktadır. Hıcr ve hatîmle ilgili ölçümler hakkında kaynaklarda yer alan bilgilerde bazı farklılıklar göze çarpmakta ve bu durumun hem kullanılan değişik arşınlardan hem de sürekli yapılan tamir ve ilâvelerden kaynaklanmış olduğu düşünülmektedir. Mir'âtü'l-Haremeyn sahibi İbrahim Rifat Paşa'nın metrik sistemi kullanarak yaptığı ölçümlere göre hatîmin yüksekliği 1,31 m., üstten genişliği 1,52 m., alttan genişliği 1.44 m., Kâbe'nin kuzeydoğusunda Kâbe örtüsünün halkalarının tutturulduğu "şâzervân" adı verilen mermer kaide ile hatîm arasında yer alan açıklık 2,30 m., kuzeybatı tarafındaki açıklık 2,23 m., hatîmin iki ucunun içeriye olan mesafesi 8 m., arkadan tavaf mahalline 12 m. Kâbe'nin kuzey duvarının ortası ile hicrin merkezi arasındaki mesafe ise 8,44 metredir. Abbâsîler'den Osmanlılar'a kadar pek çok devlet adamı buranın imarı için gayret sarfetmiştir. Bugün hicr, çevreleri saç örgüsü ve çeşitli geometrik motiflerle süslenmiş, gül kırmızısı, siyah, yeşil, mavi mermerlerle kaplıdır.³²⁹

³²⁸ İbn Battûta, s. 140-141.

³²⁹ Fuâd Günel, “Hıcr”, 455-456.

2.6.5. Zemzem

Mescidü'l-Haram'ın avlusunda yer alan Zemzem Kuyusu, Kâbe'nin Hacerü'l-Esved'in bulunduğu doğu köşesinin tam karşısında, 20 m. kadar bir mesafede bulunmaktadır³³⁰.

İbn Battûta zemzem kuyusunun yerini Hacer-i Esved ve İbrahim Makamı ile adımlayarak belirtmiştir: “Zemzem Kuyusu'nun kubbesi Hacer-i Esved'in karşısında. Aralarındaki mesafe yirmidört adım. İbrahim Makamı, kubbenin sağında. Kubbeden oraya on adımlık bir uzaklık var. Kubbenin içi beyaz mermerle döşenmiş. Zemzem Kuyusu'nun ağzı kubbenin tam ortasında ve Kâbe'nin karşısındaki duvara meyillidir. Burası, mahirane bir şekilde bitleştirilmiş mermerlerle döşeli. Üstüne de kurşun dökülmüş. Daire şeklinde çevresi kırk, yüksekliği ise dörtbuçuk karış. Kuyunun derinliği onbir adım. Halkın anlattıklarına göre suyu her Cuma gecesi artıyor. Kubbenin kapısı doğu yönünde. Kubbenin içinde yuvarlak bir kanal var. Çapı ve derinliği birer karış. Zeminden yüksekliği yaklaşık beş karış. Abdest alınsın diye içine su dolduruluyor. Bunun etrafında, halkın rahatça oturup abdest alacağı daire şeklinde bir peyke mevcut. Zemzem Kubbesi'nden sonra Hz. Abbâs'a ait olduğu kabul edilen Şarâb Kubbesi var. Buranın kapısı kuzeydedir. Bugün bu kubbenin içine "davârik" denilen kulplu büyük testiler ile Zemzem suyu konuluyor. Bu testilerde su soğutulmuş halkın hizmetine sunuluyor. Kutlu eve ait olan mushaf ve diğer kitaplar da bu kubbenin içinde muhafaza ediliyor. Orada bulunan kütüphanedeki yassı ve uzun sandıkta Peygamber Efendimizin vefatından 18 sene sonra Zeyd b. Sabit tarafından istinsah edilmiş bir mushaf (Kur'an nüshası) bulunmakta. Kıtık veya diğer musibetler ortaya çıkınca Mekkeliler bu mushafı çıkarıp Kâbe'nin kapısını aşarak eşiğe, daha sonra da İbrahim Makamı'na bırakırlar. Baş açık bir vaziyette onun çevresinde dua ve yakarıшта bulunurlar. Mushaf ve Makam hürmetine Hak Teâlâ'dan yardım dilerler. Ne zaman Yüce Allah rahmetini ihsan ederse o vakit dağılırlar. Abbâs Kubbesi'nden sonra biraz kenara sapılınca Yahudi Kubbesi denilen mekân gelir.³³¹ şeklinde rivayetleri sıralamıştır.

³³⁰ Neşet Çağatay, *a.g.e.*, s.20.

³³¹ İbn Battûta, s. 141-142.

H.z.İbrahim döneminden beri mevcut olan bu su kaynağı Cürhümlüler zamanında kapatılmış, H.z.Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib tarafından tekrar açılmıştır³³². Ezraki'nin ifadesine göre kuyunun derinliği 60 ziradır. İslam'ın ilk zamanlarında kuyudan çekilen su havuzlara aktarılır ve oradan kullanılırdı. Kuyunun yanbaşımda ağaçtan yapılmış bir gölgelik mevcuttu. Daha sonra ise Emevi Halifesi Süleyman b. Abdülmelik zamanında kuyunun üzerine kubbeli bir bina inşa edilmiş ve su kullanımını kolaylaştıracak bazı ilâveler yapılmıştır. Abbasi Halifesi Mansur'un, kuyunun etrafını mermerle döşettiği bilinmektedir. Sözünu ettiğimiz bu bina ve ilâveler zaman içinde pek çok kere yenilenmiştir³³³. Nasır-ı Hüsrev'in ifadesine göre, bu binanın yanbaşımda içinde su küpleri bulunan ikinci bir bina daha bulunmaktadır.³³⁴

2.6.6. Kâbe'nin Örtüsü

Kâbe örtüsü kâbeyi tamamıyla çevreleyen örtüdür. İbn Battûta Kurban günü kâbe örtüsünün değiştirildiği rivayetini verir. Diğer rivayetlere göre Kâbe'yi ilk giydiren kişi Yemen meliklerinden Tubba Esad Ebu Kerib el-Himyeri'dir³³⁵, Bununla beraber bir başka haberde, Kâbe'yi ilk olarak H.z. İsmail'in giydirdiği de rivayet edilmektedir³³⁶. Kaynaklarda geçen haberlerden anlaşıldığına göre, Kâbe sırasıyla deri, yünlü dokuma, Yemen kumaşı, Mısır'da dokunan kibî bezi ve daha sonra da ipekli örtülerle örtülmüştür. Meselâ Cahiliye Çağında Kâbe'nin deri ve yünlü dokuma, H.z. Muhammed zamanında Yemen kumaşı, H.z. Ömer ve Osman zamanında ise kibri bezi ile örtüldüğü bilinmektedir. Emeviler döneminde sonra Kâbe örtüsü sürekli olarak ipekli kumaştan imal edilmeye başlamıştır³³⁷.

İbn Battûta Kâbe'nin örtüsünden şu şekilde bahsetmiştir: “Kurban günü, Mısır kervanı tarafından Kâbe'nin örtüsü getirilerek Ulu Ev'in üzerine konulur. Kurban gününden sonra üçüncü gün Benî Şeybe (Şeybeoğulları) örtüyü Kâbe üzerinden sarkıtır. Siyah ipekten yapılmış olan örtünün astarı ketendendir. Üst tarafına beyaz harflerle şu âyet nakşedilmiştir:

³³² İbn Hişam, *a.g.e.*, I, 155-156.

³³³ Ezraki, *a.g.e.*, s.342- 346; Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 974-984.

³³⁴ Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s.116.

³³⁵ Ezraki, *a.g.e.*, s.223; Diyarbekiri, *a.g.e.*, I, 119.

³³⁶ Zebidi, *a.g.e.*, VI, 45.

³³⁷ Belazuri, *a.g.e.*, s.68; Ezraki, *a.g.e.*, s.234; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 46.

"Allah, Kutlu Ev Kâbe'yi halk için bir kalkış yeri yapmıştır."Diğer yönlerde de beyaz harflerle başka âyetler yazılmıştır. Bu yazıda siyahı delen parlak bir ışık vardır. Örtü Kâbe'nin üzerine tamamen bırakıldığı vakit ellerden korunsun diye etekleri biraz bükülerek yukarıya doğru kaldırılır. Kâbe'nin örtüsünü devlet başkanı Melik Nasır hazırlar. Melik Nasır, Mekke kadısının, hatibinin, imamının, müezzininin, temizlik memurlarının ve yaygıcıların maaşlarını, ayrıca Kutlu Mabe'din mum ve zeytinyağı gibi levazimatını her sene gönderir."³³⁸

Ezraki Kâbe'ye kurban edilen develerin üzerindeki örtülerin Kâbe'nin üzerine örtüldüğünü fazla gelen örtülerin ise Kâbe'nin kasasına konulduğunu bildirmektedir. Bu haberdan cahiliye döneminde Kâbe'nin üzerinde birden çok, muhtelif örtüler bulunduğu anlaşılmaktadır³³⁹. İbn İshak Kureyş'in Kâbe'yi inşasından bahsederken, Kureyşlilerin Kâbe örtüsünün her sene yenilenmesi konusuna birbiriyle yardımlaşıklarını bildirmektedir.³⁴⁰ Bir başka haberde ise Kâbe'nin, Hz. Ömer'in hilafeti zamanında üst üste konulan örtüler dolayısıyla yıkılma tehlikesi geçirdiği kaydedilmektedir³⁴¹.

Pek çok rivayette, İslamiyetten sonra Kâbe örtüsünün senede bir kez olmak üzere değiştirildiği, Muaviye zamanında örtü değiştirme işinin senede iki kez yapıldığı, Abbasi Halifesi Memun'un ise bunu üçe çıkardığı nakledilmektedir³⁴². Ancak, E. Sabri'nin Miratül-Harameyn'de naklettiği bir haberde, Abbasi Halifesi Mehdi'ye, Kâbe'nin üzerinde biriken örtülerin Kâbe'ye zarar vermesinden endişe edildiğinin beyan edildiği ve Mehdi'ninde Kâbe'nin üzerindeki bu eski örtüleri çıkardıktan sonra Kâbe'yi üç yeni örtü ile örttüğü belirtilmektedir³⁴³. Bu farklı rivayetlerden Kâbe'nin örtülmesi konusunda zaman zaman farklı uygulamalara gidildiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

İslamiyetin ilk yıllarında Kâbe örtüsünün Aşure Günü (Muharrem'in 10. günü) değiştirildiği zikredilmektedir³⁴⁴. Bunun yanında bazen Recep ve diğer aylarda da örtü değiştirildiği vakidir. Daha sonraki dönemlerde ise eski örtü her yıl Zilkade'nin 25'inde

³³⁸ İbn Battûta, s. 168-169.

³³⁹ Ezraki, *a.g.e.*, s.234.

³⁴⁰ İbn İshak, *a.g.e.*, s.170.

³⁴¹ A. J. Wensinck, , 1977, "Kâbe", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, VI, 9.

³⁴² Ezraki, *a.g.e.*, s.237; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 47.

³⁴³ Eyüp Sabri, *a.g.e.*, I, 637.

³⁴⁴ Ezraki, *a.g.e.*, s.235.

veya 28'inde kaldırılır, Kâbe muvakkaten yere iki metre mesafeye kadar indirilen beyaz bir Örtü ile örtülür, haccın nihayetinde de Kâbe'ye yeni örtü giydirilirdi³⁴⁵.

Kâbe'ye örtülen örtüler genel olarak beyaz, yeşil, kırmızı ve siyah renkte olmuştur. Son zamanlarda siyah örtü Kâbe'ye giydirilen yegâne örtü rengi olarak kalmıştır³⁴⁶. Örtüler, Kâbe duvarının zeminindeki şazarvanda bulunan halkalara bağlanmaktadır³⁴⁷. Örtü üzerinde genellikle dinî muhtevalı birtakım şekil ve motifler yer almıştır.³⁴⁸

³⁴⁵ Wensinck, “*Kâbe*”, s. 6,9.

³⁴⁶ Ezraki, *a.g.e.*, s. 234, 237; Diyarbekiri, *a.g.e.*, I, 119; Zebidi, *a.g.e.*, VI, 47; Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s.114.

³⁴⁷ Wensinck, “*Kâbe*”, VI, 6.

³⁴⁸ İbni Cübeyr, s.61; Wensinck, “*Kâbe*”, VI, 6.

BÖLÜM 3: ANADOLU COĞRAFYASINDA YERALAN MÎMÂRÎ ESERLER

730 (1330) yılında Cidde'den Kızıldeniz'e açılan seyyah, fırtınalı bir yolculuktan sonra Yemen'in Zebîd şehrine ulaşmıştır. Cebele, Taiz, San'a ve Aden'i dolaşarak sonrasında Aden Limanı'ndan hareket edip Doğu Afrika sahillerini kapsayan gezilerine başlamıştır. Evvelâ Zeyla ve Makdişu'ya (Somali), ardından Mombasa (Kenya) ve Kilve (Tanzanya) limanlarına uzanıp deniz yoluyla Yemen'in Zafâr Umanı'na dönmüştür ve bugünkü Uman sınırları içinde kalan Nezve'ye geçmiştir. Uman'dan sonra Hürmüz Limanı'na geçerek Sîrâf gibi Basra körfezinin İran kıyısındaki bölgeleri gezip tekrar Arabistan'a dönmüştür ve 732 (1332) yılında beşinci haccını ifa etmiştir. Haccını eda ettikten sonra Hindistan'a gitmek niyetiyle Cidde Limanı'ndan denize açılan İbn Battûta, Kızıldeniz'de yakalandığı fırtına sebebiyle Ayzâb yakınlarındaki Re'süddevâir burnunda karaya çıkmış ve Nil boyunca ilerleyerek Kahire'ye varmıştır; oradan Gazze'ye giderek Kudüs, Remle, Akkâ yoluyla Lazkiye'ye ulaşmış ve bir Ceneviz gemisine binip Anadolu'ya doğru hareket etmiştir. Alâiye'ye (Alanya) vardıktan sonra Anadolu'yu gezmeye başlamış. Antalya, Isparta, Eğridir, Denizli, Tavas, Muğla, Milas ve Barçın'a uzanmıştır, ardından Konya-Erzurum seyahati yapmış. Birgi'den çıkarak Ayasuluk, İzmir, Manisa. Bursa üzerinden İznik'e gitmiş ve daha sonra Mekece üzerinden Sakarya vadisini geçerek. Geyve, Göynük, Bolu, Kastamonu yoluyla vardığı Sinop'tan denize açılarak Kırım'ın Kerç Limanı'na çıkmıştır.³⁴⁹Bu güzergahta Alaya Kalesi, Antalya Cuma Câmii, Tire Ayaslug Ulu Câmîi ve Sinop Câmîinden, İznik kalesinden bahsetmiştir. Bu gün Anadolu coğrafyasında yeralan, Ayasofya'dan Bizans olarak bahsetmiş, ayrıca Antakya Buğras kalesini Halep'ten, Mardin kalesininse Musul güzergahından sonra ismini zikretmiştir.

3.1. Alaya (Alanya) Kalesi

Surlarının uzunluğu 6.5 kilometreyi bulan Alanya Kalesi³⁵⁰, denizden 250 metreye kadar yükselen yarımada üzerindedir. Kandeleri adıyla da bilinen Alanya yarımadasındaki yerleşim, Helenistik döneme kadar inmekle birlikte günümüze kalan tarihi dokusu 13. yüzyıl Selçuklu eseridir.

Romalı korsanlarca yapılmış, bir savunma yapısıdır. Tersanenin arkasında, denize

³⁴⁹ A. Sait Aykut, "*İbn Battûta*" s. 362

³⁵⁰ Bknz. Alanya Kalesi'nin bugününe ait bir fotoğraf, EK 21: s. 152.

uzanan kandelere burnunda yer almaktadır. Kale, 1225 yılında kenti alıp yeniden inşa ettiren Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykûbat tarafından Helen ve Roma çağından kalan malzemelerle yeniden yaptırılmıştır. Bu nedenle Alaiye kalesi adını alır. Kalenin yazıtında, Halepli Kettâni Reha oğlu Ebu Ali'ce yaptırıldığı yazılıdır. Kale 1955'de onarım görmüştür. Kale içinde bir Câmii (Kale Câmii), bir bedesten, Akşebe Sultan tekkesi ve bitişiğinde Sandukalı türbesi, bunların batısında Aya Yorgi Kilisesi bulunmaktadır.

Limanın doğusunda, surların birleştiği yerde Kızıl Kule yer alır. Sekiz köşeli bir planı vardır. Kule yazıtında 1225 tarihi vardır. Yapı 33 m. Yüksekliğindedir. İlk iki katı kırmızı taştan üstü kırmızı tuğladandır. Kalenin 83 kulesi ve 140 burcu vardır. Ortaçağda surların içine yerleşmiş kentin su gereksinimi sağlamak üzere 400'e yakın sarnıç yapılmıştır. Sarnıçların bir kısmı günümüzde de kullanılmaktadır. Surlar, planlı bir şekilde Ehmedek, İçkale, Adam Atacağı, Cilvarda burnu üstü, Arap Evliyası Burcu ve Esat Burcunu inerek Tophane ve Tersaneyi geçip Kızılkulede son bulacak şekilde inşa edilmiştir. Yarımadanın zirvesinde açık alan müzesi olarak değerlendirilen içkale bulunmaktadır. Sultan Alaaddin Keykûbat sarayını burada yaptırmıştır.³⁵¹

“Alanya deniz kıyısında bir şehirdir, ahalisi tümüyle Türkmenlerden oluşmaktadır. Kahire, İskenderiye, ve Suriye tüccarları bu şehre gelip alışveriş ederler. Şehrin üst tarafında gayet sağlam sarp bir kale var.” İbn Battûta bu şekilde kısaca bahsetmiştir.

3.2. Antalya Cuma Câmii

İbn Battûta Antalya'yı genişlik, güzellik ve ihtişam bakımından dünyanın en güzel şehirlerinden diyerek tanıtmıştır. Gerek planı, gerekse düzeni ile diğer ülkelerdeki benzerlerinden de üstün durumda olduğunu belirtmiş, şehir merkezinde Cuma Câmii, medrese pek çok hamam, gayet düzenli planıyla kalabalık ve zengin çarşılar bulunmaktadır ifadelerine yer vermiştir. “Cuma Câmii'nde güzel sesli gençler her gün ikindiden sonra Fetih, Mülk ve Amme surelerini okurlar”³⁵² şeklinde de bahsetmiştir.

³⁵¹ Yurt Ansiklopedisi, “Antalya” 1982, Anadolu yay., İstanbul, II, 863. Ekiz, İsmet, 1965. *Antalya Mîmârî Eserleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, yayınlanmamış lisans tezi, İstanbul, s.92, Meltem Cansever, 2005, *100 Mîmârî Şaheser*, Ntv yay., İst., s . 140.

³⁵² İbn Battûta, s.274.

İbn Battûta seyahatnâmesi döneminde mevcut olan Yivli Minare Câmii ve Ahi Yusuf Mescidi vardır. Ancak, İbn Battûta'nın bahsetmiş olduğu Cuma Câmii'nin hangisi olduğu anlaşılamamaktadır.

3.3. Ayaslug Ulu Câmii – İsâ Bey Câmii

Antik Efes'in bulunduğu yerde kurulmuş bulunan Ayaslug şehri şimdi Selçuk adıyla bilinmektedir. Şehir 1304'te Sasa bey tarafından alınmıştır, 1309'da Aydınolu Mehmet Bey'e geçmiştir. Aydınolu Mehmet Bey burada bir denizgücü, hücum donanması oluşturarak 1319'da Sakız adasına baskın düzenlemiştir. Burası İbn Battûta'nın geldiği dönemde Hızır Bey'in emrindedir.³⁵³

İsa bey câmii, Aydınolu İsa bey tarafından 1375 yılında yaptırılmıştır.³⁵⁴ Câmii Artemis Mabedi ile Hagios Loannes Thealogs Kilisesi arasında idi. Mimârı Dimiskioğlu Ali'dir.

İbn Battuta Tire'nin , bağık ve bahçelik güzel bir belde olduğunu Oradan Ayaslug'a geçtiğini belirtmiş Buranın eski ve zengin bir şehir olup, Rûmlar katında kutsal sayıldığını çünkü İri taşlardan yapılmış büyük bir kilisesi olduğunu belirtmiştir ve yine kilise ile ilgili “Büyük bir sabır ve ustalikle yontulmuş olan bu taşların her biri en az on karış uzunluğundadır” diyerek kilise hakkında bilgi vermiştir. Yine İbn Battûta “Bu şehirde bulunan Ulu câmii, dünyanın en güzel İslam mabedlerinden biridir. Bu mabed önceden Rûmlar'ın çok hürmet gösterdikleri bir kiliseydi. Şehir müslümanlar tarafından fethedilince onu câmiye dönüştürmüşlerdir. Binanın duvarları renkli, tabanı ise beyaz mermerlerle kaplanmıştır. Çatısı kurşunla örtülüdür. Muhtelif ebatlarda onbir kubbesi vardır. Her kubbenin altında bir havuz bulunur. Ortasından geçen nehrin iki tarafını çeşitli ağaçlar, asma ve yasemin çardakları kaplar. Câmiinin onbeş kapısı vardır.³⁵⁵ diyerek câmiyi anlatmıştır.

Bu câmii üç kapılı olup yapının ortasında büyük bir şadırvan vardır. Kubbelerin iç bölümü Selçuk çinileri ile kaplıdır. 48.68 çarpı 56.53 metrelik dikdörtgen bir alandadır. Avlu planı dikdörtgene yakındır. Üç tarafında revaklar yer alır. Dikdörtgen olan yapının

³⁵³ Aykut, İnceleme, Çeviri ve Notlar, II, 718.

³⁵⁴ Bknz. Günümüze Ait Câmiinin Fotoğrafi, EK 22: s. 153.

³⁵⁵ İbn Battûta, s.292.

ortasında sekizer metre aralıkla tek sıra oluşturan dört granit direk vardır. Mihrapla giriş üzerine rastlayan kısmın üzerinde yan yana iki kubbe vardır. Kareden kubbe yuvarlağına, çiniden mukarnaslı köşeler ve mozaik gibi işlenmiş pandantiflerle geçilmektedir. Kible duvarında bulunan sivri kemerli bir kapı da hareme geçit verir. Avlu ile câmi hareminin birleştiği köşelerde önce tuğladan iki minarenin yükseldikleri sanılır. Bunlardan bir tanesi 1934'te yıkılmadan kurtarılmış ve bugün ayakta kalabilmiştir.³⁵⁶

İzmir ili Selçuk ilçesinde, Ayasuluk Kalesi ile St. John Kilisesi'nin bulunduğu tepenin batı yamacında olan bu câmi, kapı üzerindeki kitabesinden öğrenildiğine göre h.776 (1375) tarihinde Aydınoğlu İsa Bey tarafından yaptırılmıştır. Mimarı Ali Bin Müşeymeş ed-Dımişki'dir. Aydınoğlu İsa Bey'in vakfiyesi günümüze gelemediğinden bu câmi ile ilgili bilgiler eski gezginlerin yazdıklarından öğrenilmektedir. Evliya Çelebi bu yapıdan söz ederken Söz ederken kitabesini de kaydetmiştir .

Kitabe:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla bu mübarek câmiinin inşa edilmesini büyük sultan, Millet fertlerinin maliki, İslam'ın ve Müslümanların sultanı, Devletin, dinin ve dünyanın medarı iftiharını Aydınoğlu Mehmet oğlu İsa emretti. Tanrı mülkünü ebedi kılsın. Ali İbni Dımişki yaptı ve bunu Şevval ayının 9'unda ve 776 (1375) senesinde yazdı”.

Câmi Selçuk'un (Ayasuluk) Osmanlı yönetimine girmesinden sonra önemini yitirmiş ve câmii de kendi haline terk edilmiştir. Zamanla harap olan bu yapı XIX. yüzyılın sonlarında çok bakımsız duruma gelmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında bir süre kervansaray olarak kullanılmış, bu sırada da yapıda bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Örneğin; güney duvarındaki mihrap sökülmüş ve yerine bir kapı açılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında kırılan, parçalanan mihrabın üst kısmı İzmir Kestanepazarı Câmii'ne götürülmüş ve oradaki mihrabın üzerine yerleştirilmiştir. Mihrap üzerindeki kitabe frizi de yine İzmir'e götürülmüştür. Ayrıca kuzey ve doğu yönlerindeki kapılardan kitabeler başta olmak üzere mimari parçaları da yerlerinden sökülüştür. Bu kapıların kitabelerin XIX. yüzyılın sonlarında İzmir'e götürüldüğü kaynaklardan öğrenilmektedir. Yalnızca doğu kapısındaki kitabe Çorapkapı Câmii'nin mihrabı

³⁵⁶ Pars Tuğlacı, 1985, *Osmanlı Şehirleri*, Bas. Milliyet Tesisleri, İstanbul, s.33-34.

üzerine, kuzey kapısı üzerindeki kitabe de Kestanepazarı Câmii'nin son cemaat yerindeki pencere üzerine yerleştirilmiştir.

İsa Bey Câmii Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün Efes'te yaptığı kazı çalışmaları sırasında G.Niemann 1895'te bu yapıyı da incelemiş ve küçük çapta da olsa düzenleme çalışmaları yapılmıştır. Sonraki yıllarda Milli Eğitim Bakanlığı ve İzmir Vakıflar Müdürlüğü 1934 yılında ortaklaşa bir restorasyon çalışması yapmıştır. 1988 yılında ise Yapının bulunduğu alanın bir yamaçta olması, kuzey ve doğu cephelerini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu nedenle de kuzey ve doğu cephelerinde çok az sayıda pencere açılmıştır. Ancak yapının anıtsal görünümü düz bir arazide bulunan güney ve batı cephelerinde açıkça görülmektedir. Batı cephesinde diğer cephelerdeki kesme taş, kireç taşı ve devşirme malzeme uygulanmamış, bütün yüzey düzgün devşirme bloklarla kaplanmıştır. Bezeme yönünden de bu cephe diğerlerinden daha farklı görünümündedir. Câmi enine gelişen iki nefli bir ibadet mekânı ile buna kuzey yönünde eklenen revaklı bir avludan meydana gelmiştir. Batı cephesinde câmi ile avlu duvarlarının birleştiği noktada anıtsal bir giriş kapısı bulunmaktadır. Kapının iki yanında, zemin kısmında sıra halinde nişler görülmektedir. Günümüzde camekânla kapatılan bu nişlerin aslında aptes alma muslukları olarak kullanıldıkları sanılmaktadır. Bu nişlerin üzerinde bulunan pencereler iki sıra halinde tüm cepheyi kaplamaktadır. Böylece yapıya, alt sırada nişler, üst sırada da pencerelerle cephe üçlü bir görünüm verilmiştir. Buradan iki yandaki merdivenlerle çıkılan mermerden bir taç kapı yer almaktadır. Bunun üzerine de günümüzde şerefeden yukarısı yıkılmış olan minare yerleştirilmiştir. Doğu kapısının üzerinde de bu minarenin bir benzerine yer verilmiştir. Ancak bu minare günümüze ulaşamamış, XVII. Yüzyıldaki gravürlerde de görülmemektedir. Giriş kapısından dikdörtgen planlı, ortasında sekizgen bir havuz olan avluya girilmektedir. Avlunun üç yönden revakla kuşatıldığı günümüze gelebilen izlerden anlaşılmaktadır. Antik yapılardan buraya getirilmiş 12 sütun bu bölümün revaklarla kuşatıldığının kanıtıdır. Geniş kemerlerle birbirine bağlanan bu sütunlar ve duvarlardaki konsollar, tuğla kemer izleri, revaklarının üzerinin örtülü olduğunu da göstermektedir.³⁵⁷

³⁵⁷ Meltem Cansever, *a.g.e.*, s . 175.

Câminin ibadet mekânı 18.00x48.00 m. ölçüsünde dikdörtgen planlı olup, ortasındaki sekizer metre aralıklarla dizilmiş dört granit sütunla iki eşit sahna ayrılmıştır. Bunlar mihrap yönünde dik bir sahnla (transept) kesilmiş ve ortaya çıkan birbirine eşit iki mekân yan yana 9.00 m. çapında yüksek kasnaklı birer kubbe ile örtülmüştür. Sekizgen kasnaklı olan bu kubbelerden birincisine Türk üçgenleri ile diğerine de pandantiflerle geçilmiştir. Buradaki büyük sütunların antik limanın yanındaki hamamdan getirildiği sanılmaktadır. Bu kubbelerin dışında kalan bölümler çift meyilli çatılarla örtülmüştür. İsa Bey Câmii Aydınoğulları dönemini yansıtan mimarisinin yanı sıra bezemeleri ile de dikkati çekmektedir. Batı cephesindeki pencere ve giriş kapısı üzerinde zengin ve renkli taş bezemelerle karşılaşılmaktadır. Ayrıca pencerelerde geçme örnekleri ile düğümlü geçmeler birlikte kullanılmıştır. İbadet mekânında mihrap önü kubbesi mozaik çini tekniğinde yapılmış pandantifleri firuze, kahverengi ve koyu mavi renkte çinilerle kaplanmıştır. Bu çinilerin arasına tuğlaların yardımı ile altı köşeli yıldızlar ve altıgenlerden meydana gelen geometrik bir bezeme meydana getirilmiştir.³⁵⁸

56.53x48.68m. ölçüsünde olan câminin üç tarafı revakla çevrili avlusunda biri doğu biri de batı cihetinde olmak üzere, iki portalden girilir. Dikkat ve itinâdı üzerinde toplayan asıl portal, batı cihetinde olandır. Kesme taşla yapılan kuzey, doğu ve güney cepheleri bir özellik göstermezler. Sanatsallık, câmiinin mermer levhalarla kaplı olan batı cephesinde toplanmıştır. Enine göre çok yüksek olan portal, tırtıllı bir silme ile çerçevelemiştir. Dişli ve nöbetleşe beyaz ve sarınarak taşlarla örülmüş olan taşkın sivri kemerli kavsara, dört sıra mukarnas dizisi ve danteli gibi işlenmiş bir yelpaze motifi ile süslüdür. Kapının atkı taşı ile mukarnaslar arasındaki satıh hendesî şekiller ve bir yazı şeridi ile bezenmiştir. Yazı şeridi her iki yandan, portal çerçevesine kadar uzar. Portalin sivri kemeri üstündeki süsleme dökülmüştür. Batı cephesinde, üst üste iki sıra üzerinde pencereler açılmıştır. Bunların ayrı şekilde çerçeveleri vardır. Büyüklükleri de eşit değildir. Portalin sağında, üstte bulunan pencerenin mukarnaslı zarif çerçevesi özellikle dikkati çeker.

Batı portalinin sağında, avlunun güney cephesi arkasında bulunan 18 x 48 m. ölçüsündeki haremin orta kısmı, biri 9,36 m., öbürü 8,13 m. çapında iki kubbe ile, yan kısımları da çatı ile örtülüdür. Bu haliyle kible duvarına paralel olan iki salını, kibleye

³⁵⁸ Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983, “İzmir”, Anadolu Yay, İstanbul, VI, 4443-4444.

dikey olan iki kubbeli bir üçüncü şahın kesmektedir. Namaz kılınan yere, avludan, iki sütuna dayanan üç kemerli üç açıklıktan girildiği gibi, kible duvarının dışında bulunan, iki dayanak ayağı arasına alınmış sivri kemerli bir kapıdan da girilir. Gerek bu Cephede sıralanan, gerekse doğu, batı ve kuzey cephelerinde açılan pencereler câmi içini bol ışıkla aydınlatır.

Batı portalinin solundaki, sekiz kenarlı bir kaideye dayanan, tuğla ile örülmüş yuvarlak minareden, yalnız şerefenin mukarnaslarına kadar yükselen gövde kalmıştır. Avlu revaklarından ise birkaç kırık sütunla mukarnaslı başlıklardan başka bir şey görülmemektedir. Çatılar yok olup gitmiştir.

Beylikler devri mimarîsinin, kapalı ve açık kısımları denkleştirmeye, portali sadeleştirmeğe çalışan, avluyu üç yönden revakla kuşatan bu mühim eseri, bu gün harap bir haldedir.³⁵⁹

3.4. Sinop Ulu Câmii

1214 yılında Selçuklu sultanı Alâaddîn Keykûbat tarafından yaptırılan câmidir.³⁶⁰

İbn Battûta Sinop'tan kalabalık ve güzel bir şehir olarak bahsetmiş savunmaya elverişli ve doğusu hariç denizle çevrili olduğunu belirtmiştir. Sinop Câmii'nin , gördüğü en güzel câmilerden biri olduğunu söylemiştir. "Burası kalabalık ve güzel bir şehir olup, savunma bakımından da son derece elverişli imkanlara sahiptir. Sinop, doğu tarafı hariç diğer bütün yanlardan denizle çevrilidir. Şehrin bir tek kapısı vardır ki, o da doğu cihetindedir. Belde hakiminin izni olmadan kimse oradan içeri giremez. Sinop Câmii, gördüğüm en güzel câmiilerden biridir. Ortasında bir su havuzu bulunur. Bu havuzun üzerinde de dört ayağa istinad eden bir kubbe mevcuttur. Her ayağı, mermerden yapılmış iki sütun tutar. Üst tarafta ahşap merdivenle çıkılan bir mahfil vardır. Bu câmiyi Alâaddîn-i Rûmî'nin oğlu Sultan pervane yaptırmıştır.³⁶¹

1214 yılında Selçuklu sultanı Alâaddîn Keykûbat tarafından yaptırılan Alâeddin Câmii'nin yapım yılı, plan özellikleri ve yaptırımı ile mimarının kimlikleri net olarak belirlenememiştir. Binada bulunan en eski kitabe, kuzeydeki ana girişte yer alan 666

³⁵⁹ Suut Kemal Yetkin, *a.g.e.*, s.217-218.

³⁶⁰ Bknz. Câmiiye dair bir fotoğraf, EK 23: s. 154.

³⁶¹ İbn Battûta, s.307.

(1268) tarihli kitabedir ve câminin Muînüddin Süleyman Pervane tarafından yaptırıldığını yazmaktadır. Ancak eserin, sonraki evkaf kayıtlarında ve halk arasında Alâeddin Câmii adıyla anılması, Sinop'un 1214'te vuku bulan fethinden Muînüddin Pervane zamanına kadar geçen yarım asır içinde ve özellikle en zengin dönemini yaşadığı I. Alâeddin Keykûbad zamanında Selçuklu geleneğine uygun bir câmiye sahip olmadığının düşünülemediği, 1261'deki Trabzon Komnenoslarının saldırısı sırasında İç kale dışında kalan bütün binaların tahrip edilmeleri ve bu eserin o bölgede tanınmayan Artuklu modelinde inşa edilmesi gibi sebepler. Alâeddin Câmii'nin aslında Mumüddin Pervane tarafından aynı plan üzerine yeniden yaptırılan daha eski bir yapı olduğunu düşündürmektedir.³⁶²

Câmiye en fazla imar faaliyetinde bulunan büyük Selçuklu Hükümdarı I. Alâeddin Keykûbaddır. (ö 1237) Câmi kendisi tarafından tarafından Atabeg Ayaş'a inşa ettirilmiştir ve bu eser Trabzon Komnenoslarının 1261'deki işgali sırasında tamamen yıkılmıştır, 1268'de de Muînüddin Pervane tarafından eski temelleri üzerine tekrar yapılmıştır.³⁶³ İbn Battûta ise şöyle bahsetmiştir. “ Ortasında bir su havuzu bulunur. Bu havuzun üzerinde de dört ayağa istinad eden bir kubbe evcuttur. Her ayağı, mermerden yapılmış iki sütun tutar. Üst tarafta ahşap merdivenle çıkılan bir mahfil vardır. Bu câmiyi Alâaddîn-i Rûmî'nin oğlu Sultan pervane yaptırmıştır.İbn Battûta'nın XIV. yüzyıl sonlarına doğru gördüğü câmiyi tek kubbeli ve ahşap maksureli olarak tasvir etmesinden, yapının çeşitli dönemlerde geçirdiği onarımlarla orijinal görünüşünü iyice kaybettiği anlaşılmaktadır.”³⁶⁴

Alâaddîn Câmii kentin ortasında yer alır. 66 metre uzunluğunda ve 22 metre enindedir. bir sıra ince tuğla, bir sıra taştan yapılmıştır. Biri büyük olmak üzere ortasında üç, doğu ve batı taraflarında birer küçük olmak üzere beşkubbesi vardır. Câminin kuzey cephesinde iç duvarlarının ortasında, 94 basamaklı bir minaresi bulunmaktadır. Müezzin mahfili, mutasarrıf, Ömer Tufan Paşa tarafından 1851 yılında onarılmış ve ahşap olarak yeniden yaptırılmıştır. Câminin mihrabı beyaz mermerdendir. Çok süslü ve birbiri içinde olmak üzere çifttir. Kenarlarında çiçekli kabartma üzerinde çepeçevre Ayet el-Kürsi yazılıdır. Mihrabın tam karşısındaki bir kitabeden, bu mihrab ve minberin,

³⁶² Ara Altun, 1978, *Anadolu'da Artuklu Devrî Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul, s.198.

³⁶³ Deniz Esemeli, 1989, “Alâeddîn Câmii”, *DİA*, İstanbul, II, 329.

³⁶⁴ Mehmet Şakir Ülkütaşır, 1934, *Sinop'ta Candaroğullarına Ait Tarihi Eserler*, İstanbul, s. 187;

Candaroğullarının ünlü hükümdârı İsfendiyar Bey tarafından yaptırıldığı, câminin de onarıldığı yazılıdır (1429).³⁶⁵ Mermerden yapılan minber, Türk taş oymacılığı sanatının, en güzel örneklerindedir. Câminin kuzey yönünde; 12 metre yüksekliğinde büyük bir duvarla çevrili avlusu ve bu avlunun ortasında büyük bir şadırvan ile buraya açılan bir kapısı vardır. Yapının son mermerden yapılan minberi şimdi İstanbul Türk ve İslam Eserleri müzesindedir. Câmi içinde, doğu tarafında bir çeşme bulunmaktadır.³⁶⁶

Bugün Ulu Câmi adıyla da anılan yapı, 66x44 m. boyutlarında geniş bir dikdörtgen avlu ile bu avlunun güneyinde yer alan 66x22 m. boyutlarında câmi mekânından oluşmaktadır. Altı payenin birbirinden ayırdığı enlemesine uzun iki nefli bir plana sahiptir. Neflerin üzeri çapraz tonozla, mihrap önü ortadaki diğerlerinden yüksek üç kubbe ile, avluya bakan nefin uçları da yine iki kubbe ile örtülmüştür. Beş girişle avluya açılan yapının cümle kapısı ana eksenini belirler. Son cemaat yerinde, uçlardaki kubbeli mekânları dışarıda bırakacak şekilde içerlek yapılan birer minarenin varlığı ve söz konusu kubbeli mekanlardaki teknik ve işleme farklılıkları, sonraki dönemlerde binaya çeşitli eklemeler yapıldığını göstermektedir.³⁶⁷

Avlunun batı kapısı üzerindeki kitabeden, Candaroğlu Celâleddin Bayezid Bey (Kötürüm) tarafından 787 (1385) yılında esaslı bir onarım yaptırıldığı öğrenilmektedir. Avlunun kuzeydoğu köşesinde yer alan Candaroğulları Türbesi de bu onarım sırasında yapılmıştır. Orijinal minarelerinin ne zaman yıkıldığı bilinmeyen câminin kuzey avlu duvarı ortasındaki minaresi de sonradan eklenmiştir. Cümle kapısı içine konulan 833 (1430) tarihli kitabeden de, Candaroğulları süsleme sanatının en güzel örneklerinden olan mihrap ve minberin I. İsfendiyar Bey tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir. Selçuklu tarzında girift süslemelere ve bir yazı kuşağına sahip mermer mihrabın bordürlerindeki kabartma zencerek motifleri diğer Candarlı mihraplarında da görülür. Mihrapla birlikte yapılan ve Evliya Çelebi'nin de methettiği minber,³⁶⁸ üstüne kubbenin çökmesiyle yıkılmış ve bazı parçaları İstanbul'daki Çinili Köşk'e götürülmüştür. Daha sonra 1709 ve 1725 yıllarında mihrap önü kubbesiyle çatı tamir edilmiştir. Avlunun batı kapısındaki Kötürüm Bayezid'in kitabesi üzerinde yer alan ve Abdülmecid'in tuğrasını taşıyan 1267 (1851) tarihli kitabe ise 1264'te (1848) başlayan tamiratın bitiş tarihini

³⁶⁵ Ömür Bakirer, 1976, *Anadolu Mihrapları*, Ankara, s. 224.

³⁶⁶ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.268-69.

³⁶⁷ Oktay Aslanapa, 1973, *Türk Sanatı*, İstanbul, II, 103.

³⁶⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, 75.

vermektedir. Sinop mutasarrıfı Tufan Paşa tarafından yaptırılan bu uzun onarım sırasında câmii kagir olarak sağlamlaştırılmış ve direkler üzerine oturtulan ahşap son cemaat yeri ile kadınlar mahfili ve minber yenilenmiştir. Câmii 1946 ve 1950 yıllarında da onarım görmüştür.³⁶⁹

3.5. İznik Kalesi

İznik'te surlar kenti tümüyle çevrelemektedir. Roma döneminde yapıldığı sanılan duvarlar depremlerle yıkılmıştır. 258-1222 arasında zaman zaman onarılarak günümüze dek gelmiştir. İznik Kalesi³⁷⁰ iki sıradan oluşan han duvarları kesme taş ve tuğladandır. Çok sayıda yuvarlak ve kare biçimli burçlarla desteklenmiştir. 4.427 m uzunluğundaki duvarlarda Romalıların utkularını anlatan yazıt ve kabartmalar vardır. Dört giriş kapısı vardır. Yenişehir, İstanbul, Lefke, Göl kapısıdır.³⁷¹

İbn Battûta “Yeznik şehrine girmek için evvela köprü gibi bir yolu takip etmek gerekiyor.Oradan da ancak bir süvari geçebilir. Bu yüzden şehir iyi korunmuştur. Göl onu her yandan çevirmiştir. Şimdi bomboş olan şehirde saray hizmetkarlarından birkaçı ve sultanın hanımı Beylun oturuyor. Şehir ahalisine hükümrânlık eden erdemli iyi yürekli bir kadın Şehir üzerinde dört sur bulunuyor. Her iki sur arasında su dolu hendekler açılmış.İçeri girmek için tahta köprülerden geçilir. Diledikleri zaman kaldırırlar köprüleri”³⁷² şeklinde bahsetmiştir.

3.6. Ayasofya

Bizans devrinde İstanbul'un en büyük kilisesi iken İstanbul'un fethinden sonra şehrin baş câmii haline getirilen ve etrafında zamanla bir külliye teşekkül eden mâbeddir.³⁷³ Fetihten sonra şehrin en büyük mabedi olan Hagia Sophia Kilisesi Fâtihten tarafından Ayasofya adıyla fethin sembolü olarak câmiiye çevrilmiş ve ilk cuma namazı da burada kılınmıştır. Ayasofya, ekânîm-i selâsenin ikinci unsuru oğulun bir vasfı olarak, mistik bir mefhum olan sofia (ilâhî hikmet) adına kurulmuştur. Yanındaki patrikhane kilisesi Hagia Eirene (Aya İrini) ile birlikte ikisine Megale Ekklesia (Büyük Kilise)

³⁶⁹ Mehmet Şakir Ülkütaşır, , *Sinop'ta Candaroğullarına Ait Tarihi Eserler*, s. 187; Muzaffer Erdoğan, 1968, “*Osmanlı Devrinde Anadolu Câmilerinde Restorasyon Faaliyetleri*”, vd. VII s. 149.

³⁷⁰ Bknz. İznik Kalesi, Ek 24: s. 155.

³⁷¹ *Yurt Ansiklopedisi*, “Bursa”, Anadolu yay., İstanbul, 1982, III, 1773.

³⁷² İbn Battûta, s.297.

³⁷³ Bknz. Ayasofya, EK 26: s. 158.

denilmekteydi.³⁷⁴

Karadeniz'in kuzeyinde Deştikıpçak'ı gezerek Sultan Muhammed Özbek Han ile görüşen İbn Battûta, bugünkü Kazan şehri civarında bulunan eski Bulgar şehrine varmış, "Arzızulumâf'a"³⁷⁵ ulaşamadığını belirterek orası hakkında duyduklarını nakletmekle yetinmiştir. 10 Şevval 732'de (5 Temmuz 1332) Bizans imparatorunun kızı ve Özbek Han'ın üçüncü hatunu olan Beylûn'un kafilesine katılarak Ükek, Sudak (Suğdak). Baba Saltuk (Dobruca) üzerinden yaklaşık bir ayda İstanbul'a gelen seyyah İmparator III. Andronikos Palaiologos ile görüşür; "Tekfur b. Circîs" şeklinde bahseder.

İbn Battûta öncelikle Astanbûl'dan (İstanbul) bahseder "Bu şehir sonsuz derecede büyük! İki bölüme ayrılmıştır. İki taraf arasında, Mağrip'teki Selâ vadisine benzeyen, sularında gel-git yaşanan büyük bir nehir vardır. Eskiden üstünde köprü kurulmuş ama harap olmuş. Şu anda karşıdan karşıya büyük kayıklarla geçiliyor. Söz konusu nehrin ismi Absumi'dir"³⁷⁶.

"Astanbûl" denen kısım, nehrin doğu yakasıdır. Hükümdarlarla devlet erkânı burada oturuyor, nüfusun büyük bölümü de buraya yerleşmiştir. Çarşıları taşla döşelidir ve gayet geniştir. Her zanaat erbabı kendi başınadır, başkalarıyla karışık değildirler. Her çarşının ayrı kapıları vardır, geceleyin kapatılır. Ve enteresan bir nokta, çarşı esnafının ve zanaatkarların çoğu kadındır! Şehir denize doğru dokuz mil girmiş bir dağ eteğine kuruludur. Enlemesine dağılışı da yine aynı ölçülerde; belki biraz fazla. Üstünde küçük bir kale ve hükümdarlık sarayı vardır. Şehrin surları, tepenin eteklerini her yandan çeviriyor; denizden kimse içeri giremiyor. Şehirde onüç kalabalık mahalle ve olağanüstü büyük bir kilise var.³⁷⁷

Şehrin öteki kısmı "Galata" adını taşıyor demin bahsettiğim suyun batı yakasıdır burası. Nehre açılan kapılarıyla burası, bizim Ribatü'l- Feth-i andırıyor. Bu yakaya, hepsi de tüccar olan Frenk³⁷⁸ taifesi yerleşmiştir. Galata'da nüfus Cenova, Venedik, Roma, Fransız gâvurundan oluşuyor. Onlar da Kostantîniye hükümdarının hakimiyeti altında yaşıyorlar. Hükümdar onların başına kendilerinin olduğu birini atamaktadır; o adama

³⁷⁴ Semavi, Eyice, "Ayasofya", *DİA*, İstanbul, IV, 206.

³⁷⁵ karanlıklar ülkesi, Sibirya, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, 2005., Yapı kredi yay. İstanbul, İnceleme Çeviri ve Notlar, II, 736.

³⁷⁶ Haliç

³⁷⁷ İbn Battûta, s.336.

³⁷⁸ Avrupalı

Kums (Konsolos) derler, onların her yıl hükümdara belli bir vergi ödemeleri gerekliyse de bazen başkaldırırlar ve iki taraf savaşa tutuşur. Aralarını ancak Papa bulur. Bu taife tümüyle ticarete gömülmüştür; sahip oldukları liman, dünyanın en işlek limanlarından. Bu limanda yüz kadar kurkûra (çekdiri denilen büyük tekne) gördüm. Ufak tekneler ise sayılmayacak denli çok! Bu tarafta çarşılar gayet renkli ve zengin olmasına rağmen pis! Çarşıları birbirinden ayıran küçük dere sade lığim akıtıyor desem yeridir! Galatalıların kiliselerinde de hayır yok; revnaksız ve sessiz.³⁷⁹

İbn Battûta Ayasofya'dan şöyle bahsetmiştir: “Bu kilisenin ancak dışını anlatacağım. İçini bilmiyorum. Halk oraya Ayâ Sûfiyâ (Ayasofya) der. Bu yapıyı Süleyman Peygamber'in teyzeoğlu Asaf b. Barhiyâ yaptırmış söylentiye göre. Hıristiyanların en büyük kilisesidir. Her yanı duvarla çevrili olan bu kilise ve külliyesi, bir şehri andırıyor; onüç kapısı var. Bir mil kadar geniş olan avlunun önünde koca bir kapı var; buradan girmek isteyenlere kimse engel olmaz, imparatorun babası ile geldim bu kiliseye. Avlu, mermerle döşeli muazzam bir kabul salonunu andırıyor. Kilisenin içinden fıskıran bir kaynakla ikiye bölünüyor. Su arkının yan duvarları bir arşın yükseklikte gayet güzel işlenmiş somaki mermerle kaplı. Arkın iki yanı da düzenli aralıklarla dikilmiş ağaçlarla süslü. Kilise kapısından avlunun ortasına kadar uzanan yüksek ahşap çardakta hâlâ üzüm salkımları vardı. Bunun altında yaseminler ve reyhanlar diziliydi. Avlu kapısının hemen dışında ahşaptan mamul büyük bir kubbe göze çarpmaktadır. Buraya konan peykelerde kapı hizmetkârları oturur. Kubbenin sağ tarafında çoğu ahşap olan iskemle ve peykeler şehrin yargıçları ve divan kâtiplerine aittir. Orta yerde tahta merdivenlerle çıkılan kubbe aşağıda anlatacağımız gibi başyargıcın makamıdır. Bu kubbeye üstü kamışla örtülü bir koltuk var. Salon kapısının hemen yanındaki kubbenin sol tarafından attarlar çarşısına giriliyor.

Yukarıda sözünü ettiğimiz kaynaktan çıkan su ikiye ayrılıyor. Biri attarlar çarşısından geçiyor, öteki, yargıç ve kâtiplerin bulunduğu sokaktan geçiyor. Kilisenin (ana) kapısının üst tarafındaki çardakta mabedi temizleyen, kayyumluk yapan, kandilleri yakan, kapıları açıp taratan görevliler oturuyor. Onlar İsâ Peygamberin benzerinin çarmıha gerildiği haçın tahtalarından arta kalanla yapıldığı zannedilenve bu yüzden kutsal sayılan eski bir haç önünde secde etmedikçe kimseyi kiliseye sokmazlar. Bu haç,

³⁷⁹ İbn Battûta, s.336-337

mabet kapısının üstündedir ve uzunluğu on arşın tutan yine haç şeklinde altın bir sandukada korunmaktadır. Büyük kapı altın ve gümüş levhalarla süslenmiştir.³⁸⁰

Bu kilisede hizmet eden rahip ve keşişlerin sayısının binlere vardığı söyleniyor! Onların bazıları İsa Peygamberin havarilerinin soyundan geliyormuş. Büyük kilisenin iç kısmında dünyadan elini eteğini çekip kendini ibadete vermiş binden fazla bakire kadına ait bir kilise bulunmaktadır. Çocuk yapamayacak kadar yaşlı kadınlar ise bakirelerden daha fazla!. Hükümdarın, devlet erkânının ve halkın başlıca âdeti her sabah bu kiliseyi ziyaret etmektir. Papa buraya yılda bir defa gelir. Şehre dört konak yaklaştığında hükümdar onu karşılamak üzere yola koyulur, atından inip yürüyerek papanın huzuruna çıkar. Şehre girilirken de hükümdar papanın önünde yaya ilerler. Papa İstanbul'da kaldığı müddetçe hükümdar sabah akşam huzura girip onu selâmlar.

Ayasofya, MS 6. yüzyılda dikdörtgen planlı, ahşap çatılı bazilikalarla kare planlı yapıların birbirini tamamlamasından oluşan kubbeli bazilikaların bir örneğidir.³⁸¹ Bu yapıda, Roma mimari geleneği ile Doğu sanatının belirtileri görülür.³⁸² Ayasofya'nın ilk binası İlkçağ İstanbulu'nun merkezî yerinde, birinci tepe üzerinde IV. yüzyılda ahşap çatılı bir bazilika biçiminde yapılmıştır. Büyük Konstantinos tarafından kararlaştırılan, ancak Konstantios (337- 361) zamanında inşa edilen ve 15 Şubat 360'da açılan en eski Ayasofya hakkında pek fazla bilgi yoktur. Kayıtlara göre, bu kilise ahşap bir bina idi. Ortada bir merkez ve iki yan bölmesi (nef) vardı.³⁸³

Fakat 20 Haziran 404'te patrik İoannes Khyrosostomos'un sürgün edilmesi üzerine meydana gelen bir ayaklanmada çıkan yangında kilise harap olmuş, II. Theodosius (408-450) binayı beş nefli sahn olarak yeniden yaptırıp 10 Ekim 415'te tekrar açmıştır. Bu ikinci kilise de Justinianos (527-565) ve karısı aleyhine 532 yılında 13-14 Ocak gecesi çıkan Nika ayaklanmasında sarayın bir kısmı ve başka umumi binalarla birlikte yandıktan sonra imparator onu evvelki binalardan daha büyük,

³⁸⁰ İbn Battûta, s. 337-338.

³⁸¹ Bknz. Ayasofya'nın Planı, EK 25: 156.

³⁸² H. Veli Yenisoğancı, L. Suat Kongaz, Ali Kılıçkaya, Saadet Barutçu, Süleyman Eskalen, Müjgan Harmankaya, Nilay Yılmaz, ts., *Müzeler Rehberi, Ayasofya*, Dönmez Ofset Müze Eserleri Turistik yayınları, Ankara, s. 33.

³⁸³ Cornelius Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Çev. Rezzan Kızıltan, 1999, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, s. 21; Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, Yaşar Baş, *Kiliseden Müzeye Ayasofya Câmii*, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s.85.

değişik ve muhteşem bir şekilde yaptırmayı tercih etmiştir.³⁸⁴ Ayasofya, Justinianus döneminde yeniden yaptırılmıştır. Justinianus'un bu yapısında daha sonra pek çok kez değişimler gerçekleşmiştir. Bu mabed, büyük bir orta alan ve kuzey ve güneyde yan mekânlar (nefler), batısında da Osmanlı zamanında son cemaat mahalli olarak kullanılan iki ayrı bölüm, yani nartekslere sahiptir. Yapının kubbeye kadar olan hacmini yalnız orta nefte, yani esas kilise mekânında görmek mümkündür. Yan nefler ve iç narteksin üzerinde bir kat daha inşa edilmiş ve bu kat galeri olarak kullanılmıştır.³⁸⁵

Batı Anadolu'lu iki mimar Trallesli (Aydın) Anthemios ile Miletoslu (Milet-Balat) İsidoros'a havale edilen inşaat 537 yılına kadar sürmüştür. Justinianos geniş imparatorluğunun her tarafından malzeme istemiş, bunun için daha eski yapıların işlenmiş malzemesi de toplanmıştır. Böylece Mısır'da Heliopolis'ten sekiz büyük kırmızı porfir sütun, Batı Anadolu'da Efesos'ta (Ayasuluk-Selçuk) Artemis Mâbedi'nden, Kyzikos (Kapıdağ yarımadası) ve Suriye'de Ba'lebek'ten sütunlar getirildiği gibi başka yerlerden de değişik cins ve renklerdeki mermerler alınmıştır. İustinianos inşaatla bizzat ilgilenecek yapıda çalışan 10.000 işçiyi gayretlendirmiş, Ayasofya altı yıl içinde tamamlanarak 27 Aralık 537 günü büyük bir törenle açılmıştır.

Daha ferah mekânlara kavuşmak arzusu ile erken tarihlerden itibaren kolonların iç mekânlarda kullanılmasını sağlamıştır. Böyle bakıldığında bir bazilika, iki uzun dizi halinde sıralanan ve bir girişle birbirine kenetlenen çatı taşıyıcılarının iç mekânda kullanıldığı özel bir biçimdir.³⁸⁶ Zemin planı bir bazilika biçiminde tasarlanmış, fakat orta mekânına hakim bir kubbe yapılmış kiliselerin ilk örnekleri Anadolu'da denenmişti. Bunların en büyüğü ve iddialısı ise, Batı Anadolu'lu iki mimarın eseri olan Ayasofya oldu. Böylece Ayasofya, Hristiyan âleminin uzun süre en büyük ibadet yeri olarak kalmıştır.³⁸⁷

³⁸⁴ Semavi Eyice, "Ayasofya", s. 207.

³⁸⁵ Marcel Restle, 1847-1849 "İmparator Justinianus'un Constantinopolis'teki Ayasofyası", 600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve Fossati Restorasyonu, İstanbul, 2000, s. 23. Ahmet Akgündüz, vd., *Kiliseden Müzeye Ayasofya Câmii*, s.85.

³⁸⁶ Marcel Restle, *a.g.e.*, s. 23.; Ahmet Akgündüz, vd., *a.g.e.*, s.85.

³⁸⁷ Semavi Eyice, 1984, *Ayasofya*, Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve Sanat Hizmetlerinden, İstanbul, s. 12,13.

Bu yapı, narteks ve apsis hariç, içten 73,50 m. uzunluğunda ve 69,50 m. genişliğindedir. Apsis ise dıştan 6 m. dışarı taşar. İç kısımda, dış narteks'den apsisin ucuna kadar uzunluk 92,25 m.'yi bulmaktadır. Bunlara ayrıca ortalama 1 m. kadar olan duvar kalınlıkları da eklenebilir. Binanın bölümlerinden iç narteks 11,64 m., dış narteks 6,03 m., apsisin dışa çıkan kısmı ve duvar kalınlıkları da ilave edilirse, binanın umumi uzunluğu 99.013, metredir. Orta mekân, sağ ve sol yanlarında bulunan dört büyük paye ve payeler arasında yer alan sütunlarla yan neflerden ayrılmıştır. Orta mekânın imparator kapısından apsise kadar (apsis dahil) olan uzunluğu 79,29 m., genişliği 32,27 m.'dir. Yan netler, 18,19 m. ile 18,70 m. enindedir. Narteksler dışında, yan nefler dahil bütün mekân 79,29x69,50 m. ebatlarındadır. Bu ölçülere göre yapı, E. H. Swift' in hesabına göre, 7570 metrekarelik bir saha işgal eder ve Roma'daki St. Pierre, Sevil ve Milano katedrallerinden sonra dünyanın dördüncü büyük ve eski mabedi durumunda bulunmaktadır.³⁸⁸

Binada, inşaat malzemesi olarak taş ve tuğla kullanılmıştır. Sütunlar taştan yapılmış, yan esas duvarlar da tuğladan inşa edilmiştir. Muahhar bazı tamirlerde taş ve tuğla sıraları karışık olarak kullanılmıştır. Tuğlalar ise, 35,5 cm uzunluk ve genişlikte ve vasati 5 cm kalınlıkta idi. Duvar kalınlıkları, kuzey ve güney yan esas duvarlarda 1,06 m., doğu duvarlarında ise, 1,37 m. idi. Batıda iç nartekse bakan duvarlar takriben 1,52 m. kalınlıktadır. Bazı noktalarda 2,13 m. kadar kalınlıkta duvarlar da mevcuttur.³⁸⁹

İlk yapıldığında Ayasofya'nın kubbesi dört kemer üzerinde köşe bingileri (pandantif) ile bir bütün teşkil eden, adeta rüzgardan şişmiş bir yelken biçimindeydi. Ancak fazla yayvan ve basık olan bu kubbe, 558'de yıkılmış ve yerine şimdi görülen, eskisinden daha yüksek olan her biri 1,10 m. eninde 40 kaburgalı ve 40 pencereci kubbe yapılmıştır. Bu yeni kubbe, o vakte kadar mimaride başlı başına bir yapı unsuru olarak pek kullanılmayan küresel üçgen biçiminde bingi (pandantif) ve kareden kubbe yuvarlağına geçişin en önemli yardımcısı olarak mimarideki yerini almıştır.³⁹⁰ Bugün, zeminden yüksekliği 55,6 m. olan ana kubbe tam yuvarlak olmayıp, hafif elips biçimindedir. Asırlardan beri gördüğü onarımlar ve yer sarsıntıları nedeniyle tam yuvarlaklığını kaybetmiştir. Kubbe çemberi, üzerine 40 adet kaburganın kubbe taşıyıcı

³⁸⁸ Semavi Eyice, *Ayasofya*, s. 13; Feridun Dirimtekin, , *Resimli Ayasofya Kılavuzu*, İstanbul 1956,s.10, 11; Veli Yenisoğancı, *Ayasofya*, s. 36. Ahmet Akgündüz, , vd., *Kiliseden Müzeye Ayasofya Câmii*, s.85-86.

³⁸⁹ Feridun Dirimtekin, *a.g.e.*, s. 13; Ahmet Akgündüz, vd., *Kiliseden Müzeye Ayasofya Câmii*, s.86.

³⁹⁰ Semavi Eyice *Ayasofya*, s. 16; Feridun Dirimtekin, *a.g.e.*, s. 19,20.

eleman olarak dayandırıldığı alanı oluşturmaktadır. Yakından bakıldığında, çember kuşağına oturtulmuş olan bu kaburgaların ve kubbe payandalarının çok büyük ölçekli (genellikle 1,2 m. genişlik, 3,1 m. derinlik, 6,5 m. yükseklik) olduğu görülmektedir.³⁹¹ Kubbe çapının ölçüleri, iki eksene göre farklı olup, 31,24 m. ile 32,81 m. arasında değişmektedir. Kaynaklarda kubbenin yüksekliği ve çapı farklı ölçülerde verilmiştir. Bir kaynağa göre kubbe 55,60 m.yükseklikte ve yaklaşık 31.36 m. çapındadır,³⁹² Bir başka kaynakta, kubbenin tepe noktasının tabandan yüksekliği 56 m çapı 32 m. gösterilmiştir.³⁹³ Diğer bir kaynakta ise, kubbenin 56.60 m. yükseklik; kuzey - güney doğrultusunda 31.87 m. doğu-batı doğrultusunda 30.36 m. çapında olduğu kaydedilmiştir:³⁹⁴ Başka bir kaynağa göre ise, kubbenin irtifai 55.60 m. çapı bir taraftan 30.86, diğer taraftan 31.87, ortalama 31.37 metredir.³⁹⁵ Celal Esad'ın verdiği bilgilere bakılırsa, zeminden kubbenin başladığı kaideye kadar olan irtifa 41,10 metredir. Sahnın ortasında, yani top kandili mahallinde kubbenin yüksekliği 56,10 metredir. Kasnak seviyesinde kutru 31 metre olup haricine kadar 32 metredir. Avludaki direkler ve ekler hariç olmak üzere, bütün binanın sathı 7000 m'dir. Kubbenin kaidelerini teşkil eden kasnak üzerinde 40 pencere vardır. Kubbe 4 fil payeye istinad eden dört kemerden oluşan dört alıka üzerindedir³⁹⁶.

Orta nef ve kubbenin aydınlatması, iki yanlardaki büyük kemerlerin içini kapatan üst duvarlarda (tympanon) açılmış pencereler ile kubbe pencerelerinden sağlanmaktadır³⁹⁷. Tepedeki kırk yuvarlak pencere bir çelenk gibi, iç mekânı aydınlatmaktadır. Statik açıdan çok hassas bir bölgede, kubbe saçaklığının kürenin içine gireceği bölgenin hemen üstünde, duvar kitlesinin en yoğun biçimde incelendiği bölümde, bir bütün halinde statik uygulamaların ustaca perdelenmesi ile bütün kubbe alanının aydınlatılması tasarlanmıştır.

Pencereler, doğrudan kubbe içine gömüldükleri ve daha geç yapılarda görüldüğü üzere, kubbe içine yerleştirilmiş bir tambura inşa edilmedikleri için, ışık girişi çok daha güçlü olmaktadır. Bu hal, optik olarak, kubbenin adeta pencerelerin üzerlerinden kopup

³⁹¹ Marcel Restle, *a.g.e.*, s. 25; Ahmet Akgündüz, vd., *a.g.e.*, s.86.

³⁹² *Ayasofya, Net Turistik Yayınları*, s. 23;

³⁹³ Marcel Restle, *a.g.e.*, s. 23; Ahmet Akgündüz, vd., *a.g.e.*, s.86-87.

³⁹⁴ H. Veli Yenisoğancı, vd., *Ayasofya*, s. 36, 37;

³⁹⁵ Feridun Dirimtekin, *a.g.e.*, s11.

³⁹⁶ Celal Esad Arseven, *Eski İstanbul*, I, 138.

³⁹⁷ Semavi Eyice, *Ayasofya*, s. 17.

ayrıldığı izlenimi uyandırmaktadır. Bununla birlikte, genç İsidoros tarafından yapılmış ve pek çok kez onarılmış olan bugünkü kubbenin, 558 yılında yıkılan ilk kubbeye aynı olmadığını söylemek zorundayız. Birinci kubbe, bundan epeyce alçaktı ve pencereler doğrudan kubbenin yarım küresinin içine açıldığı için hemen fark edilmekteydi³⁹⁸

Gerek Bizans gerekse Türk devrinde duvarlara dışarıdan eklenen büyük destek payandaları yardımıyla Ayasofya bugüne kadar ayakta tutulabilmiştir.³⁹⁹ Nitekim 557 yılındaki depremin de tesiriyle 7 Mayıs 558'de kubbenin doğu tarafının çökmesi üzerine, önceki mimarlardan İsidoros'un yeğeni genç İsidoros tarafından kubbe evvelkinden yirmi kadem 6,25 in. kadar yükseltilip geçişi pandantiflerle temin edilerek yeniden yapılan kilise, bu defa 24 Aralık 562'de ibadete açılmıştır.⁸⁶⁹ depreminde kubbede beliren çatlaklar ertesi yıl İmparator Basileios tarafından tamir ettirilmiş, fakat II. Basileios zamanında 26 Ekim 986'da vuku bulan depremde kubbenin yine bir kısmı çöktüğünden derhal gerekli tedbirler alınmıştır. Ermeni mimar Tiridat'ın eliyle altı yıl süren tamirden sonra kilise 13 Mayıs 994'te açılmıştır. 1204'te IV. Haçlı Seferi ile İstanbul'u işgal eden Latinler burada büyük tahribata sebep olmuşlardı. İstanbul tekrar Bizans idaresine geçtikten sonra ufak bir tamir gören Ayasofya'da II. Andonikos 1317'de büyük ölçüde tamirat yaptırmış, duvarlar dışardan takviye payandalarıyla desteklenmiştir. Ancak büyük ve yaşlı binada bu tamirler yetersiz kalmış ve 19 Mayıs 1346'da sebepsiz olarak doğudaki başkemerle kubbenin bir parçası çökmüştür. Bu sırada iyice fakirleşmiş olan Bizans, büyük zorluklarla ve halktan yardım toplamak suretiyle ancak 1354'te bu zararları giderebilmişti.⁴⁰⁰

II. Selim zamanında Ayasofya'nın etrafı onu saran ve yapıya zarar veren evlerden kurtarılmış, ayrıca Mimar Sinan tarafından takviye payandaları yapılarak yapının çökmesi önlenmiştir. Bu vesileyle bir de minare yapılmıştır. III. Murad zamanında da kuzeydeki iki minare ile minber, kürsü ve mahfil ilâve edilmiş, Bergama'da bulunan İlkçağ'dan kalma yekpare mermerden oyulmuş iki büyük küp getirtilerek câminin içine şadırvan yapılmıştır. 1728'de III. Ahmed tarafından Ayasofya'nın içinde yaptırılan tamirler sırasında yeni bir hünkâr mahfili inşa edilmiş ve ortaya büyük bir top kandil asılmıştır. Bu mahfil daha sonra 1847'de kaldırılmıştır. 1809'da II. Mahmud tarafından

³⁹⁸ Marcel Restle, *a.g.e.*, s. 25. Ahmet Akgündüz, vd., *a.g.e.*, s.89.

³⁹⁹ Bknz. Ayasofya'ya ait eski bir fotoğraf, EK 27: s. 158.

⁴⁰⁰ Semavi Eyice, , "Ayasofya", s.207.

yaptırılan büyük bir tamirden kırk yıl sonra Ayaşofya yine ciddi olarak elden geçirilme ihtiyacı göstermiştir. Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Âsim Efendi'nin devlete kalan serveti, vasiyeti gereğince bu işe tahsis edilerek İsviçreli mimar G.Fossati tarafından 1847-1849 yılları arasında Sultan Abdülmecid'in emriyle geniş ölçüde bir tamire girişilmiştir. Bu arada padişahın câmiîye gelişinde istirahat etmesi ve bazı kabuller yapması için yeni bir kasr-ı hümayun ile tamamen Bizans üslûbu taklidi bir hünkâr mahfili ve avlu kapısı yanına muvakkithâne yapılmış, avluyu çeviren duvar da yenilenmiştir. 1894 depreminde Ayasofya da zarar görmüş, duvarlarında bazı çatlaklar belirmiş, büyük mozaik satırları sıva ile birlikte dökülmüştür. Meşrutiyet yıllarında Marangoni, Jackson, Propper, Prost gibi Batılı mimarlara durumu incelettirilen ve hatta mimar Kemâleddin Bey nezâretinde tamir için hazırlıklara girişilen Ayasofya, Cumhuriyet'in ilk yıllarında 1926 ufak bir tamir ve takviye görmüştür. Son yıllarda, esasî Fâtih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmakla beraber sonraları çok değiştirilen ve 1934'te yıktırılan medresenin arsası temizlenerek temelleri meydana çıkarılmıştır.

Ayasofya 24 Ekim 1934'te câmiilikten çıkarılıp Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Ayasofya müze haline geldikten sonra ilk defa 8 Ağustos 1980 tarihinde hünkâr mahfili ibadete açılmıştır. Bundan kısa bir süre sonra (14 Eylül 1980) restorasyon gerekçesiyle tekrar kapatılan hünkâr mahfili 10 Şubat 1991'de yeniden namaz kılmaya tahsis edilmiş ve Ayasofya kısmen de olsa câmiî olarak hizmet vermeye başlamıştır.⁴⁰¹

3.7. Mardin Kalesi

Subari, Sümer, Babil, Mitaniler, Asur, Pers, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Hamdaniler, Selçuklular, Artuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safaviler, Osmanlılar dönemlerini yaşamış bir kaledir.⁴⁰² MS. 330 yılında ateşe ibadet eden ve güneşe tapan Şad Buhari isminde bir kral gelip Mardin kalesinde kalmış. Hasta olan kral, kalede iyileşince, kendisine bir kasır yaptıırıp, 12 yıl burada yaşamış. Daha sonra kendi memleketi Pers ve Babil'den birçok asker ve sivil getirip, onları bölgeye yerleştirmiş. Getirilen halk sayesinde kent zenginleşmiş, gelişmiş. M.S.442'deki bir veba salgını kale halkının sonu olmuş. MS. 542'e kadar Mardin kalesi boş kalmıştır.

⁴⁰¹ Semavi Eyice, "Ayasofya", s. 209.

⁴⁰² Bknz. Mardin Kalesi, EK 28: s. 159.

İbn Battûta Mardin’i Dağın eteğinde kurulmuş büyük bir şehir olarak anlatır ve İslam şehirlerinin en güzellerinden olduğunu vurgular, ayrıca çarşılarından bahsederken Mer’ız diye bilinen yünden giysilerin burada üretildiğini ve bu giysilere Mardini de denildiğini belirtir. Kalesinden ise sadece Tepenin tam doruğunda sarp ünlü bir kale olarak bahsetmiştir. İbn Cüzey de Sözü geçen kalenin Mardin kalesi olduğunu ve kendisine şehba da dendiğini belirtmiştir.⁴⁰³

Kalenin ovadan yüksekliği bin metre kadar. Kalenin bir kısmı sarp kayaların üzerine oturmuş. Kalenin güney kesiminde bir kule var. Mardin Kalede daha önceleri mesken olarak kullanılmaya yarayan kalıntılar gözlenmiş. 19.yüzyılın ilk yarısında mevcut olan surların, bugün bazı yerlerde yalnız temellerine rastlanıyor. Şehrin altı kapısı varmış. Bunlar; batıdaki Diyarbakır Kapı, doğuda Savur Kapısı, kuzeyde Bab-1 Şavt, kuzeybatıda Bab-1 Hamara, güneybatıda, Bab-1 Zeytun, güneyde Bab-1 Cedit, Bu kapıların sağlamlığı kalenin uzun yıllar zapt edilemeyeşine önemli bir etken teşkil etmiş. Bir çok kez kuşatılan kale, Yüksekliği doğuda, 1.200 m., batıda 1.800m. olan bir tepededir. X.yy.’da Hamdaniler’in yaptırdığı sanılmaktadır. Kale dışında kentin surlarla çevrili olduğu bilinmektedir. Kalenin güney burcu, duvar parçaları ve bir girişi günümüze gelebilmiştir. Kayaların çok dik olduğu bölümler duvarsızdır. Kalede câmii ve ev kalıntıları vardır.⁴⁰⁴

⁴⁰³ İbn Battûta, s.231.

⁴⁰⁴Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983 “Mardin” İstanbul, c.VIII, s.5827; Altun Ara, *Mardinde Türk Devri Mîmârîsi*, İstanbul, 1971, s. 89.

BÖLÜM 4: ORTA VE GÜNEY ASYA'DA YERALAN MÎMÂRÎ ESELER

İbn Battûta Karadeniz'in kuzeyinde Deştikipçak'ı gezerek eski Bulgar şehrine varmış, "Arzızulumâf'a"⁴⁰⁵ ulaşamadığını belirterek orası hakkında duyduklarını nakletmekle yetinmiştir. 10 Şevval 732'de (5 Temmuz 1332) Bizans imparatorunun kızı ve Özbek Han'ın üçüncü hatunu olan Beylûn'un kafilesine katılarak Ükek, Sudak (Suğdak), Baba Saltuk (Dobruca) üzerinden yaklaşık bir ayda İstanbul'a gelen seyyah, İstanbul'dan tekrar Deştikipçak'a dönerek Özbek Han'ın ülkesini Çin'e bağlayan ticaret yoluyla Ural nehrinin Hazar'a kavuştuğu yerdeki Saraycuk şehrine varmıştır; sonra da kırk gün süren bir yolculukla Türkler'in en güzel şehri diye nitelendirdiği Hârizm'e (Ürgenç) ulaşmıştır. Ardından Ceyhun'un kuzeydoğusundan geçerek Kât (Kâs) ve Vâbkent üzerinden gittiği Buhara'da Hanefî fakihî Sadrüşşerîa ile tanışıp Buhârî ve Şeyh Seyfeddin el-Bâharzinin kabirlerini ziyaret etmiştir. Buradan Nahşeb yoluyla Semerkant'a geçmiştir. Daha sonra Horasan'ın en büyük şehri olan Herat'a ve arkasından Câm, Tûs, Serahs, Bistâm şehirlerini dolaşıp doğuya dönerek Hindukuş dağlarına uzanır; oradan da Gazne-Kâbil yoluyla 1 Muharrem 734'te (12 Eylül 1333) İndus vadisine gitmiştir. Buradan Delhi Türk Sultanlığı topraklarına girmiştir ve 17 Safer 743 (22 Temmuz 1342) tarihine kadar Sultan Muhammed b. Tuğluk'un himayesiyle Delhi'de kalarak onun arzusu üzerine uzun süre kadılık hizmetinde bulunmuştur.⁴⁰⁶ Delhi'den ayrıldıktan sonra güneye uzanan İbn Battûta Barcelure, Mangalore, Dehfetten gibi güneybatı sahil şehirlerinden geçerek Kaliküt'e varmıştır. Maldiv adalarına geçmiştir. Daha sonra Seylan adasına gitmiştir. Buradan ayrıldığında Bengladeş kıyılarına geçmiştir.⁴⁰⁷ Daha sonra Berehnekar ülkesine gelmiş, Buradan Cava'ya, arkasından Sumatra'ya geçmiştir ve Malaka Boğazı'ndan dönerek Kakula⁴⁰⁸ Limanı'na ulaşmıştır. Tavâlisî ülkesine varmış. Tavâlisî ülkesinden Çin'e açılıp Pekin'e gitmiştir.⁴⁰⁹

Çin'den ayrılıp tekrar Sumatra'ya ve oradan Cava'ya geçen İbn Battûta, Malabar kıyılarına yöneldikten sonra Basra körfezine gelmiştir; Bağdat-Suriye yoluyla Mısır'a varmış ve oradan da Hicaz'a geçerek altıncı haccını ifa ettikten sonra (749/1349) tekrar

⁴⁰⁵ Arzızulumâf'a , Bugünkü Sibiryâ'dır., *İbn Battûta Seyahatnamesi*, trc; A. Sait Aykut, (2005), Yapı Kredi yay., İstanbul, İnceleme Çeviri ve Notlar, I, 736.

⁴⁰⁶ İbn Battûta, (1417/1997), *er-Rihle* nşr : Abdülhâdî et-Tâzî , Rabat, III, 105-193.

⁴⁰⁷ *er-Rihle*, III, , s.103-104.

⁴⁰⁸ Malezya; Kuala Terengana, A. Sait Aykut, a.g.e., İnceleme Çeviri ve Notlar, I, 710.

⁴⁰⁹ *er-Rihle* IV, 123-147.

Mısır'a dönmüştür ve İskenderiye'den gemiyle 750 yılının Safer ayında (Mayıs 1349) Tunus'a gitmiş; oradan Sardunya adasına geçmiş ve sonra geldiği Cagliari Limanı'ndan Cezayir'e doğru tekrar denize açılarak Tenes'te karaya çıkmıştır. 750 Şabanının sonunda (Kasım 1349) Fas'a varan ve Sultan Ebû İnan el-Merînî tarafından kabul edilen İbn Battûta böylece seyahatinin birinci kısmını bitirmiştir.⁴¹⁰

Doğudan döndükten sonra Fas'ta bir süre kalan İbn Battûta Endülüs'e geçip Marbella, Mâleka Malağa, Hamma yoluyla Gırnata'ya (Granada) varmış ve aynı yoldan geri dönerek Merakeş'e geçmiştir.⁴¹¹ Tekrar seyahat arzusuyla yollara düşen seyyah Mali'ye yönelir ve Büyük Sahrâ'yı kuzeybatıdan güneydoğuya doğru geçerek Nijer'e gitmiştir. 754 Zilkadesinde (Aralık 1353) Fas'a dönmek zorunda kalmıştır.⁴¹²

4.1. Belh Mescidi

Belh Mescidi Günümüze kadar kısmen ulaşan mimârî eserlerden biridir, Mescide Mescid-i Hacc-ı Piyâde veya Nuhgünbed câmii sonradan verilen isimlerdir. İlk câmiinin kalıntıları Belh'in 2 km güneyinde yer almaktadır. H. 140 / M. 757 yılında inşâ edildiği iddia edilir. Bu câmi Belh ve aynı zamanda Horasan havzasının ilk câmi olma özelliğini de taşımaktadır. İslâmiyet'in Belh'e yayılışından sonra yapılış tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, Belh şehrinde H.115-120/ M.733-737 yıllarında yaşanan tahribatın da ardından 25 yıl sonra, M.757 yılında inşa edilmiş olabileceği iddia edilmektedir.⁴¹³

İbn Battûta seyahatnamesinde Belh'ten harap bir şehir olarak “Horasan diyarına niyetlenerek Ceyhun nehrinden karşıya geçtik. Sonra Tirmiz'den dönüp nehri aştıktan sonra bir buçuk gün boyunca kimsenin oturmadığı ıssız kumullarda yürüdük. Nihayet Belh şehrine vardık. Burası, tâ temellerinden yıkılmış muazzam binalarla dolu harap bir yerdir. Lâkin uzaktan gören biri orayı, yapılarının ihtimamından ötürü mamur bir şehir sanabilir! Geniş bir alana yayılan şehrin mescit ve medreselerinin kalıntıları bugün hâlâ

⁴¹⁰ A. Sait Aykut, “İbn Battûta”, s.362-63.

⁴¹¹ *er-Rihle* IV, 196-229.

⁴¹² *er-Rihle* IV, 239-280.

⁴¹³ Nühustîn Belhî, 2004, *İbadetgâh-ı Müslimîn Der Ümmü'l- Bilad, Müslümanların Ümmü'l- Biladdaki İlk ibadetgahı*, Beydâr [Günlük Gazete], Sayı: 8, Matba'a-i Devleti-i Belh, Mezâr-ı Şerif, 29 Cemâdiyyül evvel 1420; Muradi, Yunus “*Mezar-ı Şerif ve Çevresindeki İslâm Dönemi Mimarî Eserler*”, Yüksek Lisans Tezi, SDÜ. Sos. Bil. Ens. İslâm Tarihi ve San. ABD., Isparta, s.74

ayakta. Yapıların üstünde lâzeverd (laciverd) boyasıyla süslenmiş nakış ve çıkıntılar aynen duruyor. Halk lâzeverd taşının kökenini Horasan olarak gösteriyorsa da aslında Bedehşân dağlarından çıkarılıp getirilir bu taş. Yâkût-i Bedahşî denilen kıymetli taş da Bedehşân'dan gelir. Halk buna Belahşî der. “

“Bu şehri yıkan da lanet olası Tînkîz'dir! Ona büyük mescidin sütunlarından birinin altında gömüt bulunduğu söylenince mabedin üçte birini yerle bir etmiştir! Oysa bu câmii, dünyanın en güzel, en geniş mabetlerinden! Ancak Mağrip ülkesinin Ribâtü'l-Feth Câmii, sütunlarının güzelliğinde ona denk olabilir! Bu özellikler dışında Belh Mescidi daha güzeldir.” bahsetmiştir.

İbn Battûta mescidin yapılışına dair hikayesini şöyle anlatmıştır. “Tarihten anlayanların bana söylediğine göre Belh Mescidi'ni bir kadın yaptırmış. Onun kocası Abbâsîoğullarının Belh valisi Davud b. Ali imiş. Herkesin söz birliği ederek aktardığına göre halife, yöre halkının kalkıştığı bir eyleme öfkeleniyor; onlardan ağır vergi alınması için memurunu gönderiyor. Adam şehre varınca kadınlar ve çocuklar mescidi yaptıran kadının yanına varıyorlar. Bu kadın onların emirinin eşidir. Çoluk-çocuk hep beraber şikâyetlerini bildiriyor, halifeden gelen ağır para cezasından dem vuruyorlar. Kadın, mücevherlerle süslü paha biçilmez elbisesini halifenin memuruna göndererek:⁴¹⁴

"Bunu halifeye götür! Belh ahalisinin yoksulluğundan ötürü onların yerine ben bu giysiyi veriyorum!" diyor. Zaten giysinın değeri görevlinin halktan toplayacağı vergiden daha büyükmüş! Memur, halifeye gidip elbiseyi takdim ediyor ve olayı anlatıyor. Halife yüzü kızarmış bir vaziyette:

"Bu kadın bizden de mi cömert?" diyerek Belhlilerden söz konusu ağır verginin kaldırılmasını ve elbisenin kadına geri verilmesini emrediyor. Ayrıca o yöre halkından her sene aldığı haracı bu sefer bağışladığını söylüyor. Tekrar Belh'e dönen görevli, cömert kadının evine giderek halifenin sözlerini naklediyor, elbiseyi iade ediyor. Fakat kadın:

“Yüce halifenin gözü bu elbiseye düştü mü?” diye sorunca memur:

⁴¹⁴İbn Battûta, s.365-366.

"Evet, bu giysiyi gördü (ve beğendi!)" cevabını veriyor. Kadın: "Namahremin gözünün düştüğü elbiseyi asla giymem!" diyerek satılmasını emrediyor elbisenin... Elde edilen parayla bu mescidi, zaviyeyi ve tam karşısında küfeki taşından mamul ribâtı inşa ettiriyor. Şu anda bu ribât hâlâ ayakta. Harcamalardan sonra yine de üçte bir oranında para artınca bu miktarın mescidin sütunlarından birinin altına gömülmesini emretmiş, ihtiyaç olursa kolayca bulunup kullanılсын diye... İşte Tinkîz bu hikâyeyi duyunca mescitteki sütunların yıkılmasını emrediyor. Bütün sütunların üçte biri yıkıldıktan sonra hiçbir şey bulamayınca geri kalanları bırakıyor.⁴¹⁵

Cengiz Han Belh'e saldırdığında kendisine İbn Battûta'da geçen hikaye anlatılmış ve bu altını bulmak için câmiinin 2/3.si Cengiz Han'ın ordusu tarafından tahrip edilmiştir.⁴¹⁶ Kare planlı olarak inşa edilen bu eser 390 m²lik bir alanı kapsamaktadır. Bir harabeyi andıran câmiinin dört fil ayağı, orta kubbeyi taşıyan dört sivri kemerinden iki tanesi ve duvarlarındaki bazı sütunlar sağlam kalmıştır. İbn Battûta bu câmiinin sütunlarının büyüklüğünü Mağrib'de bulunan Ribat-ı Feth adındaki bir yapının sütunlarına benzetmektedir. Ancak, Belh Mescidi'nin daha büyük olduğunu söylemektedir.⁴¹⁷ Câminin orta kubbesini taşıyan fil ayaklar yaklaşık bir metre kadar bir kalınlığa sahiptir. Ortada bulunan fil ayakların çevresinde meydana gelen üç sahn yapının 9 kubbeden oluştuğuna işaret etmektedir. Zaten bu yüzden bu câmiye Mescid-i Nuh Günbed (dokuz kubbeli câmi) denilmiştir. Ancak, kubbelerin tamamı yıkılmıştır. Batı tarafındaki yıkıntılar arasında yer alan mihrabın izi görülür. Bugünkü duvarlar ise sonradan yapılmış olup koruma amaçlıdır ve yapının aslına ait değildir. Câminin doğu tarafında hiçbir sütun veya duvar bulunmaması câminin giriş kapısının bu yönde olabileceğine işaret etmektedir. Câmide ana malzeme olarak tuğla kullanılmıştır. Fil ayak, kemerler ve yapının sütunları kerpiçe benzer bir alçıyla örtülmüş ve bu alçının üzerinde süsleme yapılmıştır. Bu câmi tamamen tahrip olmakla beraber sağlam kalan fil ayak, sütun ve kemerlerindeki süslemeleri bakımından önemli bir yapıdır. Yapının sağlam kalan yerlerinin yüzeyindeki alçılar asma yaprağı, zambak, hurma ağacı, dut yaprakları ve asma gibi nebâtî motiflerle süslenmiştir. Belh'e göre, bu yapı tezyinat

⁴¹⁵ İbn Battûta, s.366.

⁴¹⁶ Sârım, G.A., 2003, *Emâkin-i Mezhebî Der Afghanistan*, Matba'a-i Sanatî Ahmet Sarım (Ahmad), Kabil, S. 41-42; Yunus Muradi, "Mezar-ı Şerif ve Çevresindeki İslâm Dönemi Mimarî Eserler", s.74.

⁴¹⁷ İbn Battûta, s. 365.

bakımından Sâsânî ve Budistlerin etkisi altında kalmıştır.⁴¹⁸ Buna delil olarak ise sütunların taşıdığı kemerlerin konsollarındaki nilüfer çiçeği motifleri gösteriliyor. Nebâtî şekillerin arasında dört köşeli ve dairesel rozetler de yer almıştır.⁴¹⁹

4.2. Delhi Câmii

Bu gün Hindistan sınırları içerisinde bulunan Delhi müslümanların eline geçmeden önce Çavhanlar'ın başşehriydi ve hükümdar Pritvi Râc 1180 civarında Müslüman akınlarından korunmak için etrafını surlarla çevirtmişti. Kutbüddin Aybeg şehri ele geçirmeye muvaffak oldu ve 1192'de burada Kuvvetü'l- İslâm Mescidi'ni yaptırdı.⁴²⁰ Daha sonra da hem fethin hem de meşhur Çiştîl şeyhi Kutbüddin Bahtiyar Kâkî'nin anısına dünyanın en büyük minaresi olan ünlü Kutub Minâr inşa edildi (1229). Burada hüküm süren Çavhanlar'dan Rây Pithorâ'ya atfen Kıl'a-i Rây Pithorâ adıyla anılan bu bölgedeki binalar manzumesine Kutbüddin Aybeg'den sonra İltutmuş ve Alâeddin Halacî tarafından da birçok ilâveler yapıldı; böylece ilk müslüman Delhi şehri ortaya çıktı.⁴²¹

İbn Battûta Delhi ile ilgili ilk izlenimlerinde sahası geniş, nüfusu kalabalık dört şehirden mürekkep olduğundan bahsetmiştir. Tarihi olarak eski bir şehir olan Delhi'nin kafirler tarafından kurulup müslümanlarca 584 yılında (Milâdî 1188/89) fethedildiğini belirtmiştir.⁴²²

İbn Battûta câmidense şöyle bahsetmiştir: “Delhi Câmii'nin alanı çok geniştir. Duvarı, çatısı ve zemini güzel yontulmuş ve sağlam bir şekilde kurşunla birbirine bitştirilmiş beyaz taşlarla örülüdür. Bu câminin yapılışında bir tek tahta parçası bile kullanılmamıştır! Onüç kubbesi ve bir minberi tamamen taştandır. Dört de avlusu vardır. Mabedin tam ortasında hangi madenden olduğu bilinmeyen büyük bir sütun bulunuyor. Oralı bilge kişilerden birinin bana anlattığına göre bu sütuna yedi maden anlamında "Heftcûş" (Heftgûş) deniliyor. Bu direğin gerçekten yedi madenden oluştuğuna o bilge de inanıyor. Sütunda işaret parmağı kadar bir şerit çok güzel

⁴¹⁸ Belhî, *a.g.m.*, s. 2; M. Yunus Muradi, 2004, “*Mezar-ı Şerif ve Çevresindeki İslâm Dönemi Mimari Eserler*”, s.74

⁴¹⁹ Belhî, *a.g.m.*, s. 2. M. Yunus Muradi, *a.g.e.*, s.74.

⁴²⁰ Bknz. Günümüzde Delhi Mescidi, EK 29: s. 160.

⁴²¹ K.A., Nizami, 1994, “*Delhi*”, *DİA*, İstanbul, IX, 126.

⁴²² İbn Battûta, s.398-399.

süslenmiştir. Oradan güçlü bir ışıltı çıkıyor. O kısma demir işlemez! Sütunun uzunluğu otuz arşındır. Beline sarık sardık, tam sekiz arşın geldi!⁴²³

Câminin doğu kapısı yakınında yere yıkılmış iki büyük bakır put vardır. Câmiye girip çıkanlar birbirine taşla birleştirilmiş olan bu putlara ayak basarlar. Bu câminin yerinde daha önce "budhane" varmış, -budhane, put evi demektir- daha sonra câmiye çevrilmiş burası. Kuzey avlusunda bulunan minarenin İslâm ülkelerinde eşi benzeri yoktur. Câmiin diğer bölümleri beyaz taştan, bu minare ise kırmızı taştan inşa edilmiştir. Son derece yüksek olan minarenin ucu beyaz mermerden, şerefeleri saf altından yapılmıştır. Merdiveni fil alacak kadar geniştir! Sözüne güvenilir bir adam bana, minare yapıldığı vakit taş yüklü bir filin yukarıya kadar çıktığını anlattı. Bu minare Sultan Gıyâseddîn Balaban'ın soyundan gelen Muizziddîn b. Nâsireddîn'in eseridir. Sultan Kutbeddîn batı avlusunda daha büyük bir minare yaptırmaya kalkışarak üçte bir kısmını inşa etti ise de tamamlayamadan ölmüştür. Arkasından gelen Sultan Muhammed işi tamamlamaya niyetlenmiş ama bunda bir uğursuzluk var diyerek minareyi bitirmekten vazgeçmiştir. Minare, büyüklüğü ve merdivenin üç fili yan yana alacak denli geniş olması sebebiyle dünyanın en müthiş eserlerinden sayılır. İnşa edilen üçte bir kısmı, neredeyse kuzey avludaki minarelerin yüksekliği kadardır! İnşası yarım kalmış bu devasa yapıya çıkarak şehrin evlerinden çoğunu görme şansına eriştim. Şehrin surları gayet yüksek olmasına rağmen buradan bakınca alçak gözüküyordu. Yerden bakan kimse genişliğinden ötürü, minarenin yüksekliğini anlayamaz, Ama ben bu şerefeden aşağı baktığımda insanları mini bebeler gibi görüyordum!

Sultan Kutbeddîn Dârülhilâfe adıyla bilinen Sîrî'de bir câmiî yaptırmak düşüncesindeymiş; ancak sadece kible tarafındaki duvarı ve mihrabı tamamlayabilmiştir. Bu mihrap beyaz, siyah, kırmızı ve yeşil mermerden yapılmış şahane bir yapıdır. Eğer tamamlanabilseydi dünyada eşi olmazdı! Sultan Muhammed bunu bitirmeye teşebbüs etmiş, lâkin iş için ne kadar masraf çıkacağını belirlemekle görevlendirdiği yetkin kimselerin "Otuzbeş leke ihtiyaç var!" demesi üzerine vazgeçmiş tamamlamaktan.

Yakın adamlarından biri bana şöyle dedi:

⁴²³ İbn Battûta, s. 399-400.

"Sultan Muhammed masrafı çok gördüğü için değil, evvelce Kutbeddîn kendi minaresini bitirmeden öldürüldüğü için bu işe yanaşmadı. Çünkü 'Uğursuzluk var bu işte' diye düşünüyordu!"⁴²⁴

Delhi şehri İslâm öncesi devirlere kadar uzanan zengin âbideleriyle ünlüdür. İlk devir İslâm eserleri arasında Mescid-i Kuvvetü'l-İslâm ile Kutub Minâr ve İltutmuş'ın kabri başta gelmekte, Sultan Gârî Nâsirüddin Mahmud ile Balban'ın kabirleri de kayda değer sanat eserleri arasında bulunmaktadır. Alâeddin Halacî Mescid-i Kuvvetü'l-İslâm'ı genişletmeyi planlamışsa da bunu gerçekleştirememiştir; yarım kalan yeni minarenin çapı Kutub Minâr'ın hemen hemen iki misli kadardır. Câminin güneydeki Alâi Dervâze denilen cümle kapısı da muhteşem bir sanat eseridir.

Delhi Kuvvetü'l-İslâm Câmii Kutbeddîn Aybek tarafından eski bir Hindu tapınağının temelleri üzerine 588/1192 yılında inşasına başlanmış, Sultan İletmiş tarafından 7./13. Yy.'da; Sultan Alâeddîn Halacî tarafından ise 8./14. Yy.'da epey genişletilmiştir. Bugünkü harabelerde İletmiş'in bıraktıkları görülür.⁴²⁵

Dehli'deki Câmii'nin 108*108 m. Büyüklüğünde olan avlusu, sivri kemerli revaklarla çevrilmiştir. Câminin yüzü 67, derinliği 30, minarenin yüksekliği de 43 metredir. Şah Cihan zamanında yapılmış olan câmi, klâsik bir sadeliğin örneğidir. Geniş bir taraça üzerindedir. Haremin önyüzüne portaj eyvanının kemeri hâkimdir. Portalin sağ ve sol kenar kaidelerinden itibaren zarif birer minare yükselir. Cephenin köşelerinde de üçer şerefeli, tepelerinde sütuncuklara dayalı birer küçük kubbenin bulunduğu, yukarıya doğru hafifçe daralan daha büyük iki minare vardır. Tırtıllı taşkın sivri on kemerle süslü olan cephenin arkasında ise haremin armut biçiminde üç kubbesi vardır ki büyüğü portalin, küçükleri de sağ ve sol revakların arkasına düşer. Bu mermer kubbeler buldukları bütün içerisinde gereğinden fazla büyük görünürlerse de, tek başlarına dikkata alınca son derece zariftirler; özellikle mermer'in beyazlığındaki kırmızı kum taşından kavisleriyle. Genel olarak Babürlü câmilerinin özelliklerinden biri, beyaz kırmızı renkler arasındaki kontrastla insanı etkilemesidir.

⁴²⁴İbn Battûta, s. 400.

⁴²⁵K.A., Nizami "Delhi", s. 127; A. Tâzî, Ekim, 1992; "Maa İbn Battûta fi's-Sint ve'l-Hind" III, 107. "Dâvetü'l-Hakk dergisi sayı:287 ve 293; A. Sait Aykut, İnceleme Çeviri ve Notlar, II, 619.

Babürlüer zamanında yapılmış ve bugüne kadar gelmiş olan belli başlı bütün câmiler aynı karakteri taşır. Sözügelışı Şâh Cihan (1628-1658) Agra'da yaptırdığı Câmî Mescid (1648), Evrengzîb (1659-1707)'in Lahor'da yaptırdığı Badahşai Câmîi (1673-74), aynı planı, aynı düzeni, aynı özellikleri taşırlar.

Genel plan şudur: Ortasında havuz bulunan, üç yönü revakla çevrili dikdörtgen biçimli çok geniş bir avlu; doğu yönünde âbide karakterinde büyük bir portal, yanlarda yani kuzey ve güney yönlerinde ise daha küçük ölçüde ayrıca birer portal yer alır. Avluya göre çok az derin olan harem bölümü, batı yönünün ortasındadır. Bu bölüm, boynu sıkılmış, armudî bir şekil almış, yanyana ve aynı sırada üç kubbe ile örtülüdür. Lahor'da Cihangir'in (1605-1627) yaptırdığı Vezir Han Câmîi'nin beş kubbesi bir istisna teşkil eder. Mihrab önündeki kubbe daha büyük, yanlardakiler daha küçüktür. Harem bölümüne, Selçuklu ve Timurlu câmilerinin özelliği olan bir eyvan hücrelerinden geçilerek girilir. Kullanılan malzeme kırmızı kum taşı ile ak mermerdir. Kubbeler genel olarak ak mermerden yapılmıştır. Aynı plan, aynı düzen; değişiklik yalnız ayrıntılarda görülür. Söz gelişi, Deldi Câmîi Mescidi'nin avlu köşelerinde birer paviyon (Çatri) bulunduğu halde, Lahor'daki Vezir Han ve Badşahi câmiilerinin harem cephesindeki minarelerinden başka, avlu köşelerinde de birer minaresi bulunmaktadır. Büyük portal genel olarak doğu yönünde, hareme karşı olmakla beraber, Fethpûr Câmîi Mescidi'nde güney yönünde yer almıştır.⁴²⁶

Büyük Minare (Kutubminâr) ve yarım kalmış öteki minareye dair tarihi kayıtlarda: Kutbeddin Aybek tarafından yapımına başlanan ve İletmiş (İltutmuş) tarafından bitirilen bu muazzam minare Firuz Şah tarafından biraz daha yükseltilmiştir. Hâlen mevcut olan bu devasa yapının şu anki yüksekliği 70 metredir. Minarenin ismi, Sultan Kutbeddîn'den değil İltutmuş'un çok değer verdiği Kutbeddîn Bahtiyâr Kâkî'den gelmektedir. Taş işçiliği mükemmeldir. Yarım kalmış öbür minare ise Kutubminâr'ın yarıçapının iki katı genişliğindedir ve temeli hâlâ mevcuttur. Bu bina ise Kutbeddîn Mübarek Şah'ın babası olan Alâeddîn Halacî (m. 1215-1295) tarafından yaptırılmıştır.⁴²⁷

⁴²⁶ Suut Kemal Yetkin, *a.g.e.*, s.205.

⁴²⁷ Abdülhâdi et- Tâzî, *a.g.e.*, III, 112.

SONUÇ

İbn Battûta'nın seyahatnamesinin, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli dillere çevrilmesiyle birlikte Arap edebiyatında seyahatnameler için “edebü'r-rihle edebü'r-rahâlât” terkipleri kullanılmaya başlamıştır. İbn Battûta'nın Rihle'sinin seyahatnâmelerin amaçlarına göre sınıflandırıldığında hac niyetiyle çıkmış bir yolculuk iken, ülkelerin coğrafyası ve ekonomisi hakkında ayrıntılı bilgilerin yer aldığı, ilmî eğitim ve iş hayatına da yer verilen bir seyahatname olduğu görülmektedir.

Tarih araştırmalarında, İbn Battûta'nın dönemine ait bilgiler ele alınırken, İbn Battûta'nın Rihle'sindeki bilgilere de diğer kaynaklarda yer verilmiş olduğundan seyahatnâme bir tarih eseri olarak da değerlendirilmektedir. Seyahatnâmede bu çalışmanın konusu olan mimârî eserlerle birlikte şehirlerin kuruluşu, hükümdarları, çarşıları, adetleri ve sosyal hayatla ilgili bir çok hususta detaylı bilgiler yer almaktadır.

Mimari eserler mescid, kale, kilise başlıkları altında ele alınmıştır. Gittiği hemen her yerde İbn Battûta şehirler, çarşılar, kaleler, mescidler hakkında bilgiler sunmuştur. Bazı yerlerde “mescidleri güzeldir”, “kaleleri vardır” şeklinde genel cümlelere yer verirken, bir çok şehirdeki mimârî eser hakkında kısa bilgiler sunmuştur. Bazı yerlerle ilgili olarak detaylı bilgiler de vermiştir. olan İbn Battûta, kimi yerlerden de kısmen bahsetmiştir. Örneğin, Dimeşk Emeviyye Câmii ile ilgili geniş bilgiler verirken, Amr b. As câmii için ders verilen bir câmi olduğu bilgisiyle yetinmiştir.

Bu çalışmanın Birinci bölümünde ortadoğu coğrafyasında ikinci bölümünde Arabistan yarımadasında, üçüncü bölümünde Anadolu coğrafyasında, ve dördüncü bölümünde ise Orta ve Güney Asya'da yeralan mîmârî eserler tespit edilmiş, bu tespitler ışığında belirlenen başlıklar hem İbn Battûta'nın sunmuş olduğu bilgiler, hem de farklı kaynaklardaki bilgiler ile birlikte değerlendirilmiştir. İbn Battûta çağındaki coğrafi sınırlara göre başlıklandırılmış yerler de, yine onun seyahat ettiği yerlerin sırasına göre alınmıştır.

Tezin ilk başlığı olan İskenderiye feneri tarihte en yüksek fener olarak bilinmektedir. İbn Battûta, ikinci ziyaretinde bu feneri yıkık bulmuştur. İskenderiye'nin özellikleri arasında İbn Battûta tarafından uzunca bahsedilen fener bugün mevcut değildir.

Amr b. As Câmii'nden seyahatnâmede kısaca, burada ders verildiği şeklinde bahsedilmiştir. Mescid-i Nebevî'den ve Kûba Câmii'nden sonra yapılmış olan bu yapının geçirdiği değişimlere yer verilmiştir.

İbn Battûta Piramitlerin gizeminden bahsetmiştir. Bugün gelinen noktada yapılan araştırmalarda da piramitlerle ilgili bir çok araştırmanın devam ettiği ve nasıl yapıldığına dair gizemin sona ermediği bilinmektedir.

Haremü'l- Halil Mescidi'nin mimari değerinden ve özelliklerinden bahseden İbn Battûta etrafında bulunan peygamber kabirlerine dair de bilgiler sunulmuş ve bu bilgilerin doğruluğu farklı kaynaklardaki bilgilerle teyit edilmiştir. Farklı dönemlerde yapının şekillenmesiyle değişik üslûp özellikleri arzettiği görülmüştür.

Mescid-i Aksâ'dan bahsederken sadece "Mescid-i Aksâ" diye bilinen kısmın tamamen çatı ile örtülü olduğu bilgisiyle birlikte müslümanların ilk kiblesi ve yüceliğine dair de bilgiler sunmuştur. Diğer mescitlere göre tarihi en eski dönemlere uzanan tarihi seyri içinde yağma, yıkım ve doğal afetlere maruz kalmıştır.

Kubbetü's- Sahrâ adıyla bilinen bu sekizgen yapıyla alakalı İbn Battûta detaylı bilgiler sunmuştur. Haçlıların, Kudüs'ü işgaliyle Sahrâ'nın altındaki mağara küçük bir kilise hâline getirilmiştir. Daha sonra Selâhaddin-i Eyyûbî tarafından ciddi bir tamirden geçmiş, Hıristiyanlıkla ilgili tasvirler ve eşya ortadan kaldırılmıştır. Tekniği, temaları ve unsurları itibariyle Kubbetü's-Sahrâ'nın süslemeleri tamamen hellenistiktir.

İbn Battûta Halep Kalesi ve câmii ile ilgili verdiği bilgileri İbni Cübeyr'in seyahatnamesinden aldığını belirtmiştir. Halep'in İslam şehri olmasıyla kale islami eser hüviyeti kazanmıştır. Kale bugün harap durumdadır.

Halep Ulu Câmii'nin ilk yapıldığında üç nefli bazilika bir plan şemasına sahip olduğu sanılmaktadır. Bina, birkaç defa yıkıldığından ve her onarımda bazı yeni bölümler ve mimari elemanlar eklendiğinden orijinal yapı dokusunu zamanla kaybetmiştir.

Ben-i Ümeyye (Dımaşk) Mescidi İbn Battûta'nın en detaylı bilgileri verdiği eserdir. Sunmuş olduğu bilgilere dair farklı kaynakların isimlerini de zikretmiştir. Câminin mimarisi, kapıları, minarelerinden uzunca bahsetmiştir. Câmi enine gelişen uzun nefli ve avlulu câmi tipinin ilk örneklerinden biri olarak câmii mimarisine uzun süre etkide

bulunmuş ve bu tip câmi planı Anadolu dahil İslâm dünyasının pek çok yerinde asırlarca uygulanmıştır. Bu câminin bitkisel ve geometrik motiflerle şehir ve bina tasvirlerinden meydana gelen mozaik süslemeleri de sanat tarihi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Câminin bir diğer özelliği de İslâm alemindeki ilk umumi helaların bu câmide yapılmış olmasıdır.

Kûfe Câmii'nin, bugünkü hali eski mescitle alakalı değildir. İlk mescid Kufe şehri kurulurken ilk olarak mescid yeri tespit edilerek inşa edilen câmidir. Bugünkü mescitte hala namaz kılınıyor olması eski mescidin diğer bölümleri ile ilgili arkeolojik çalışma yapılmasını engellemektedir.

Bağdat Halife Câmii, Halife Muktafi Billah tarafından yaptırılmış Sultan Melikşah zamanında minare ilâve edilmiştir. İngiliz işgali sırasında zarar gördüğünden, Irak hükümetince yıkılarak 1960'da yerine modern bir câmi inşa edilmiştir. İlk câmiden, Sûk-ul Gazel adıyla tanınan minare kalmıştır. Bugünkü câmi, modern Bağdad yapı tarzında olup, tuğladan inşa edilmiştir. eski câmiye göre küçük bir alanı doldurmaktadır. İbn Battûta câminin halifenin saray ve dairelerine bitişik bir yapı olduğunu ve ismini belirtmiştir.

Musul Kalesi Emeviler tarafından yaptırılmıştır. İbn Battûta Musul kalesinden Hadba adıyla ve sağlamlığı ile bahsetmiştir. Tamirler de görmüş olan kalenin Bir kısmı 1915, bir kısmı da 1934 yılında yıkılmıştır. Musul Câmii olarak İbn Battûta'nın anlattığı câmi tamirler geçirmiş, daha sonra tamamen yıkılıp yerine yenisi inşa edilmiştir.

Hac niyetiyle çıktığı yolda en önem verdiği ziyaret yerleri denilebilecek Arabistan yarımadasında yeralan, Mescid-i Nebevi, Ravda-i Mutahhara, Mescidi Kûba, Mescid-i Haram, Kâbe-i Muazzama'ya dair İbn Battûta'nın vermiş olduğu bilgiler birçok kaynakta bulunmaktadır. Bu kutsal eserlerin ilk zamanlarından bugüne köklü değişimler ile günümüze geldikleri görülmektedir. Mescid-i Nebevî Medine'deki bütün faaliyetlerin merkezinde yer almış ve fonksiyonları bakımından sonraki dönemde kurulan câmiilere örnek teşkil etmiştir. İbn Battûta Hz Ömer döneminde mescidin genişletilmesine dair detaylı bilgi vermiştir. Mescid-i Kûba'nın ilk hali ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Mescid-i Haram'dan uzunca bahseden İbn Battûta, kapılarından,

minarelerinden, yakınında bulunan medrese, zaviye ve evlerden de bahsetmiştir. Tüm bu rivayetleri Ezraki'nin ismini de zikrederek anlatmıştır.

Kâbe'yi de detaylı olarak anlatan İbn Battûta Altınoluk, Hacer-ül Esved, Makam-ı İbrahim, Hıcr, Zemzem Kuyusu ve Kâbe örtüsünden de bahsetmiştir. Ayrıca Mescid-i Nebevî ve minberi ile ilgilide mühim bilgilere yer vermiştir.

Anadolu coğrafyasında yeralan Alaya (Alanya) Kalesi Romalı korsanlarca yapılmıştır. Bugün turistik bir anlam kazanmış olduğu görülen yapı 13. Yüzyıl selçuklu eseridir. İznik Kalesi ve Mardin Kalesi'nin kalıntıları bugün de mevcuttur. Antalya Cuma Câmii, günümüzde yoktur, Ayasluğ Ulu Câmii'den İbn Battûta Ulu ismine yer vermeyerek bahsetmiştir., Sinop Câmii de zaman içinde Alaaddin Câmii adını almıştır. Bu iki câmi restorasyon çalışmaları neticesinde değişime uğramıştır. Ayasluğ Câmii beldenin ilk câmisi olduğundan önemi haizdir.

Ayasofya ise İbn Battûta döneminde Bizans kilisesidir. İbn Battûta kilisenin içine giremediğini belirtmiştir. Ayasofya'nın geçirdiği önemli değişim ve restorasyon faaliyetleri de ele alınmıştır.

Orta ve Güney Asya'da yeralan mîmârî eserlerden Belh Mescidi ve Delhi Mescidinin de bu gün varlığını geçirdiği değişimlerle birlikte sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Belh Mescidi zaman içerisinde Nuhgünbet Câmii adını almıştır. Delhi Câmii olarak İbn Battûta'nın bahsetmiş olduğu câmi bugün Hindistan Delhi'de Cuma Câmii ismiyle bilinmektedir.

İbn Battûta'nın seyahatnamesinde yer alan yapıların kimilerinin varlığını daha da önem kazanarak devam ettirdiği, bazılarının köklü değişimlerle zaman içinde adeta yeniden yapıldığı, bazı eserlerin bir kısım kalıntılarının kaldığı, kiminin de tamamen yok olduğu gözlemlenmektedir.

KAYNAKLAR

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, Said Öztürk, Yaşar Baş, (2006), *Kiliseden Müzeye Ayasofya Câmii*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul
- ALGÜL, Hüseyin, (2002), “*Mescid-i Kûba.*” , DİA, İstanbul, XXVI.
- ALTUN, Ara, (1978), *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul.
- _____, (1971) *Mardinde Türk Devri Mîmârisi*, Gün Bas., İstanbul
- ARSEVEN, Celal Esad, (1989), *Eski İstanbul.*, İstanbul Kütüphanesi Yay., İstanbul, I.
- _____, (Ts.)*Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul
- ASİLTÜRK, Bâki, (2009), *Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler*, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-I Winter.
- ASLANAPA, Oktay, (1972), *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul
- ATEŞ, Süleyman, (1989), *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, II.
- AYDIN, Sabit, (2007), “*Osmanlı Döneminde Medine’de Yapılan Tarihi Eserler*”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AYKUT, A. Sait, (1999), “*İbn Battûta*”, DİA, İstanbul, XIX .
- BAKİRER, Ömür, (1976), *13 ve 14. Yüzyıl’larda Anadolu Mihrapları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- BEHRENS, Doris, (1985), *Abouseif, The Minarets of Cairo*, Kahire.
- BELÂZÜRÎ, (1987), *Fütühu’l-buldân*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- BELHÎ, Nühustîn, (1420), “*İbadetgâh-ı Müslimîn Der Ümmü’l- Bilad*”, *Müslümanların Ümmü’l- Biladdaki İlk İbadetgahı*, Beydâr [Günlük Gazete], Sayı: 8, Matba’a-i Devleti-i Belh, Mezâr-ıŞerif, 29 Cemâdiyyülevvel.
- BEYHAKÎ, Ahmed b. Hüseyin Ebu’l Fadl,(1982), *Târih-i Beyhâkî*, Arapçaya Çev. Yahya Hişşâb Sâdik Neş’et , Beyrut, VI.
- BOZKURT, Nebi, (2003), “*Makâm-ı İbrâhim*”,DİA, XXVII, Ankara.

- _____, (2004), “*Mescid-i Aksâ*”, DİA, Ankara, XXIX.
- _____,(1991), “*Mescidi Kûba*”, Şamil İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, III.
- _____, (2004), “*Mescid-i Nebevî*.”, DİA, Ankara, XXIX.
- _____, (2005), “*Minber*”, DİA, İstanbul, XXX.
- _____,(2007), “*Ravza-i Mutahhara*”, DİA, İstanbul, XXXIV.
- BUHÂRÎ, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmâil, (1992), *El-Câmi’u’s-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul,
- CAN, Yılmaz, (1999), *İslamın Kutsal Mabedleri*, Samsun.
- CANSEVER, Meltem,(2005),100 Mîmarî Şaheser, Ntv yay., İstanbul.
- CEATARD, L., (1924), *İslam Tarihi*, (çev. H. C Yalçın), İstanbul, I.
- CLAYTON, Peter A., Martin J. Price, (1998), *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, çev. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul.
- CRESWELL K.A.C, Keppel Archibald Cameran, (1969), *Early Müslim Architecture I* (Umayyads), Oxford.
- CORNELİUS, Gurlitt,(Ts), *İstanbul’un Mimari Sanatı* (Architecture of Constantinople).
- COŞKUN, Menderes,(2009), “*Seyahatnâme*”, DİA, XXXVII
- ÇAĞATAY, Neşet, (1982), *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara.
- ÇAKMAKÇI, Cevdet, (2006), *İbn Battûta Seyâhatnâmesi’nde Türkçe Kelimeler*, AÜİFD 47, Ankara, S. I.
- ÇEVİK, Mümin, (1983), *İbn Battûta Seyâhatnamesi*, İstanbul
- DEVECİ, Sait, (1954), *Kal’ât el Musulfi Muhtelif-il Ūsur*, Sümer, X.
- _____, (1967), *El Musul fi Ahd-il Atabekî*, Bağdad.
- DİRİMTEKİN, Feridun, (1956), *Resimli Ayasofya Kılavuzu*, İstanbul
- DİYARBEKİRİ, Hüseyin b. Muhammed, (1302), *Tarihul-Hamis*, Bulak I.

- EBÛ ABDULLAH Muhammed b. İshak b. el-Abbas Fakihi, (1407/1986-87), *Ahbâru Mekke fî kadimi'd-dehr ve hadisîn*, thk. Abdüllatîf b. Abdullah b. Dehîş, Mekke, Matbaatü'n-Nehdati'l-Hadise, II.
- EKİZ, İsmet, (1965), Antalya Mimârî Eserleri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, yayınlanmamış lisans tezi , İstanbul.
- ERDOĞAN, Muzaffer, (1968), “*Osmanlı Devrinde Anadolu Câmiilerinde Restorasyon Faaliyetleri*”, VD. VII.
- ESEMENLİ, Deniz, (1989), “*Alaeddîn Câmii*”, DİA, İstanbul, II.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, (Mehmet Zalli Oğlu) Çev. Zuhuri Danişman, (1971), Zuhuri Danişman Yay., İstanbul, III- IX- X .
- EYİCE, Semavi (1991), “*Amr b. As Câmii*” DİA, İstanbul, III.
- _____,(1984), *Ayasofya*, Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve Sanat Hizmetlerinden, İstanbul
- _____, (1961), *Bursa ve Çevresinde Türk Sanatı*, Türk Turing Otomobil Kurumu Belleteni, sayı 239.
- EYMEN FUÂD ES-SEYYİD, (2000), “*İskenderiye*” DİA, İstanbul, XXII.
- EYÜP SABRİ PASA, (1096), *Mir'at-ı Haremeyn*, (Sad: Cihan Okuyucu), İslâmi İlimler Arastırma Vakfı, İstanbul, II.
- EZRAKİ, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah, (1980), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yay., İstanbul.
- FR. BUHL, (1970), “*Medine*”, DİA, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, VII.
- GÜNEL, Fuâd, (1998), “*Hicr*”, DİA, XVII.
- HÂFİZ, Ali, (1984), *Medine-i Münevvere Tarihinden Sayfalar*, (Çev. Cihat H.Resat), Medine-i Münevvere basım ve yayım Kurulusu, Cidde.
- HİTTİ, Philip K.(1980), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, I.
- HAMÎDULLAH, Muhammed, (1981), *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul, İrfan Yayınevi.
- _____, (1981), *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul

- H.A.R. Gibb, (1929), *Selections from İbn Battuta*, London.
- İBRAHİM EL-FENNÎ-TÂHİR EN-NEMERÎ, (2001), *el-Mescidü'l-Aksâ ve's-Şahretü'l-müşerrefe*, Amman.
- İBRAHİM RIFAT PASA, (H.1344/1925), *Miratü'l-Harameyn*, Kahire I.
- İBN BATTÛTA, (1417), Ebû Abdullah Muhammed Tancî, *er-Rihle*, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, Rabat, III, IV.
- _____, (2004), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. Aykut, A. Sait, Yapı Kredi Yay., İnceleme Çeviri ve Notlar, İstanbul, Kasım, I-II.
- _____, (2005), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. Aykut, A. Sait, Yapı Kredi yay. İstanbul.
- İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed, (1983), *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, II.
- İBN HİŞÂM, (1971), *es-Siretü'n- Nebeviyye Hz. Muhammedin Hayatı*, çev. Neşet Çağatay, İzzet, Hasan, Ankara, I
- İBN İSHAK, Muhammed b İshak, *Siyer* çev. Sabri Özel, (1988), İstanbul.
- İBN KESÎR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, (1969), *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 774/1373, Beyrut, Mektebetü'l-Maârif, III- IX- XIV.
- İBN MÂCE Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, (1982), *Sünenü İbn Mâce ve Şerhi*, hzl.Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul, I-II.
- İBN SA'D, Muhammed, H. (1325), *et-Tabakâtü'l- Kübrâ*, Beyrut, naşir Eugen Mittwoch, Eduard Sachau. -- Leiden : E. J. Brill, 1325/1917Beyrut, I- III.
- İBN ŞEBBE, Ebu Zeyd Ömer b. en-Numeyri el- Basri, (1979), *Tarihu'l-Medinetü'l-Münevvere*, Cidde, I.
- İBNİ CÜBEYR, (2008), Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, *Rihle Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.
- İBNÜL-ESİR, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *İslam Tarihi*, çev. Ahmet Ağırakça-A. Özyaydın- v.d., (1985), İstanbul, I- IV.
- KAKÎ, Abdülaziz A. Rahman, 1420 (1999), *The Pictorial Collection of the Most Peculiar Placesin Al Madinah Al Monawwarah*, Part 2, Medine.

- KALKAŞANDÎ, Ebül-Abbas Ahmed, (1913-1919), *Subhu'l-Aşâ*, Kahire, III.
- KERRÂRE, Abbas, (1982), *Mekke, Medine ve Hac*, çev. Abdullah Öz, Dilek Matbaası, İstanbul.
- MAKRÎZÎ, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, (1270), *Kitâbu'l-Mevâtız ve'l-İtibâr* (Hutât-ı Makrîziyye), Mısır-Bulâk, I.
- MÂVERDÎ, Ebu'l Hasan Ali, (1976), *Ahkamu's – Sultaniyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul
- MES'ÛDÎ, (1996), *Murûcu'z-Zeheb' Meâdinü'l-Cevher*, ed-kritik: Charles Pellat, Lübnan Üniversitesi Neşriyatı, Beyrut, II.
- MEVLANA ŞİBLÎ, (1928), *İslam Tarihi, Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, I.
- MUHAMMED B. HİBBÂN, (ty.), *es- Sîretü'n- Nebeviyye ve Ahbârü'l- Hulefa*, Thk. Seyyid Azzim, Lübnan .
- MURADÎ, Yunus, (2004), “*Mezar-ı Şerif ve Çevresindeki İslâm Dönemi Mimarî Eserler*”, Yüksek Lisans Tezi, SDÜ. Sos. Bil. Ens. İslâm Tarihi ve San. ABD., Isparta.
- MÜSLİM, b. Haccac el-kuşeyrî, (1992), *El-Câmiu's-Sahih*, thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî, Çağrı yay., İstanbul.
- NASIR-I HÜSREV, (1988), *Seferrname*, çev. Abdülvehab Tarzi, İstanbul.
- NECMEDDİN İBN FEHD, (1404/1984), III, 184, *îthâfü'l-verâ bâahbâri Ümmi'l-kurâ*, nşr. Fehîm M. Şeltût, Kahire, III.
- NİZAMÎ, K.A., (1994), “*Delhi*”, DİA, İstanbul, IX.
- ÖZEL, Ahmet, (1989), “*Altınoluk*”, DİA, İstanbul, II.
- _____, (1995), “*Emeviyye câmiî*”, DİA, İstanbul, IX.
- PAKSU, Mehmet, (2000), *Kudüs Ve Mescid-i Aksâ*, Nesil Bas. Yay., İstanbul
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, (1971), *İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, İstanbul
- PIRAMİTLER, (1983), *Bilim Araştırma Merkezi Yayınları*, İstanbul.
- RESTLE, Marcel, (Ty.), *İmparator Justinianus'un Constantinopolis'teki Ayasofyası*.
- SÂRİM, G.A., (2003), *Emâkin-i Mezhebî Der Afghanistan*, Matba'a-i Sanatî Ahmet SARİM (Ahmad), Kabil.

- SUYUTÎ, Abdurrahman b. Ebi Bekr, (1969), *Tarihu'l-Hülefa*, Mısır.
- TABERÂNÎ, Süleyman bin Ahmed, (ty.), *el-Mu'ce-mü'l-kebir* nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Beyrut, (Dâru ihyâi't-türâsü'l-Arabî), I- II- XXIV.
- TABERÎ, Muhammed İbn Cerîr, (1939), *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Kahire, I- II-V-VI. Ümem mülük Beyrut, 1987.
- _____, (1986), *Câmû 'l-beyân an te'vili ayi'l Kur'an*, Beyrut, XV. 5 vd.
- TANMAN, M. Baha –Ahmet Vefa Çobanoğlu, (2001), "*Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları*", Ortadoğu 'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara, II.
- TÂZÎ, Abdülhâdi, (1992), "*Maa İbn Battûta fi's-Sint ve'l –Hind*" III, "Dâvetü'l-Hakk dergisi sayı: 287 ve 293 Ekim,
- TİRMİZÎ, (1992), Ebû İsa, Muhammed b. Serve, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- TUĞLACI, Pars, (1985), *Osmanlı Şehirleri*, Bas. Milliyet Tesisleri, İstanbul.
- ULUÇAM, Abdüsselam, (1997), "*Halep Ulu Câmiî*", DİA, İstanbul, XV.
- _____, (1997), "*Halil*", DİA, Ankara, XV.
- _____, (1989), *Irak'taki Türk Mîmârî Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- _____, (1987), "*Musul Ulu Câmiisi üzerine*" Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.2, İstanbul, Şubat.
- ÜLKÜTAŞIR, Mehmet Şakir, (1934), *Sinop'ta Candaroğullarına Ait Tarihi Eserler*, İstanbul.
- YAKUBÎ, Ahmet b. Ebû Yakub, (ty), *Tarihu'l-Yâkubî*, Beyrut, II .
- YÂKUT el-Hamevi, Yâkût, (1990), *Mu'cemu'l-Buldân*, Ferîd A. Cündî Neşri, Beyrut, VIII.
- YAZICI, Hüseyin, (2009), "*Seyahatnâme*", DİA, İstanbul, XXXVII.

YAZICI, Talib, (1997), "*Halep*", DİA, İstanbul, XV.

YENİSOĞANCI, H. Veli, L. Suat Kongaz, Ali Kılıçkaya, Saadet Barutçu, Süleyman Eskalen, Müjgan Harmankaya, Nilay Yılmaz, (ty.) Müzeler Rehberi, *Ayasofya*, Dönmez Ofset Müze Eserleri Turistik yayınları, Ankara.

YETKİN, (1965), Suut Kemal, *İslam Mîmârîsi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara.

YILDIRIM Yavuz, (1995), "*Mescid-i Aksâ ve Mimar Kemalettin*", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler, Ankara III.

YURT ANSİKLOPEDİSİ, (1982), "*Antakya*" Anadolu Yay., İstanbul, V.

_____,(1982), "*Antalya*" Anadolu Yay., İstanbul, II.

_____,(1982), "*Bursa*" Anadolu Yay., İstanbul, III.

_____, (1982-1983), "*İzmir*" Anadolu .Yay, İstanbul, VI.

_____,(1982-1983), "*Mardin*" Anadolu Yay., İstanbul, VIII.

WENSİNEK, A. J. (1977,) "*Kâbe*" , *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, VI.

ZEBİDİ, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, (1983), *Sahih-i Buhari Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, çev. Ahmet Naim-Kamil Miras, D.İ.B. Yay., Ankara, VI.

EKLER

EK 1: İskenderiye Fenerinin Alman arkeolog Prof. H. Thiersch tarafından 1909 yılında tahmini olarak çizilmiş grafiği. (<http://www.wikipedia.org>, 21.04.2011)



EK 2: Amr b. Âs Câmii'sinden bir görünüm

(<http://www.wikipedia.org>., 01.04.2011)



EK 3: Mısır'daki en önemli piramitler sayılan: Gize Piramitleri
(<http://www.wikipedia.org>., 01.04.2011)



EK 4: Piramitler (<http://www.wikipedia.org>, 01.04.2011)



EK 5: Mescid-i Aksâ, 1890-1900 civarları. (<http://www.wikipedia.org>, 06.03.2011)



EK 6:Mescid-i Aksâ, (Mehmet Memiş Fotoğraf Arşivi)



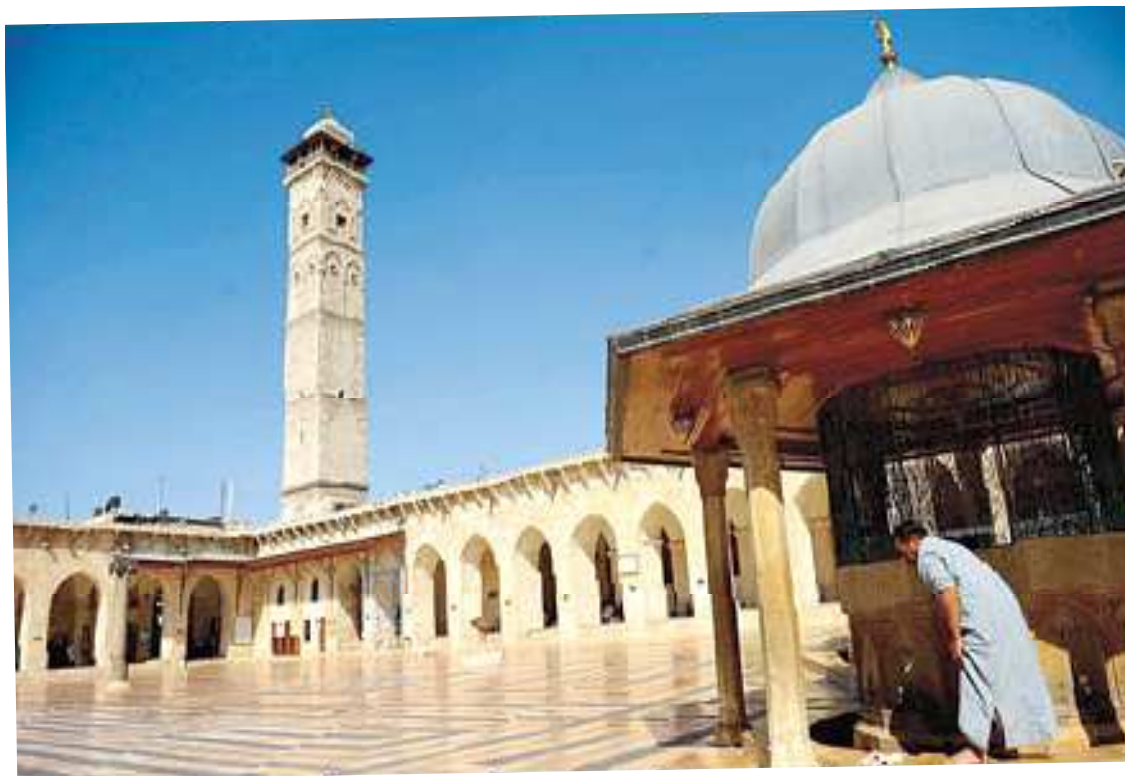
EK 7: Kubbetü's-Sahrâ (Mehmet Memiş Fotoğraf Arşivi)



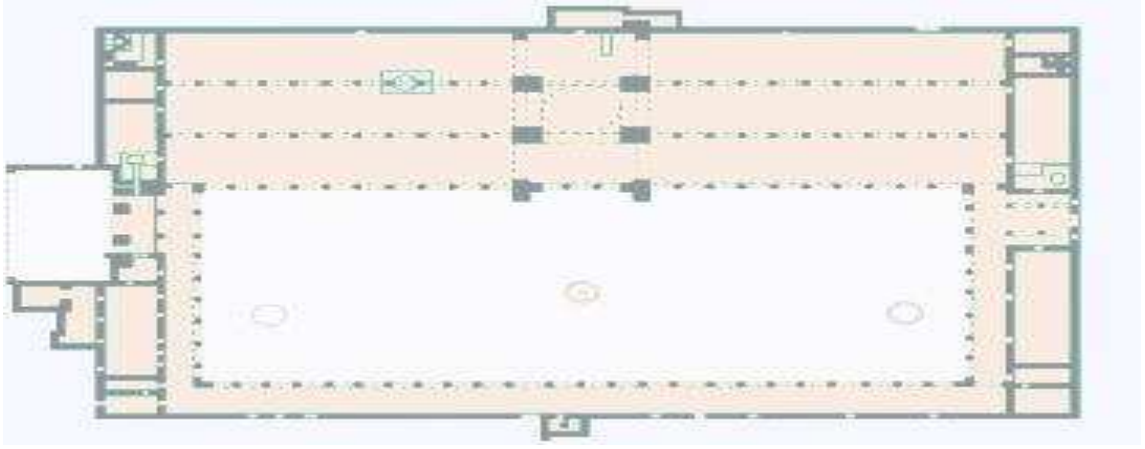
EK 8: Halep Kalesi (Mehmet Memiş Fotoğraf Arşivi)



EK 9: Halep Câmii (<http://www.wikipedia.org>, 27.05.2011)



EK 10: Beni Ümeyye Câmii Planı (DİA, IX, 108.)



EK 11: Beni Ümeyye Câmii (Mehmet Memiş Fotoğraf Arşivi)



EK 12: Kufe Câmii (http://www .wikipedia.org., 03.04.2011)



EK 13: 1979 Bağdat Halife Câmii (<http://www.wikipedia.org>, 03.04.2011)



EK 14: Musul Kalesi (<http://www.wikipedia.org>, 04.05.2011)



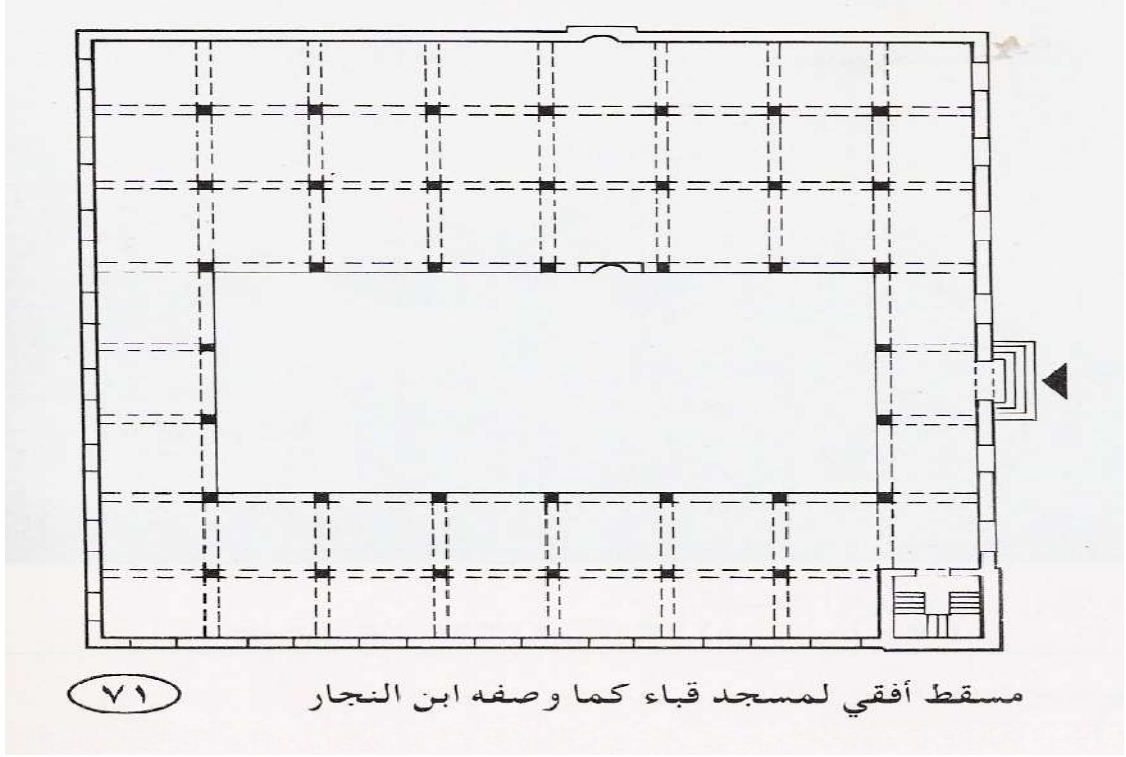
EK 15: Mescid-i Nebevî'den bir görünüm.(Mehmet Memiş Fotoğraf Arşivi)



EK 16: Mescid-i Nebevî'de III. Murat Minberi (DİA, XXX, 101.)



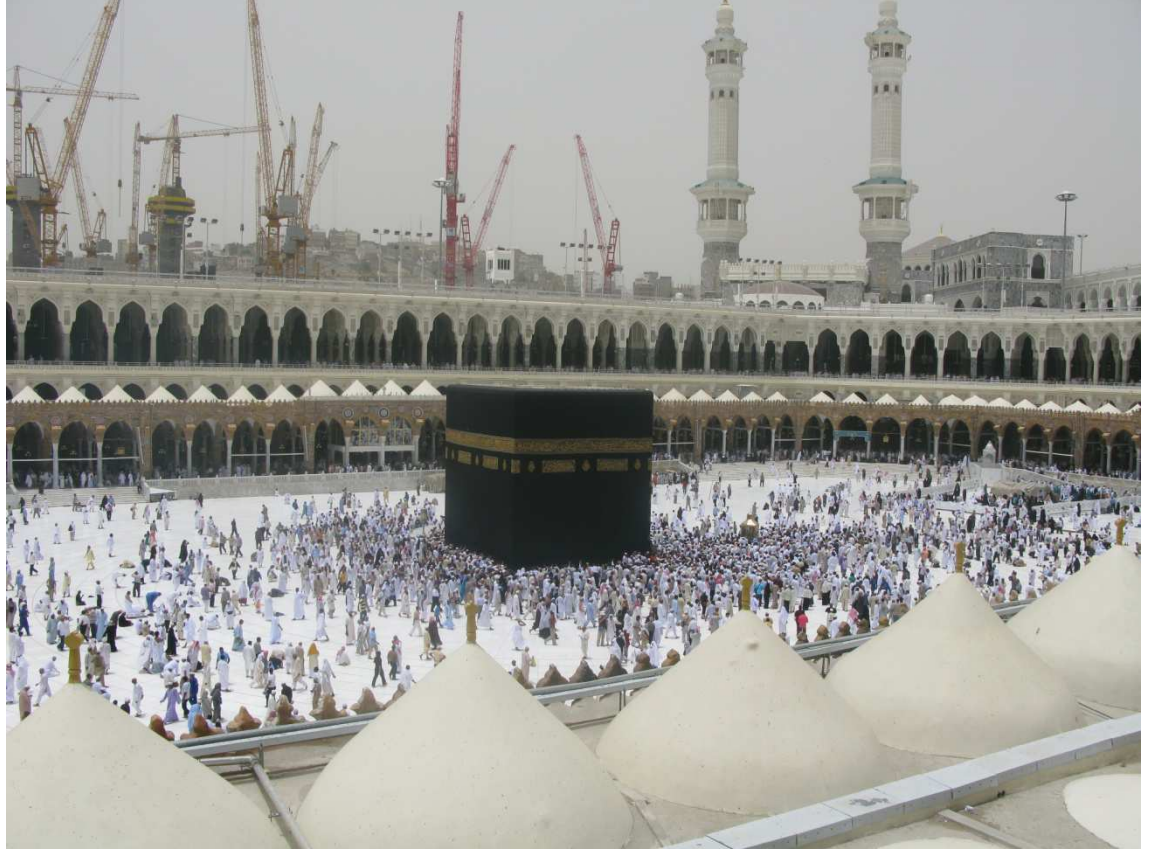
EK 17: Kûba Mescidi'nin Plânı (Sabit Aydın, Yüksek Lisans Tezi)



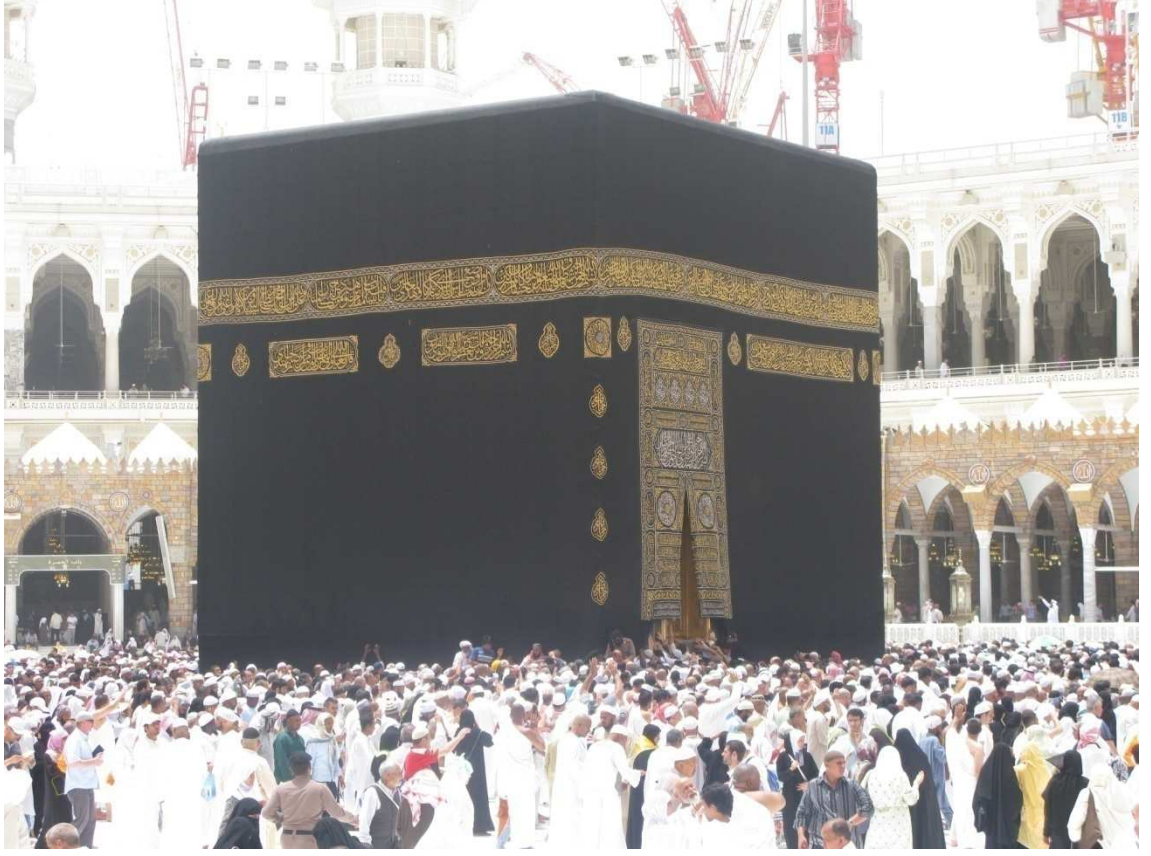
EK 18: Kûba Mescidi (Mehmet Memiş Fotoğraf Arşivi)



EK 19: Mescid-i Haram'dan bir görünüm (Mehmet Memiş Fotoğraf Arşivi)



EK 20: Kâbe'den bir görünüm (Mehmet Memiş Fotoğraf Arşivi)



EK 21: Alanya Kalesi([http:// www.alanya.bel.tr](http://www.alanya.bel.tr), 02.02.2011)



EK 22: İsa Bey Câmii ([http:// www.selcuk.bel.tr](http://www.selcuk.bel.tr), 03.05.2011)



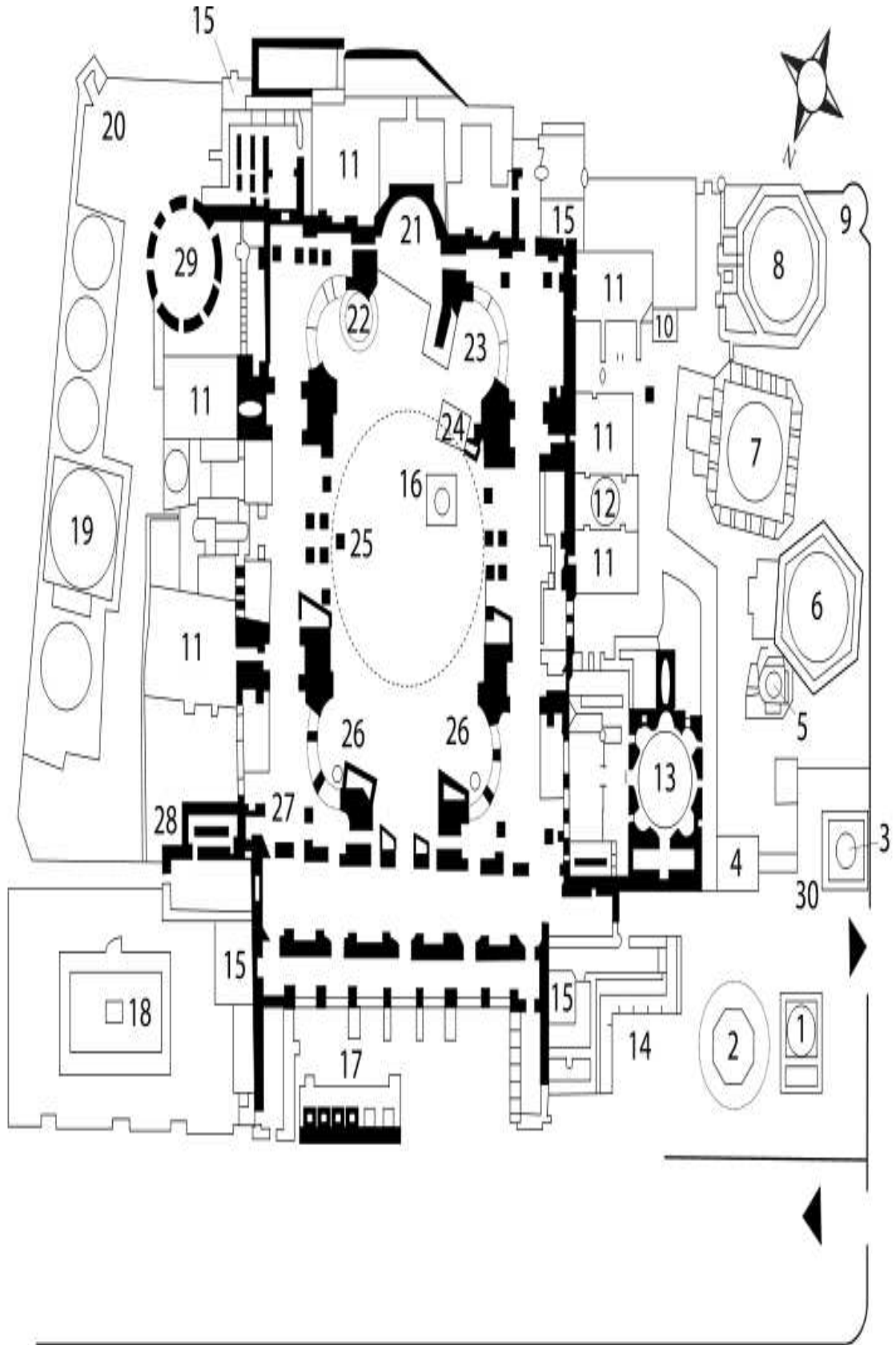
EK 23: Sinop Ulu Câmii ([http:// www.sinop.bel.tr](http://www.sinop.bel.tr), 21.03.2011)



EK 24: İznik Kalesi'nden bir görünüm ([http:// www.iznik.bel.tr](http://www.iznik.bel.tr), 03.04.2011)



EK 25: Ayasofya'nın zemin planı, ([http:// wikipedia.org.](http://wikipedia.org), 18.04.2011)



EK 26: Ayasofya'dan bir görünüm, ([http:// www.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org)., 21.13.2011)



EK 27: Ayasofya Câmii'nin 1880'lerdeki görünümü, Pascal Sebah (1823-1886)
(<http://www.wikipedia.org>, 16.05.2011)



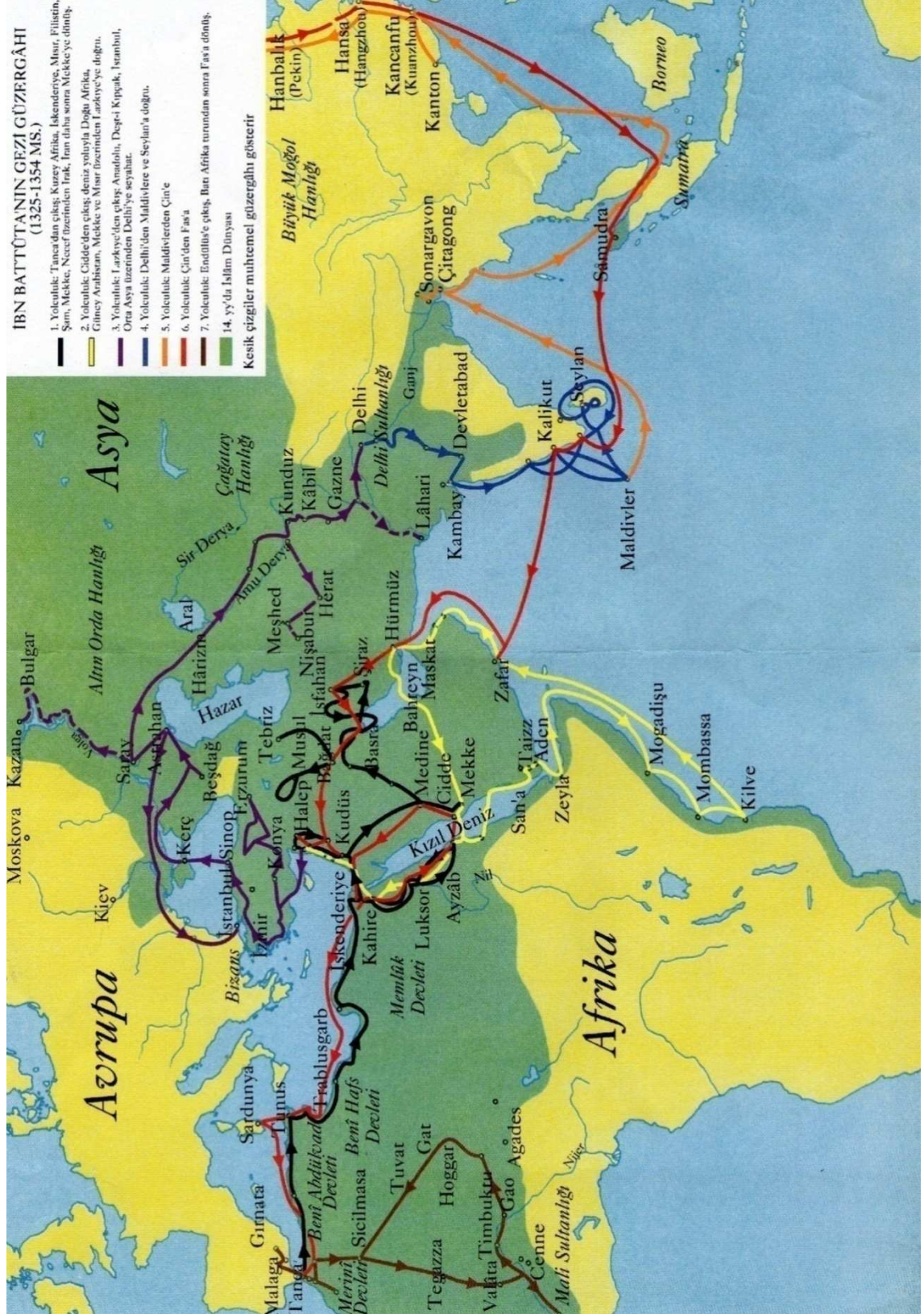
EK 28: Mardin Kalesi ([http:// www.mardin.gov.tr](http://www.mardin.gov.tr), 30.05.2011)



EK 29: Günüümüzde Delhi Mescidi (<http://www.wikipedia.org.>, 04.04.2011)



EK 30: İbn Battûta'nın Yol Haritası (A. Sait Aykut, İbn Battûta Seyahatnâmesi)



ÖZGEÇMİŞ

19 Mayıs 1983 yılında Düzce’de doğdu. İlkokul’un bir kısmını Düzce’de bir kısmını Sakarya’da okudu. Ortaokul ve lise eğitimine Sakarya İmam-Hatip Lisesi’nde başladı. 2000 yılında Düzce İmam Hatip Lisesi’nden mezun oldu. 2002 yılında Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi’ni kazandı. 2003-2004 eğitim-öğretim yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne yatay geçiş yaptı. 2006 yılında mezun oldu. 2008 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları anabilim dalı İslam Tarihi bilim dalında yüksek lisansına başlamış 2011 yılında İbn-i Battûta Seyahatnamesinde Yer Alan Mimari Eserler adlı teziyle yüksek lisansını tamamlamıştır. 2006 yılında başladığı Kur’ân Kursu öğreticiliği görevini sürdüren Hale Akkurt evli ve bir çocuk annesidir.